शास्त्रमुक्तावली—४२.

मीमांसाकौस्तुभः ।

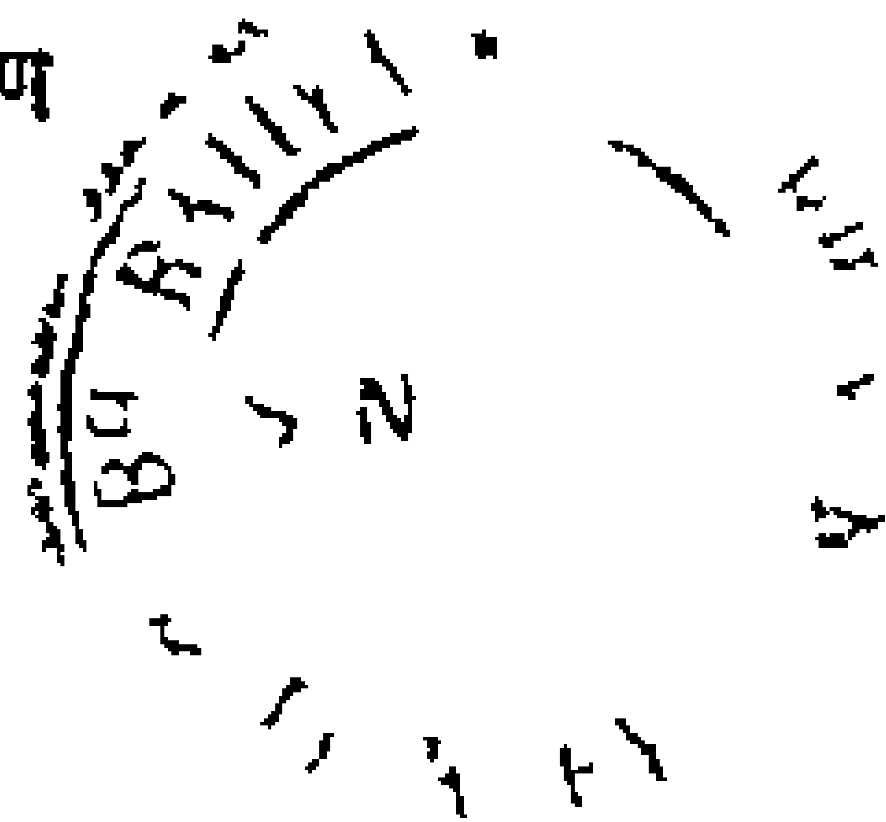
(द्वितीयाध्याय द्वितीय पाद)

———(*)———

जैमिनीय पारावारपारीणेन विद्वद्वर्येण

खण्डदेवेन

विरचित ।

श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्करानन्ताचार्येण परिशोधितः

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायां

अमुद्यत ।

———(*)———

श्रीकाञ्ची।

१९११

श्रीः ।

अधिकरणानुक्रमणिका ।

मीमांसाकौस्तुभे द्वितीयाध्यायद्वितीयपादस्थ—सूत्राणां सूची—

श्री ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावळी ।

मीमांसा कौस्तुभे

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय पादः ।

अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् ।

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ २–२–१ ॥

एवमुपोद्घातप्रसक्ते मन्त्रलक्षणादौ समाप्ते 'यत्प्रसङ्गेन यदागत तत्समाप्तौ तत् बुद्धिस्थ जायते' इति न्यायेन भावार्थाधिकरणोक्तधात्वर्थकरणत्वस्योपस्थिते तस्य चापूर्वभेदसिद्धिद्वारा भावनाभेदसिद्ध्यर्थत्वस्योक्तत्वादिदानीमवसरप्राप्तो लक्षणार्थभूतो भावनाभेद एव शब्दान्तरादिप्रमाणे प्रतिपाद्यते । तत्रापि शब्दान्तरस्य प्रमाणान्तरसिद्धधात्वर्थभेदोपजीवित्वेन भावनाभेदमात्रे व्यापारात्सूचीकटाहन्यायेन प्रथम तस्यैव भेदकता निरूप्यते ।

'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते' ति प्रकृत्य 'सोमेन यजेत' 'दाक्षिणानि जुहोति' 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति' इत्यादि श्रुतम्, तत्र यागदानहोमादिसकलप्रकृतधात्वर्थानुरक्ता एका भावना' अथवा प्रतिधात्वर्थं भावनाभेद इति विचारः । अत्र च प्रकरणान्तरातिरिक्तसकलभेदकप्रमाणनिरूपणस्य पदार्थत्वात् पादाध्यायसङ्गति स्पष्टा ।

तत्र लाघवादेकैव भावना । नच तद्वाचकतिङ्त्वयाभ्यासात् भेद, तस्य धात्वर्थविधानार्थमनुवादकत्वाभ्युपगमेनानन्यपरत्वाभावात् । नच

गप्येकेन वाक्येन भावनाविधौ तद्वाक्यस्थस्य धात्वर्थस्य गुणादेर्वा उत्पत्तिशिष्टत्वेन वाक्यान्तरविहितोत्पन्नशिष्टधात्वर्थान्तरादिनिवेशानुपपत्ते. गुणाद्भेदापत्ति:, फलवाक्ये स्वर्गोद्देशेन शुद्धभावनानिर्व्यञ्जीकारेण तदनुवादेन सोमादिवाक्यैः गुणविशिष्टधात्वर्थविध्यभ्युपगमे सर्वेषां उत्पन्नशिष्टत्वेन गुणन्यायानवतारात् । नच फलवाक्येपि धातूपादाना न्नशुद्धभावनाविधिः शक्य, विशिष्टविधिगौरवापत्त्या फलवाक्यस्थस्य यजेरवयुत्यानुवादकत्वेन प्रकृतधात्वर्थमात्रोपलक्षणत्वेन 'या साधुत्वार्थ मनुवादकतया विधेयार्थकत्वाभावात् । नच फलानुकूलव्यापारसामान्यस्य लोकत एव प्राप्तत्वात् धात्वर्थविशेषावच्छिन्नस्य च तत्र विधेयत्वेना निष्टत्वात् कथं शुद्धभावनाविधानोपपत्ति, स्वर्गस्य जन्यत्वेन तदनु कूले व्यापारसामान्ये लोकतो वगतेपि तदुद्देश्यकस्य पुरुषनिष्ठयत्न रूपव्यापारस्य नियमेनानाक्षेपात्तद्विधानोपपत्ते; पुत्रादौ यत्नस्याप्यव गमेपि तद्गतवैजात्यस्यानवगमाद्विधानोपपत्तेश्च । नच प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्यनुशासनेन प्रत्ययानां नियमेन प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वावगते शुद्धभावनाविधानानुपपत्ति, वस्तुतो धात्वार्था-वच्छिन्नभावनाभिधानेपि धात्वर्थावच्छेदस्य प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात् विशेष्य मात्रांशे विधिफलोपपत्ते । अत एव गुणफलस्थले धात्वर्थावच्छेद-कत्वस्य प्रकरणप्राप्तत्वेपि भावनामात्रविधिराश्रित । अतश्च यजि पदस्य प्रमाणान्तरानुरोधेन प्रकृतसर्वधात्वर्थपरत्वावगते तत्समानाधि करणस्य ज्योतिष्टोमपदस्यापि एकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामधेयत्वोप पत्ति । एवंच फलवाक्ये शुद्धभावनाविधानेवगते सोमादिवाक्यस्थ निप्रत्ययेन प्रत्यक्तामनूद्य तत्करणतया सोमादिविशिष्टधात्वर्थविधानो पपत्ते, सर्वेषामेवोत्पन्नशिष्टत्वेन गुणन्यायाभावात् भेदकप्रमाणाभावेन भावनैकत्वसिद्धि । एवञ्च तत्तद्धात्वर्थे निरपेक्षतया तत्तद्धात्वर्थाना मेकफलभावनाकरणत्वावगमेन विकल्पोपपत्तेरेकजातीयस्यैवा पूर्वस्य तृणा रणिमणिन्यायेन सकलजन्यत्वोपपत्ते तद्वैजात्यकल्पनाभावादपि लाघवम् ।

अस्तु वा व्यभिचारपरिहारार्थं तद्भेदोपि, नचैतावता भावनाभेद ; नच भेदकान्तराभावेपि अवच्छेदकीभूतधात्वर्थभेदरूपाच्छब्दान्तरादेव भेदो पपत्ति, समूहालम्बनस्थले एकस्मिन्नेव ज्ञाने घटपटादीनामनेकेषां विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्ववदेकस्यामेव कृतौ सर्वेषां धात्वर्थानां साहित्येनावच्छेदकत्वोपपत्ते । अस्तुवा एकस्या भावनाया वैकल्पिकी सर्वेषामवच्छेदकता, सर्वथा सिद्ध भावनैकत्वम् ।

यत्त्वत्र भाष्यकारेण यागदानहोमाना स्वत्वत्यागांशेन एकस्या बच्छेदकीभूतधात्वर्थस्याप्यैक्यत्वमित्युक्तम् , तत्त्वस्वत्यागांशस्यैक्येपि परस्वत्वापादनप्रक्षेपांशयोराधिक्येन धात्वर्थैक्यानुपपत्ते अतिशयार्थम् । किञ्चैव ददातिवाक्ये प्राप्तकर्मानुवादेन हिरण्यात्रेयरूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गादवश्यमुभयविशिष्टकर्मविधानावगते धात्वर्थैक्योक्तिरसम्बद्धैव । तथा दाक्षिणानि जुहोतीत्यत्रापि जुहोतिलक्षितयागानुवादेन विधेयस्य गुणस्याभावात् धात्वर्थविधानावश्यकत्वेन तदैक्योक्तिरसम्बद्धा । नच दाक्षिणपदेन दक्षिणाकालरूपगुणविधि , दाक्षिणानीति तद्धितस्य कालार्थे स्मरणाभावेन कालविधौ प्रमाणाभावात् । दक्षिणायास्तु यागाङ्गत्वेन प्राप्तत्वादेव विधिरनाशङ्क्य । अतो विधेयान्तराभावेन कर्मविध्यवश्यम्भावे पाठप्राप्तदक्षिणोत्तरकालतारूपप्रवृत्तिनिमित्तेन दाक्षिणशब्दो नामधेयम् । अतश्च धात्वर्थैक्यस्य बाधितत्वात् सत्यपि धात्वर्थभेदे भावनाया ऐक्यम् । इति प्राप्ते—

उच्यते । यत्रा पर्यायधातुभेदरूपं शब्दान्तरम्, तत्रावश्य भावनारूपकर्मभेदः प्रत्येतव्य. । तथाहि – भावना तावत् कृतिस्सविषया, कृतिविषयत्वमपि न ज्ञानविषयत्वादिवत् सिद्धपदार्थवृत्ति , अपितु साध्यमात्रवृत्तित्वात् तज्जन्यत्वापरपर्यायम् , अतश्च फलवाक्यविहिताया अपि कृतेर्विषयाकाङ्क्षाया सोमादिवाक्यविहितो यागादिरेव साध्यत्वात् जन्यत्वेन

सम्बध्यते, इत्यनुसन्तव्यम् । तत्र च कार्यतावच्छेदकस्य यागत्वादेर्भेदात् कारणीभूतायां कृतावपि वैजात्यमावश्यकमेव । न च तत्तत्कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति यत्नत्वेनैव कारणतास्तु, होमोत्पत्तिदशायां यागोत्पत्तिप्रसक्तिस्तु विजातीयादृष्टरूपसामग्र्यभावादेव निराकर्तव्येति वाच्यम्, विजातीयादृष्टस्य कारणत्वकल्पने प्रमाणाभावात्; अन्यथा तन्त्वादेव कार्यमात्रेऽप्युपपत्तौ कारणतामात्रोच्छेदापत्तेः; अदृष्टगतवैजात्यकल्पनापेक्षया पस्थितकृतावेव वैजात्यस्य कल्पयितुं युक्तत्वाच्च । एवञ्च कार्यमात्रवृत्तिजाते कृतिस्तु प्रति कार्यतावच्छेदकत्वनियमोऽप्यनुगृहीतो भवति । न चैवं ईश्वरकृतौ कार्यद्वयजनकतावच्छेदकजातिद्वयसत्त्वात् साङ्कर्यापत्तिः, ईश्वरकृतेरेवानङ्गीकारात् । एवं सत्यपि यदि सकलप्राकरणिकप्रत्यर्थवृत्त्यधिश्रयणपूरकारादिवृत्तिविवक्षितमिह व्यापकसामान्यमेव कार्यतावच्छेदकतया केनचित्पदेनोपात्तं स्यात् तदा भवेत्कार्यतावच्छेदकैक्येन कारणीभूतभावनैक्यम्; न च प्रकृते तदस्ति, सोमादिवाक्ये यागत्वादिनैव तत्तद्धात्वर्थोपस्थिते । अत एव तत्तत्कार्यतावच्छेदकवाचिधातुपदभेदात् कृतभेदः एव कारणीभूतभावनाभेद । न चैवमपि सोमादिवाक्ये यागादेः फलभावनाकरणत्वेन शाब्दत्वादार्थिकधर्मतादशायां च फलभावनाभावनानुरोधेनैकस्यैव व्यापकधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनोपपत्ते. कथं तद्भेदेन भावनाभेद इति वाच्यम्; शाब्दस्य करणत्वस्य शब्दभेदेन भिन्नत्वात् तदन्यथानुपपत्तिकल्पितस्य कर्मत्वस्यापि कल्पकभेदेन भेदोपपत्ते । अनयैव दिशा तिस आहुतीर्जुहोतीत्यादावपि भावनाभेदो बोध्य, मूलोक्तरीत्या तदसिद्धेरिति ध्येयम् । अतश्च भावनाभेदापत्तसम्बन्धेन तत्तद्धात्वर्थेव तत्तद्धात्वर्थोपात्तसकलकारकविशिष्टभावनाभिधानमित्यर्थान्तरं तेऽयम्, ननु फलवाक्य एव भावनाविधानम् इतरेतु एकैकभावनानुवादेन तत्तद्धात्वर्थविधिरिति, फलवाक्ये भावनानेकत्वसाधकप्रमाणानुपस्थितेः तद्वाक्यस्थपदेन सर्वोपलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च ज्योतिष्टोमपदे लक्षणत्वविनिगमकत्वास्वीकारस्यायुक्तत्वाच्च ।

अतश्च तत्तद्वाक्येनैव तत्तद्धात्वर्थविशिष्टभावनाविधानमङ्गीकृत्य फलवाक्ये लाघवात् फलसम्बन्धमात्रविधानम् । तदपिच ज्योतिष्टोमपदानुरोधाच्चा तुर्थिकन्यायेन सोमद्रव्यकयागस्यैव । नचास्तु तर्हि फलवाक्य एवो द्भिदा यजेतेतिवत् यागकरणकभावनाया फलोद्देशेन विधि, सोमवाक्येतु मत्वर्थलक्षणा विशिष्टविधिगौरवभिया यागकर्मकभावनानुवादेन सोममात्र विधिरेवास्त्विति वाच्यम्, फलवाक्ये दीक्षणीयादिप्राकरणिकयागानामेव राजसूयवत् फलसम्बन्धापत्तचा तत्र तदपेक्षया कर्मान्तरविधाने प्रमाणा भावात् ज्योतिष्टोमपदस्यचोत्तरकालिकाङ्गत्वरूपसम्बन्धमादायैव सर्वपरत्वो पपत्ते । नचेष्टापत्ति, तथात्वे दीक्षणीयादिवाक्य उत्पत्तिशिष्टद्रव्या वरोधे तत्र सोमविधानानुपपत्तौ सोमवाक्ये गुणात् सोमविशिष्टकर्मान्तर विधानस्यावश्यकत्वात् । अतश्च युक्तश्चातुर्थिकन्यायेन तस्यैव फल सम्बन्धविधानमिति सिद्धो धात्वर्थभेदेन भावनाभेद ।

किञ्च यत्र सञ्ज्ञोपपदयुक्तास्यातश्रवण तत्र फलवाक्ये प्राप्त भावनानुवादेन धात्वर्थमात्रविधानोपपत्तावपि गुणोपपदयुक्ते सोमादिवाक्ये सोमधात्वर्थरूपानेककारकविधाने वाक्यभेदस्तदवस्थ एव, नच सोमविशिष्ट यागविधानान्नवाक्यभेद, यागस्यापि कारकत्वाविशेषेण गुणविशिष्टगुणान्तर विध्ययोगवत् गुणविशिष्टधात्वर्थस्य विध्ययोगस्यापि तुल्यत्वात्, अतश्च सर्वेषामपि प्रथमतो भावनायामेवान्वयमङ्गीकृत्य तस्या एव विशिष्टाया विधिरङ्गीकर्तव्य, तस्यच त्वयानङ्गीकरणात् फलवाक्यप्राप्तभावनानुवादे नोभयविधौ च वाक्यभेदो दुरपह्नव, अतस्सिद्धमपर्यायधातुभेदरूपाच्छ ब्दान्तरात् कार्यतावच्छेदकभेदेन कार्यभेदावगतौ कारणीभूताया भाव नाया वैजात्यमिति ।

प्रयोजन पूर्वपक्षे सर्वेषा धात्वर्थाना समप्राधान्य विकल्पश्च । सिद्धान्ते तु सोमयागस्यैव प्राधान्यम्, अन्येषान्तु तदङ्गत्वाननिक

रूप । सूत्रतात्पर्यं तु शब्दान्तरे भावनारूपकर्मभेद प्रत्येतव्य , कार्यकारणयोरेकनैयत्येनापरवेजात्यरूपानुबन्धस्य कृतत्वादिति व्याख्येयम् ॥

इति अन्नापूर्वभेदाधिकरणम् ॥१॥

अथ समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ।

एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥२–२–२॥

इदानीमभ्यासाद्भेदोऽभिधीयते । दर्शपूर्णमासयो 'समिधोयजति तनूनपातंयजति इडोयजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजती' ति पञ्चकृत्व यजतिपदमभ्यस्तं श्रुतम्, तत्र किमेको याग उत प्रत्यभ्यास यागभेद इति विचार ।

यागैकत्वे भावनापूर्वयोरप्येकत्व तद्भेदे थान्तरपरधातूच्चारणभेदात् शब्दान्तराधिकरणन्यायेनैव भावनाभेदसिद्धिरपूर्वाधिकरणोक्तन्यायेन चापूर्वभेदसिद्धि , यद्यपि चाभ्यासाद्यागभेदवद्भावनाभेदोपि शक्यते वक्तुम् तथापि शब्दान्तरेणापि तत्सम्भवादसाधारण्याभावेन नोपन्यस्त ।

अत्रच धात्वर्थभेदमात्रस्यैव विवक्षितविवेकेन निरूपणीयत्वेप्य ध्यायार्थरूपभावनाभेदसिध्यर्थत्वादध्यायसङ्गत्याविरोध । एव सङ्ख्याद्यधि करणेष्वपि द्रष्टव्यम् । पादसङ्गतिस्तु स्पष्टैव । अनन्तरात्तु पूर्वाधि करणे सत्यप्याख्यातैक्येन भावनाप्रत्यभिज्ञाने धातुभेदेन तदर्थभेदा दुक्तो भावनाभेद , प्रकृते तु धातोरप्येकत्वेन तद्भेदे प्रमाणाभाव इति पूर्वपक्षोत्थानाद्दृष्टव्या ।

तत्र धातुस्तावत् स एवेति दृढतरप्रत्यभिज्ञया वगम्यत इत्य विवादम् , अतस्तदर्थोप्येक एव , नच पुनरुच्चारणाद्भेदस्तस्य,

लोके पटः पट इत्यादौ शतश उच्चारितेपि भेदाप्रतीतेः, प्रत्युत प्रत्यभिज्ञापकत्वेनाभेदसाधकतया विरुद्धत्वात्; नच पुनःश्रुतिमात्रस्या भेदसाधकत्वेपि विधिपुनःश्रुतिः स्वसमभिव्याहृतार्थे विहितविधानायोगेन भेदसाधकत्वान्न विरुद्ध्यत इतिवाच्यम्, उपक्रमस्थयजिपुनःश्रुतिबलेनैक वाक्यतालाभाय च 'एकं वृणीते द्वौ वृणीते' इतिवत्तनूनपातं यजतीत्यादौ लङन्तत्वस्यापि सम्भवेन विधिपुनःश्रुतेरेवासिद्धेः; अतश्च तद्वदेवायमेकान्यार्थवाद इति नानर्थक्यप्रतिहतत्वेनापि विधिपुनःश्रुतेर्भेद कता । अस्तुवा 'समिधो यजति वसन्तमेवावरुन्धे' 'तनूनपातं यजति ग्रीष्ममेवावरुन्धे' इत्यादिपृथगर्थवादाम्नानात् निस्सन्दिग्धगुणविधि व्यवहितत्वाच्च 'तनूनपातं यजती' त्यादिरपि विधिः, तथापि 'दध्ना जुहोती' त्यादिवत् गुणसङ्क्रान्तशक्तिकत्वात् विधेर्धात्वर्थभावनाविषय त्वाभावेन न तद्भेदकत्वापत्तिः, सर्वत्र हि समिदादिपदानां द्वितीया न्तानामपि 'विष्णुं यजती' तिवद्देवतापरत्वमेवावगम्यते, न तु नाम धेयत्वम्, येन तस्याविधेयत्वाद्विधिः धात्वर्थभावनाविषय एव 'अग्नि होत्रं जुहोती' तिवद्व्याभिधेत, तेषान्तूभयत्र तुल्यवद्वृत्तिकत्वाभावेन नाम धेयन्यायाविषयत्वात्; नच न्यायान्तराविषयत्वेपि समिधादिदेवतानां याज्यामन्त्रवर्णैरेव सम्भवत्प्राप्तिकत्वादग्निहोत्रं जुहोतीतिवत्तत्प्रख्यन्यायेन त्वोपपत्तिः, 'वसन्तमृतूनां प्रीणामि' इत्याद्यनुमन्त्रणमन्त्रे वसन्ता दिदेवतानामपि प्राप्तिसम्भवेन समिदादीनां नित्यप्राप्त्यभावात्; अतो वसन्तादिमान्त्रवर्णिकदेवताव्यावृत्तिफलकस्य समिधादिनियमस्याप्राप्तत्वेन विधिवाक्यैर्विधानोपपत्तेः नामधेयत्वासम्भवाद्विधायकस्य गुणसङ्क्रान्त शक्तित्वेन धात्वर्थभावनाविषयत्वाभावान्न तद्भेदकत्वम् । नचैवं कर्मोत्पत्तिवा क्यस्थदेवतावरोधात् कथमुत्पन्नवाक्यस्थदेवतान्तरविधानोपपत्तिः, कर्मोत्प त्तिवाक्यस्योपपदस्य नामत्वाङ्गीकारात्; अत एव न गुणाद्भेदशङ्का । नचैवमपि विनिगमनाविरहः, प्राथमिकत्वेन समिद्वाक्ये कर्मविधिरित रत्र गुणविधिस्तदनुवादेनेति विनिगन्तुं शक्यत्वादिति पार्थसारथिभवदेवश्च।

यत्तु २ तु समित्पदस्यापि नामधेयत्वं नोद्भिन्न्यायसिद्धम्, उभयत्र तुल्यवद्वृत्तित्वाभावात्, वाक्यभेदतद्व्यपदेशौ तु नाशङ्कनीयावेव, तत्प्रख्यन्यायोपि नियमस्याप्राप्तत्वादनुपपन्नः, देवतामात्रप्राप्त्या तदुपपादनं तु तनूनपातादिपदेष्वप्यविशिष्टम्, अतो न समित्पदमात्रस्य नामधेयत्वाभिधानं युज्यते । तस्मादेव परिहर्तव्यम् । स्वाहाकारवाक्ये कर्मविधिस्तत्रत्यस्वाहाकारपदस्य नामधेयत्वात्, नहि तत्र स्वाहाकारपदं स्वाहाकाररूपदेवताविधायकम्, तस्य णमुलन्तत्वस्यापि सम्भवेन द्वितीयान्तत्वस्यैव नियामकाभावात् देवतात्वं प्रतीते, मन्त्रत पक्षे स्वाहाकारदेवताया अप्राप्तत्वेनापूर्वाया स्वाहाकारदेवताया विधौ गौरवाच्च । नापि स्वाहाकारशब्दमात्रविधिः, णमुलन्तत्वस्यापि सशयितत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्, स्वाहाकारशब्दस्य मन्त्रवर्णान्नित्यप्राप्तत्वेन नियमविधेरप्यनाशङ्कनीयत्वाच्च । अतोऽसौ तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयमिति तत्रैव कर्मविधिः । इतरेतु तदनुवादेन वैकल्पिकदेवताविधयः । अस्मिंश्च पक्षे 'स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं' मित्यादिमन्त्रो मुख्यलिङ्गैर्मन्त्रान्तरैर्याज्याकाये बाधितेपि महाप्रकरणसहकृतात्लिङ्गात्स्वाङ्गप्रधानदेवताप्रकाशनार्थं सन् 'स्वाहा देवता आज्यपा' इत्यादिना प्रयाजदेवताया अपि प्रकाशितत्वात्तदङ्गमपि भवत्येवेति नैतस्य प्रधानमात्राङ्गत्वापत्त्या प्रयाजस्वाहाशब्दस्याप्राप्तत्वात् तत्प्रख्यन्यायविघातशङ्का च, अत समिदादिवाक्यानां तत्रैव देवताविधायकत्वोपपत्ते विधिपुनःश्रवणस्य धात्वर्थविषयत्वाभावात् न तद्भेदकत्वोपपत्तिः ।

अस्तुवोपांशुयागोत्पत्तिवाक्ये देवताभावात्तदनुवादेन समिदादिवाक्येषु पञ्चस्वपि देवताविधिः, तत्समाम्नातविष्ण्वादिदेवत्ययाज्यानुवाक्यायुगलानां तु क्रमं बाधित्वा समाख्यासहकृतयोगेनोत्कर्ष इति भवन्नेवोक्तः पक्षः, अस्तुवा वक्ष्यमाणन्यायसाम्येन समिदादीनां पञ्चानामपि नामधेयत्वम् तथापि मासमित्त्वेन समिद्वानय एव कर्मविधि

इतरेतु तस्यैव कर्मणोऽभ्यासविधायकाः, तेन पुनर्यजेतेतिवत्, नतु कर्मान्तर विधायकाः, प्रकृतप्रत्यभिज्ञाबाधप्रसङ्गात् । अस्मिंश्च पक्षे ' अतिहायेडोबर्हिः प्रतिसमानयते चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयः' इत्यादि समुच्चयज्ञापकान्युपपन्नानि भवन्ति । नचैवं संज्ञातो भेदापत्तिः, तस्याप्यभ्यासाभिप्रायेणैवोपपत्ते. । अतस्सिद्धं कर्मैकत्वम् ।

इति प्राप्ते ऽभिधीयते । सत्यपि लेट्लट् सन्देहे विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावात् स्वतन्त्रानुवादमात्रत्वेत्वानर्थक्यापत्ते निस्सन्दिग्धगुणविधित्वरहितत्वाच्च एतेषामेव मध्ये कस्यचिद्विधित्वमितरे तदर्थवादा इति शङ्कानुपपत्तेः सर्वेपि तावद्विधय इत्यविवाद । तत्र समानाभिधानश्रुत्या समानपदश्रुत्याच विधिर्धात्वर्थभावनयोरेव व्याप्रियते नतूपपदार्थे इत्ययमप्युत्सर्गः, प्रथमविधिप्रत्यभिज्ञाङ्गीकारात् । तच्चेदं तदा बाध्येत यदि दध्यादिवदुपपदार्थोऽनन्यगतिः स्यात् । तथाहि-विधिस्त्वविशिष्टविधिगौरवपरिहारार्थं धात्वर्थभावनयोः प्राप्तिमन्यतोपेक्षते, तस्याश्चापेक्षायां प्रत्यभिज्ञानमनुवादकारणम्, नत्वपेक्षाराहित्येपि, अतश्चापेक्षाप्रत्यभिज्ञयोर्द्वयोरपि परस्परापेक्षत्वेनानुवादकारणत्वात् यथैव सोमेनेत्यादौ सत्यामप्यपेक्षायां प्रत्यभिज्ञाभावान्न धात्वर्थभावनयोरनुवादः तथैव प्रकृते विधेयान्तराभावेनानुवादापेक्षाभावात् सत्यपि प्रत्यभिज्ञाने नानुवादोपपत्तिः । अतश्च स्वोपमर्दापत्तेः विधिस्तावन्नैतादृशविषये सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञोपजीवी । नापि यजिः, तस्यापि समानपदोपात्तविधिश्रुत्यनुरोधवृत्तित्वेन सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञानुपजीवकत्वात् । एवं सत्यपि यदि यजिस्तच्छब्दवत् प्रकृतमात्रवाची भवेत्तत स्तस्योपक्रमस्थत्वेन बलवत्त्वात् तदनुरोधेन जघन्यो विधिरेव ' देवांश्च याभिर्यजत ' इतिवदनुवादकत्वेनैव नीयेत ।

वस्तुतस्तु तद्वदिह प्रयोजनाभावादानर्थक्यप्रतिहतत्वेन उपक्रमस्थयजेरेवाप्रकृतपरत्वं लक्षणयाभ्युपगम्येतैव, किमुत यदा यजिः प्रकृ

ताप्रकृतसाधारण तदा, समानपदोपात्तविधिपुन श्रुत्यनुरोधेन सन्निधिष्टत्तप्रत्य भिज्ञा बाधित्वा अप्रकृतविषयत्वे यजे न किञ्चिद्बाधक पश्याम । यत्तु प्रकृतेपि समिदादिदेवतानियमस्य सत्त्वात् विधिर्धात्वर्थभावनादौ प्राप्तिसापेक्ष इत्युक्तम्, तन्न, अन्यतराकाक्षावललभ्यसम्बन्धानुमन्त्रण मन्त्रकल्प्यवसन्तादिदेवतापेक्षया उभयाकाक्षाबललभ्ययाज्यामन्त्रवर्णकल्प्य समिदादिदेवताना बलवत्त्वेन विषमशिष्टविकल्पानुपपत्ते नियमविध्ययोगात्। अत समिद्यागे स्वाहाकारयागेवा ऽन्तराधिकाराख्यप्रकरणेन सर्वेषा याज्यामन्त्राणामङ्गत्वावगते तद्बलेन मान्त्रवर्णिकसमिदादिमात्रदेवतात्व नत्वानुपपन्नम् । नचैव 'वसन्तमृतूना' मित्याद्यनुमन्त्रमन्त्राणा पूषा नुमन्त्रणमन्त्रवदुत्कर्षापत्ति तद्वदेतेषा प्रयाजानुमन्त्रणसमाख्यातत्वेन प्रयाजातिरिक्ते सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावादुत्कर्षानुपपत्ते । अतो मनोतामन्त्रवल्लक्षणयात्र समिदादिदेवताप्रकाशनार्थान्येवैतानीति द्रष्टव्यम्। ननु तन्त्ररत्नोक्तमदृष्टार्थत्वम् । नचैव 'एकोममे' त्यादीनामनुमन्त्रण मन्त्रान्तराणा विकल्पापत्ति, तेषामपि लक्षणया प्रयाजफलप्रकाशकत्वेन भिन्नकार्यतया समुच्चयोपपत्ते । विशिष्य चायमर्थ पञ्चमे निरूपयिष्यते । अत समिदादिपदाना तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वाद्विधेयान्तराभावेन विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वावगते विहितविधानायोगेन विधिपुन श्रवण रूपादभ्यासाद्भेदसिद्धि । अत्र च न पुन श्रुतिमात्रस्य भेदसाधकत्वम्, तस्या अभेदसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । अतो विधिप्रवेश । तस्यच स्वोपमर्दापत्तेर्भेदसाधकत्वाभावान्नविरुद्धता । पुन श्रवणञ्चानन्यपर द्रष्ट व्यम् । अतश्च दध्नाजुहोतीत्यादौ सत्यपि विधिपुन श्रवणे गुण निमित्तफलादिसम्बन्धपरत्वान्न भेदकता विधिपुन श्रवणस्य । अनन्यपरत्वेपिच विधानयोग्यपरत्व द्रष्टव्यम्, अतश्च 'यएव विद्वा' नित्यादौ सत्य प्यनन्यपरत्वे रूपाभावेन विधानयोग्यत्वाभावान्न भेदकत्वमुत्तराधिकरणे वक्ष्यते । प्रकृतेतु ज्योतिवाज्यस्य समिदादिदेवताया प्राप्तत्वेन रूप सद्भावान्न विधानायोग्यत्वम् । वस्तुतस्तु य एव विद्वानित्यत्रापि अग्नि

कारवाक्यगतद्वित्वसिद्धिफलकसमुदायद्वयपरत्वेनानन्यपरत्वाभावादेव न भेदकता । रूपाभावस्त्वतिशयार्थमुक्तः । अन्यथाव्यक्तत्वेन सौमिकधर्मातिदेशस्य विद्वद्वाक्ययोः वैश्वदेवेन यजेतेत्यादौच कथमपि निवारयितुमशक्यत्वात् । नचैवमत्रापि विधिपुनःश्रवणस्य एकादश प्रयाजान् यजतीति वदावृत्तिविधानाऽर्थत्वेनान्यपरत्वात् भेदकता न स्यादिति वाच्यम्, तत्र हि प्रयाजानुवादेन विधीयमाना संख्या निर्ज्ञातसंख्येषु तेषु साक्षात्सम्बन्धेन निवेशमलभमाना प्रयाजप्रयोगपरिच्छेदकत्वेन विधेयत्वाधुक्त यदर्थादभ्यासमापादयतीति, प्रकृते तु विधेयान्तराभावेन यागपुनःप्रयोगस्यैव विधेयत्वकल्पनात् तनूनपातं यजतीत्यादियजिना अदृष्टान्तरफलकस्य यागप्रयोगगतद्वितीयत्वादेः पुनःप्रयोगाभ्यासावृत्त्यपरनामधेयस्य लक्षणापत्तेः तत्परत्वायोगात्, तेन पुनर्यजेतेत्यत्र तु पुनश्शब्देनैव पौनःपुन्यस्य कृतत्वात् न लक्षणेति वैषम्यम् । नचैवं सिद्धान्तेपि याजिधातुना यागत्वसामान्यवाचकेन विधेयतावच्छेदके विजातीययागत्वलक्षणा तुल्यैवेति वाच्यम्, तल्लक्षणायामपि तदवच्छेद्ययागव्यक्तेरशक्यतावच्छेदकीभूतयागत्वेनाप्यवच्छेदेनैतद्दशलक्षणाया अदोषत्वात् । अत आवृत्तिरूपान्यपरत्वायोगात् अनन्यपरपुनःश्रवणस्य भेदकत्वमावश्यकमेव ।

यत्तु भवदेवेनोपांशुयाजानुवादेन समिदादिदेवताविधानमिति पूर्वपक्ष कृतः, स वैकल्पिकसमिदादिदेवताकत्वे अतिहायेडोबर्हिः प्रति समानयत इत्यादि समुच्चयज्ञापकानुपपत्तेरेतद्विध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितसमुच्चयविधिप्रसूतोपांशुयाजावृत्तिकल्पने च गौरवापत्ते 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यो जामित्वाये' त्याद्यर्थवादानुपपत्तेश्च निराकर्तव्य । तत्सिद्धमनन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपादभ्यासादेतेषु पञ्चस्वपि धात्वर्थभावनयोर्द्वयोरपि विधिनावगतेः विहितविधानायोगेन भेद इति ।

नन्वेवं संज्ञोपबन्धाख्यातेषु सर्वत्राभ्यासेनैव भेदसिद्धेर्न कचित्संज्ञायाभेदकत्वं भवेत्, तस्या वा भेदकत्वे प्रकृतेपि तत एव भेद

सिद्धेर्नाभ्यासस्यासंकीर्णोदाहरणलाभ इतिचेन्न, - यत्राख्यातसामानाधि करण्याभावेन यागविशेषनामत्वानवगमेपि अथैष ज्योतिरित्यादौ अधि कारादयशब्दान्वयेनानिर्धारितक्रियाविशेषसज्ञात्वनिश्चय कृत्वा तद्बलेनैव विध्याख्यातकल्पनम्, तत्राभ्यासस्य सज्ञाधीनासिद्धिकत्वेन दुर्बलत्वात् सज्ञयेव तदवधारणम्। यत्र वा 'उद्भिदा यजेते' त्यादौ सज्ञा भावे प्रकृतस्यैव यागस्य फलसम्बन्धो गुणफलसम्बन्धो वा प्रकृतयागा श्रितो विधिपुनःश्रवणेपि विधीयत इत्यनन्यपरत्वाभावान्नाभ्यासस्य भेद कत्वम्, तत्रापि निष्प्रतिद्वन्द्वमेव सज्ञाया भेदकत्वम्। प्रकृतेत्वभ्यास स्वरूपस्य सज्ञानधीनत्वादन्यपरत्वाभावेनाधिकबलत्वाच्च युक्त तस्य भेद कत्वम्। नच सज्ञाया अपि प्रकृते तत्प्रख्यन्यायसिद्धत्वेनाभ्यासगम्यया गविध्यधीनत्वाभावात् प्रत्युत सज्ञात्वाभावे देवताविधिपरत्वेनाभ्यासस्यैव तदधीनत्वात् सज्ञयैव भेदसिद्धेर्नाभ्यासस्यासङ्कीर्णोदाहरणत्वमिति वा च्यम्, प्रकृतोदाहरणे प्रमाणद्वयसङ्करेपि यत्रोभयत्र तुल्यवृत्तिकधातुपा राध्यादिना नामधेयतासिद्धि तत्र विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वद्वारकभेदा वगमोत्तरमेव सज्ञात्वसिद्धेरभ्यासस्यैवासङ्कीर्णस्य भेदबोधकत्वोपपत्ते प्रकृतोदाहरणेपि तत्प्रख्यन्यायस्य गुणविधिमात्रप्रतिबन्धकत्वात् यजि समभिव्याहारस्यच मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादकत्वेनाप्युपपत्ते नामधेय कल्पस्य चावच्छेदस्य स्ववाक्योपात्तनामधेयेनैव सिद्धेर्नामत्वानवगमात् तत पूर्वमेव विधिपुनःश्रवणस्य भेदकत्वोपपत्तेश्च। नचैव तदुत्तर मपि नामत्वानवगमप्रसङ्ग, अभ्यासभिन्नकर्मान्तरस्यैवावच्छेदकापेक्षाया तदङ्गीकारात्। अतश्च सिद्धोभ्यासमात्रप्रमाणकोऽत्र धात्वर्थभेद इति।

भेदश्चात्र न व्यक्तिमात्रस्य, अपितु तद्गतजातेरपि, विधेयभेदे विधेयतावच्छेदकभेदस्यौत्सर्गिकत्वात्, अतश्च यागत्वादिव्याप्याजातय समिद्यागत्वतनूनपाद्यागत्वादिरूपास्तद्वाक्यगतेन यजिना लक्षयित्वा तत्तदवच्छिन्नयागव्यक्तयोविधीयन्ते। नचात्र विधेयतावच्छेदकमुपाधिरूप

किञ्चित्सम्भवति, तनूनपातादिदेवतानां यागविधेयतावगत्युत्तरकाल विधेयत्वेन विधेयत्वानवच्छेदकत्वात् ।

यत्तु वार्त्तिके गकारादिवदेकैव समिद्यागव्यक्तिर्नित्या तद्देशकालद्रव्य कर्त्रादिभेदेनाभिव्यज्यते, द्रुताद्युच्चारणभेदेनेव गकारव्यक्तिः, अतस्तद्भेदो पाधिकैव तस्या भेदप्रतीतिर्नतु स्वतः, सैवच विधिना विधीयते, विधेयता वच्छेदकाभावेपि च व्यक्तिमात्रं विधिना विधीयत इति पक्षान्तर मुक्तम्; तच्छब्दादपि निर्विकल्पकप्रत्ययोत्पत्तिमङ्गीकृत्येति द्रष्टव्यम् । यदा तु शब्दात्सविकल्पकमेवेति नियमः तदा व्यवहारसौकर्यार्थं समि द्यागत्वादिजातिकल्पनेपि न किञ्चिद्बाधकम् । अतएव यत्रोपाधिरूप मेव पदप्रवृत्तिनिमित्तं सम्भवति, यथा दर्शपूर्णमासेष्टिसत्रैकहायनीशब्देषु तत्तत्कालत्वादि, तत्र न जातिकल्पनम्, गौरवात्; प्रकृते तु तादृशो पाध्यभावाज्जातिकल्पनेपि न किञ्चिद्बाधकं पश्यामः । अस्तुवा समि द्यागत्वाद्यखण्डोपाधिः । तस्मात्सिद्धोऽभ्यासाद्भेदः ।

प्रयोजनं देवताविधिपूर्वपक्षे तासां दृष्टार्थत्वेन विकल्पात्मकदेव कर्मानुष्ठानम्, आवृत्तिविधिपूर्वपक्षेतु यत्र विकृतिविशेषे ऽपूर्वार्थं समि द्यागपुनःश्रवणं तत्रापि तनूनपातादिसंज्ञिकाया आवृत्तेस्समिद्यागाङ्गत्वेन 'प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षती' ति न्यायेन प्राप्ते पञ्च कृत्वोऽनुष्ठानम्, तथा समिद्यागाश्रितस्य फलार्थस्य गुणस्य सायम्प्रा तरग्निहोत्रावृत्तौ दध्यावृत्तिवत्पञ्चवारमावृत्तिः । सिद्धान्तेतु प्रकृतौ प्रया जानामदृष्टार्थत्वात्पञ्चानामप्यनुष्ठानम् । नच तत्राप्येकया प्रयाजसमा ख्यया एककार्यत्वावगतेर्विकल्प एव युक्त इति वाच्यम्, 'त्रिरतः प्राचीनान्प्रयाजान्यजति' 'अतिहायेडोबर्हिः प्राति समानयते' इत्यादि समुच्चयज्ञापकबलेन तत्सिद्धेर्विकल्पायोगात् । विकृतिविशेषे च पुनः श्रुतस्य समिद्यागमात्रस्यैवानुष्ठानम्, काम्यश्च गुणः तत्रैवानुष्ठेयः ।

सूत्रन्तु एकस्य या अविशेषेण पुनःश्रुतिः साप्येव कर्मभेदिका, अन्यथा आनर्थक्यापत्तेरिति व्याख्येयम् ।

इति समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ॥२॥

अथ दर्शपूर्णमासाधिकरणम् ।

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ २–२–३ ॥

इदानीमभ्यासस्यापवादः क्रियते । दर्शपूर्णमासयोः 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति वाक्यद्वयं श्रुतम्, तत्र किं कर्मान्तरं पौर्णमाससंज्ञकममावास्यासंज्ञकं च विधीयते, उत ये श्रुतपौर्णमासकालसम्बन्धा आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाः प्रकृता यागास्ते पौर्णमासीवाक्येन येच श्रुतामावास्याकालसम्बन्धा आग्नेय सान्नाय्यैन्द्राग्नास्ते अमावास्यावाक्येन समुदायसिध्यर्थमनूद्यन्त इति विचारः ।

तत्र यजत इत्ययं तावद्विधिरित्यसन्दिग्धम्, सत्यपिच वर्तमानविभक्त्यसन्देहे विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावेन स्तुत्यर्थमनुवादानुपपत्ते, स्वतन्त्रानुवादस्यच वक्ष्यमाणरीत्या सार्थकत्वासम्भवेनानर्थक्यापत्ते पारिशेष्यादेव पञ्चमलकारत्वनिश्चयात् । अत एव 'यावदुक्थ्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोती' ति पौर्णमासीवाक्यस्य 'यावदतिरात्रेणोपाप्नोती' त्यमावास्यावाक्यस्यार्थवादोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथाहि विधेयाभावात्कस्य स्तुतिरेताभ्यां क्रियेत । नचैवं सति यच्छब्दैवशब्दाभ्यां विधित्वप्रतिबन्धः; क्रियाविशेषितकर्तृसमानाधिकरणस्य यच्छब्दस्य क्रियाविशेषपरामर्शकस्यैवशब्दस्य च समभिव्याहृतवेदनक्रियाविधिप्रतिबन्धकत्वेपि यागक्रियाविधिप्रतिबन्धकत्वाभावस्य भवदेवेनैवोक्तत्वात् । अत एव 'योदीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इत्यत्र दीक्षाविधिं प्रतिबध्यते ननु याग-

विधि । अतश्च पूर्ववदेव विधिपुनःश्रवणात् कर्मान्तरत्वम् । नचा त्रान्यपरत्वम्, स्ववाक्ये फलनिमित्तगुणादिप्रतिपादकशब्दाभावेन तत्पर त्वासम्भवात्, पौर्णमास्यमावस्याशब्दयोस्तत्र समच नामधेयत्वात् । नच प्रापकप्रमाणात्पूर्वमेवैतद्वाक्यप्रवृत्त्यङ्गीकारेण तस्यैव कर्मण प्रयोज नान्तरार्थं विधिरङ्गीक्रियत इति वाच्यम्, प्रापकप्रमाणस्याप्याग्नेयादि वाक्यरूपस्य श्रौतत्वेन तत पूर्वमेतत्प्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्ते, पुनर्विधानस्य प्रयोजनाभावाच्च । तथाहि— न तावदेकेन पदेनानेकेषामुपादाने साहित्य प्रतीतेस्समुदायसिद्धि प्रयोजनम्, तस्यास्सतो निष्प्रयोजनत्वात्, नचै तद्वाक्याभावे 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' स्याधिकारवाक्ये दर्शपूर्णमासनामावच्छिन्नेन यजिनोपात्तानामेव यागाना फलसम्बन्धावगमेपि तेन द्विवचनान्तदर्शपूर्णमासपदावयवशक्तिपर्यालोचनया कालयोगिना द्वित्व योगिनाञ्चोपादानावगते उत्पत्तिवाक्ये कालयोगिनाञ्चाग्नेयादीना द्वित्व योगाभावात् द्वित्वयोगिना चाज्यभागादीना कालयोगाभावादप्रसिद्धार्थक दर्शपूर्णमासनामकत्वावगते तत्समभिव्याहृतेनापि यजिना राजसूयवत्प्रकृत यागमात्रग्रहणेन सर्वेषा फलसम्बन्धापत्ते, एतद्वाक्यद्वयसत्त्वे च कालयोगि नामाग्नेयादीना समुदायद्वयकरणेन तद्द्वारकद्वित्वसम्बन्धावगते ज्योतिष्टो मवत्प्रसिद्धार्थकदर्शपूर्णमासनामावच्छिन्नेन यजिना तन्मात्रोपादानेन तेषामेव फलसम्बन्धावगतेप्यङ्ग्यागफलसम्बन्धापादकनामगतद्विवचनप्रसि- ध्द्युपयोगिसमुदायद्वयफलकत्वेन वचनद्वयसार्थक्योपपत्तेरितिवाच्यम्, एत द्वाक्यद्वयेन पौर्णमास्यमावास्यासज्ञकयागसमुदायद्वयकरणेप्यधिकारवाक्यस्थ दर्शपूर्णमासशब्दस्य ततो भिन्नत्वेन तदुपस्थापकत्वानुपपत्तेरप्रसिद्धार्थकत्व स्य तदवस्थत्वात् । नहि पौर्णमासीपद पूर्णमासपदच तुल्यम्, दर्शामा वास्यापदयोस्त्वैक्यमनाशङ्कनयिमेव । यदातु पूर्णमासशब्दस्यात्यन्तसा म्याभावेपि नामैकदेशत्वेन वास्यविकारत्वेन वा पौर्णमासीपदोपस्थापन द्वारा तदर्थोपस्थापकत्वोपपत्ते, दर्शशब्दस्य च विरुद्धलक्षणया चन्द्रा दर्शनाधिकरणामावास्यातिथिसम्बन्धिकर्मोपस्थापकत्वोपपत्ते, अनारम्भणीया

वाक्यशेषेच ' दर्शाना एतयो पूर्व पूर्णमास उत्तरोध यत्पूर्णमास पूर्वमारभते तदा यथापूर्व क्रियते तस्मात्पूर्णमासम्पूर्वमारभमाणस्सरस्वत्यै चरु निर्वपेत्सरस्वते द्वादशकपालममावास्या वै सरस्वती पूर्णमासस्सरस्वा नि ' ति दर्शामावास्याशब्दयो पर्यायत्वावगमात् प्रसिद्धार्थकत्वमाश्रब्धेव, तत एतद्वाक्यद्वयफलभूतसमुदायानुवादद्वयाभावेपि अधिकारवाक्ये दर्शशब्देन पूर्णमासशब्देनच श्रुतकालयोगिना त्रयाणामेव कर्मणाम् सन्धानेन तत्सामानाधिकरण्येन यजिना षण्णामेव फलसम्बन्धोपपत्ते वाक्यद्वयवैयर्थ्यात् । नच दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य कालयोगिषु प्रसिद्धार्थकत्वेपि द्विवचनस्याप्रसिद्धे कथं तस्य यज्यवच्छेदकत्वमिति वाच्यम्, प्रातिपदिकप्रसिद्धिसत्त्वे पाशाधिकरणन्यायेन द्विवचनानुरोधेन तत्त्यागानुपपत्ते । अवश्यच समुदायद्वयसिद्धावपि फलवाक्ये भावार्थाधिकरणन्यायेन यजतेरेव करणसमर्पकत्वात् तेन च षण्णामेकपदोपादानात् तन्त्राभिधानावगतकसमुदायप्रतीतावपि यजिपदेन समुदायस्य शक्त्यानभिधानात् तच्छक्याना यागानामेव लक्षितसमुदायविशिष्टाना फलकरणत्वावगते तेषा बहुत्वात् तत्सामानाधिकरण्यार्थं दर्शपूर्णमासपदेपि द्विवचनेन बहुत्वलक्षणा । अतश्च समुदायद्वयाभावेपि पाशाधिकरणन्यायेन बहुत्वलक्षणायामपि नदोष । नचेयं निषिद्धा, ' सुपा सुपो भवन्ति ' इत्यभ्यनुज्ञानात् । नच लक्षणा अविशेषेपि मन्मते द्वित्वस्य समुदायवृत्तित्वात् स्वाश्रयसमुदायघटित (घटक) समुदायिवृत्तित्वरूपस्य शक्यसम्बन्धस्य सत्त्वात्तदुपपत्ति, त्वत्तु तदभावे कथं लक्षणेति वाच्यम्, ममापि द्वित्वस्य पौर्णमास्यमावास्याकालवृत्तित्वात् स्वाश्रयकालीनयागवृत्तित्वरूपस्य शक्यसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणोपपत्ते । अतश्च विरुद्धवाक्याभावेपि षड्याग फलसम्बन्धापादयनामगतद्विवचनप्रसिद्ध्युपपत्ते समुदायकरणस्य वैयर्थ्याच्च तत्प्रयोजनतया समुदायिविधानोपपत्ति । एतेन समुदायिनामनुवाद समुदायद्वयप्रयोजनक इति सिद्धान्त्यभिमत प्रत्युक्तम् । अतश्च यजत्यादिपुन श्रवणस्यपदभ्यासात् कर्मान्तर विधीयते ।

पौर्णमास्यमावास्याशब्दश्च 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेते' ति वाक्यद्वयप्राप्तपौर्णमास्यमावास्याकालयोगेन तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयम् । इदं हि वाक्यद्वय तृतीयान्तनामधेयवशात् विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन कालविधायकम्, अनन्यप्रयोजनत्वाच्च । नत्वाग्नेयादीनामुत्पत्तिवाक्यविहितकालकत्वेन प्रयाजाद्यङ्गानां च प्रधानकालकत्वेन तव मते एतस्य कालविधायकता सम्भवति । नचैवमपि कालविधौ सति नामधेयत्वं नामधेयत्वे च सति तदनुवादेन कालविधिरितीतरेतराश्रयापत्तिः, अग्निहोत्रन्यायेन पूर्वं सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वेऽवधारिते पश्चात्तदनुवादविहितकालयोगेन प्रवृत्तिनिमित्तावधारणोपपत्तेः । अतः तत्संज्ञककर्मान्तरविधानमेवेदम् । अत एव पौर्णमासीमित्येकवचनं कर्मण एकत्वात्सङ्गच्छते । इतरथा समुदायिना यागानां बहुत्वात् बहुत्वलक्षणार्थं स्यात् । द्वितीयातु 'अग्निहोत्रं जुहोती' तिवत् सामानाधिकरण्यार्थं करणत्वं लक्षयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । नचैवमपि द्रव्यदेवतालक्षणरूपाभावाद्विधानायोग्यत्वम्, रूपाभावस्यासिद्धेः । तथाहि - द्रव्यं तावत् 'चतुर्ध्रुवाया गृह्णाती' ति प्रयोजनसाकाङ्क्षं ध्रौवं द्रव्याकाङ्क्षाभ्यामेव ताभ्यामुपांशुयाजवत् उभयाकाङ्क्षारूपाधिकाराख्यप्रकरणेन सम्बध्यते । 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्य' मिति वचनेनाप्राप्तिफलकल्प्यविधिशक्तित्वेन सर्वयज्ञार्थत्वेन तादर्थ्यचतुर्थ्या ध्रौवविधानाच्च । नचाज्यानुवादेन ध्रौवतामात्रस्य लाघवेन विधिप्रतीतेः न दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके वा सामान्यतोऽप्राप्ताज्यके तद्विधिसम्भव इति वाच्यम्, यज्ञाङ्गभूताज्यानुवादेन तद्विधौ विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः, आज्यमात्रानुवादेन तद्विधौ चालङ्करणादावपि तदापत्तेः मन्त्रपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तदुद्देशेनात्र ध्रौवाज्यस्यैव विधिप्रतीतेः बाधकाभावात् । नचैवमुभयाकाङ्क्षाबलेनैव तत्प्राप्त्युपपत्तेः विधिर्वैयर्थ्यम्, तद्बलेनालङ्करणादिष्वयज्ञेष्वपि तत्प्राप्तिसम्भवेन तस्य तद्व्यावृत्ति

फलत्वात् । अत एवालङ्करणार्थौ जौहवादिग्रहणेन निराकाङ्क्षस्या प्याज्य-शाल्याज्यस्यैव विनियोग, नतुध्रावस्य । तस्माद्द्रव्य तावन्निर्बाधम् । देवताप्याज्यभागक्रमाम्नातानामपि वार्त्रघ्नीवृधन्वतीमन्त्राणां 'वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्यते वृधन्वत्यमावास्याया' मिति वचनेन क्रम बाधित्वा विद्वद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वेन विनियुक्तत्वात् , तदन्यथानुपपत्तिकल्प्या अग्नीषोमरूपाऽऽ मान्त्रवर्णिकी । नचावाधेनोपपत्तौ बाधायोगादाज्यभागयोरेवाव्यवस्थया प्राप्ताना मन्त्राणा व्यवस्थामात्रकरणेन वचनोपपत्ते मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पने प्रमाणाभाव इति वाच्यम् , आज्यभागयो पौर्णमास्यमावास्याकालकर्तव्यत्वस्य विध्यभावेनाप्राप्तत्वात् तिथ्यन्तरक्रियमाणविकृतिषु वार्त्रघ्न्यादिमात्रचभावापत्तेश्च । 'पौर्णमास्या यौ आज्यभागौ तत्र वार्त्रघ्नी' इति कालकृतव्यवस्थानुपपत्तेरेतद्वाक्यस्थपौर्णमास्यमावास्यापदाभ्या प्रसिद्धनामधेयत्वेन विद्वद्वाक्यस्थकर्मणोरेव लक्षणयोपस्थापनावगमादाज्यभागयोश्चैतत्पूर्वपक्षे समप्राधान्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन विद्वद्वाक्यविहितकर्मानङ्गत्वात् पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्या तत्तद्वाक्यविहितकर्माङ्गभूताज्यभागलक्षणाया गौरवापत्तेश्च । एतद्वाक्यविहितपौर्णमास्यादिकर्माङ्गभूताज्यभागयोर्वार्त्रघ्नी इति कर्मकृतव्यवस्थाया अप्यनुपपत्तेर्लाघवेन एतद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वेनैव मन्त्रविध्यवगमात् मान्त्रवर्णिकदेवताविधानोपपत्ते । एव सत्यप्येतयोर्यदग्नीषोमीयादिवदन्यदेवतात्वमवगत स्यात् ततो वाक्येन लिङ्गबाधायोगादगत्या विशिष्टलक्षणामङ्गीकृत्य गौरवमपि भिन्नश्चानर्थसंबन्ध इति तृतीयस्थाधिकरणन्यायेनाश्रियेत, न तु तदपि । अत एवोपक्रमस्थपौर्णमास्यमावास्याप्रातिपदिकगतविशिष्टलक्षणागौरवभिया उपसंहारस्था सप्तम्येव 'तत्र जयाञ्जुहुया' दिति लक्षणया प्राधान्य प्रतिपादयन्ती न दुष्यति । अतोऽग्नीषोमप्राजकयोर्नाज्ञो कर्मणो पौर्णमासीकर्माङ्गत्वात्तादृश्योरेव च वृधन्वत्योरमावास्याकर्माङ्गत्वान्यैकस्मिन् कर्मणि मन्त्रद्वयस्य दृष्टार्थत्वेन निरपेक्षा देवताद्वयस्यापि विरूप । एतयोरनुवाक्याभावात्

त्वेपि न देवतालक्षणा, 'याज्यानुवाक्या' इति स्मरणात् तत्तद्देवत्यया-ज्यान्तरकल्पनं द्रष्टव्यम्। वस्तुतस्तु वार्त्रघ्नीत्याद्येकपदोपादानसामर्थ्यात् द्वयोरपि मन्त्रयोः साहित्यप्रतीतेः न विकल्पः। अतश्च मान्त्रवर्णिकदेवताद्वयस्यापि समुच्चयादेकैकस्य कर्मणो ऽग्निहोत्रादिवदावृत्तिः समुच्चितयाज्याद्वयकल्पनञ्च। अस्तु वा मन्त्रद्वयेनापि लाघवाद्व्यासज्यवृत्त्येकदेवतात्वकल्पनम्, उभयप्रकाशकैकयाज्याकल्पनंच। सर्वथास्ति विद्वद्वाक्यविहिते कर्मणि देवता।

यत्तु वार्तिके अनयोरेवैकानुवाक्या एकायाज्या उभयत्रापि मनोतान्यायेनोभयत्र लक्षकत्वमङ्गीकृत्य कल्पनीयेत्युक्तम्, तदनुवाक्या समाख्याबाधापत्तेर्लक्षणायां प्रमाणाभावाच्चोपेक्षितम्। आज्यभागयोस्तु 'तौ होचतुरग्नीषोमौ किमावयोर्वस्तुतस्या' दिति प्रकृतयोरग्नीषोमयो 'र्यस्यैकैकस्यै देवतायै हविर्निर्वपन्त्याज्यस्यैव नौ यज' इत्यत्र पुराकल्पनरूपार्थवादकल्प्ये विधौ 'नौ' इत्यनेन द्वितीयान्तेन देवतात्वस्य 'विष्णुं यजती' तिवदुक्तत्वात् 'अग्नीषोमाभ्यामाज्यभागौ यजती' ति वचनेनैव वा तद्विधानात् तदनुरूपानुवाक्याकल्पनम्। याज्या तु क्रमप्राप्ता अव्याहृतैव। अतश्च विद्वद्वाक्यविहिते कर्मणि कर्मरूपस्यानन्यविधानायोग्यत्वम्। अथवास्त्वेतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन समिदादिवाज्यदेवताविधिः, समुच्चयज्ञापकसत्वाच्च समुच्चयः, नचोपांशुयाजे गसिदादिदेवताविधौ 'विष्णुरुपांशुयष्टव्य' इत्याद्यर्थवादानुपपत्तिवदिह काचिदनुपपत्तिरस्ति। अस्तुवा अव्यक्तत्वसादृश्यात् सौमिकधर्मातिदेशः। नच वाचनिकपौर्णमास्यमावास्याकालसम्बन्धबाधप्रसङ्गात् पार्थसारथ्युक्तानतिदेशः, वाचनिककालानुरोधेन सुत्यान्यकालीनाङ्गबाधेपि तत्कालीनाङ्गानामतिदेशोपपत्तेः। प्रयाजानांतु मान्त्रवर्णिकदेवताकत्वेन व्यक्तत्वात् कृत्स्नविधानाच्च न सौमिकधर्मातिदेशप्रसङ्गापत्तिरिति न तत्प्रतिबन्धापादनं शक्यम्। तस्माद्रूपोपपत्तेः कर्मान्तरविधिरेवेति सिद्धम्।

एवञ्च फलवाक्येन षण्णामेव फलसम्बन्धः सिद्ध्यति । तथा हि — सर्वत्र प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेणाप्रसिद्धपदार्थनिर्णयः । तद्यत्र नामधेयं प्रसिद्धम्, यथा चतुर्थान्त्यन्यायेन ज्योतिष्टोमपदं सोमयागे, तत्र प्रकृतमात्रग्राहियाजिनिर्णयः, यत्र वा यजिपदं यागमात्रे प्रसिद्धम्, नामधेयं तु राजसूयादिरूपं प्रकृतयागायागमात्रपरं सम्भाव्यते, तत्र यजिनैव चतुर्थपादाद्यन्यायेन नामधेयनिर्णयः । नच राजा सोमस्सूयते अभिषूयते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या राजसूयपदस्यापि सोमयागमात्रे ज्योतिष्टोमपदवत्प्रसिद्धार्थकत्वात् तेनैव याजिनिर्णयोपपत्तेः कथं यजिना नामधेयनिर्णयः, राज्ञा क्षत्रियेण सूयते निष्पाद्यते असाविति व्युत्पत्त्या राजा क्षत्रियः सुनोति स्नाति अभिषेकेणार्द्रीक्रियतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या वा सर्वष्वपीष्टिपशुसोमयागेषु राजसूयपदप्रवृत्तिसम्भवेन तस्य प्रसिद्धार्थकत्वाभावात् यजिना तन्निर्णयोपपत्तेः । तदिह दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनान्तं नामधेयमपि न प्रसिद्धार्थम् । द्वित्वस्याज्यभागयोः प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकस्य काप्यप्रसिद्धत्वात् । नच तस्यापि पौर्णमास्यमावास्याकालरूपस्वशक्यसम्बन्धेनाग्नेयादौ प्रसिद्धिः, दर्शपूर्णमासपदस्य पौर्णमास्यमावास्यापदाद्भिन्नत्वेन तदर्थवाचकत्वे प्रमाणाभावात् । अतएव पौर्णमास्यमावास्यानामकयोरपि विद्वद्वाक्यद्वयविहितकर्मणोः दर्शपूर्णमासपदेन ग्रहणम् । नचैवमपि द्वित्वमात्रस्यैव प्रसिद्धेः तदनुरोधेन यजिना आज्यभागयोरेवोपादानोपपत्तेः तयोरेव फलसम्बन्धापत्तिः आग्नेयवाक्ये आग्नेययागद्वयविधानस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् तावन्मात्रस्य निर्णीयमानाविरुद्धत्वात् । अतो द्विवचनप्रतिरूपकमव्ययमिदं यजिसामानाधिकरण्यात् प्रकृतयागवाचकत्वेन निर्णीयते, इति राजसूयन्यायेन सर्वेषां फलसम्बन्धात् षड्यागमात्रवृत्ति फलम् । अन्यथा पूर्वोक्तनामैकदेशत्वादियुक्तिनिचयबलेन दर्शपूर्णमासशब्दस्य शक्त्या पौर्णमास्यमावास्याकालवाचित्वं निरूढलक्षणया च तद्योगिकर्मत्वम्, तथापि आग्नेयादीनां षण्णां विद्वद्वाक्यविहितयोश्च कर्मणो

कालयोगस्याविशेषाद्दर्शपूर्णमासपदेन ग्रहणोपपत्तेः द्विवचनस्य च पाशाधिकरणन्यायेन बहुत्वलक्षणार्थत्वेपि बाधकाभावादष्टानामेव फलसम्बन्धोपपत्ते न षण्णामेव स । अथवा विद्वद्वाक्यविहित कर्मणो पौर्णमास्यमावास्यासञ्ज्ञकत्वप्रसिद्ध्या तत्पर्यायदर्शपूर्णमास सञ्ज्ञकत्वस्यापि प्रसिद्धे सिद्धान्तवत् पूर्वपक्षेपि प्रचयशिष्टत्वप्रसिध्यु पपत्ते तयोरेव फलसम्बन्धान्न षण्णामेव स । अपिचाग्नेयद्वये पौर्ण मास्यमावास्याकालकत्वेन प्रातिपदिकप्रसिद्धेरेकवाक्योपादानावगतद्वित्वप्रसि द्ध्या च द्विवचनप्रसिध्युपपत्ते तस्यैव फलसम्बन्धान्न षण्णामेव स । तस्माद्यस्य कस्यचित् फलसम्बन्धेपि विद्वद्वाक्ययो कर्मान्तरविधित्वमव्या हतम् । इति प्राप्तेऽभिधीयते—

नात्राभ्यासस्वरूपमस्ति, ‘ यजत ’ इत्यस्य वर्तमानापदेशत्वेन विधित्वाभावात् । नचाप्राप्तार्थकत्वेन लेट्त्वनिश्चय, आग्नेयादियागाना प्राप्तानामेवानुवादसम्भवेन तदसिद्धे, प्रत्युत यच्छब्देवशब्दसमभिव्या हारेणानुवादत्वोपोद्बलनाच्च । नच तयोर्वेदनमात्रविधिप्रतिबन्धकत्वेपि न यागविधिप्रतिबन्धकत्वम् , तस्य तच्छब्दसमभिव्याहाराधिकसमभिव्या हृतमात्रवृत्तिविधिप्रतिबन्धकत्वस्य ‘ देवाश्च याभिर्यजत ’ इत्यत्र सावि तत्वात् । एवं सत्यपि यच्छब्दस्य प्राप्तिद्योतनमात्रकारित्वात् यदि प्रमाणान्तरेण विशेषणस्य विशेष्यस्य (विशिष्टस्य) वा प्राप्तिर्नभवेत् ततोऽगत्या विधिरप्यङ्गीक्रियेत । अत एव ‘ यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय ’ मित्यत्र यच्छब्दो दीक्षामात्ररूपविशेषणप्राप्तिद्योतक एव, यागस्त्वप्राप्त त्वाद्विधेय एवेति विशेष । अतश्च यच्छब्दोपसम्बन्धादपि न लेट्त्व निश्चय । नचानर्थक्यप्रसङ्गाद्विनिश्चय, तदसिद्धे । तथाहि— यजत इत्यनेन तावदेकैकेन प्रकृतत्वाविशेषेपि तत्तन्नामधेयसामानाधिकरण्यात् श्रुततत्कालयोगिन एव त्रयो यागा अनूद्यन्ते । तेषा च पौर्णमास्यमावा स्यापद तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयम् । ततश्च त्रयाणामेकशब्दोपादाना

देकप्रतीतिनियमत्वाच समुदायप्रतीतिः । अतएव 'पौर्णमासी' मित्यादेकवचनं स्वाश्रयघटकवृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणार्थम्, द्वितीया तु यागानामर्थाभिसम्बन्धानुवादिनी मन्मते यथाश्रुतैव । अत्र समुदायस्यवानुवदितारौ समुदायवचनावेताविति यथा तमाख्यायनुमागत पौर्णमास्यमावास्यादिशब्दा आग्नेयादिसमुदायवचना इति न भ्रमितव्यम्, तयोः कालयोगाभावेन तत्प्रख्यन्यायानियमनात् मानान्तराप्रमितत्वेनानुवादायोगाच्च, यजिना तदनुवादे लक्षणापत्तेश्च । अतश्च समुदायिनामेव समुदायसिद्ध्यर्थमनुवाद इति द्रष्टव्यम् ।

तत्प्रयोजनञ्च फलवाक्ये निमित्तवाक्येचानूद्यमानानामेव फलादिसम्बन्धसिद्धिः । तथाहि— दर्शपूर्णमासशब्दस्य पौर्णमास्यमावास्याशब्दपर्यायत्वस्य स्थापितत्वात् तत्साङ्गानामाग्नेयादीनां षण्णामेव फलादिसम्बन्धित्वेन यजिनोपादानं सिद्धं भवति । तत्रत्यद्विवचनस्य च बहुत्वलक्षणायां स्वाश्रयघटकवृत्तित्वरूपलक्ष्यसम्बन्धोऽपि प्रमापितो भवति । नचैतद्वाक्याभावेपि दर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्य श्रुतकालयोगिष्वाग्नेयादिष्वेव प्रवृत्त्युपपत्तेः द्विवचनस्यच स्वाश्रयकालनियागवृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणोपपत्तेः षण्णामेव फलादिसम्बन्धः सिद्ध्यतीति वाच्यम्, एतद्वाक्याभावे साक्षात्सम्बन्धेन कालद्वित्वोभययोगिनोराग्नेययोरेव तत्सम्बन्धापत्तौ बहुत्वलक्षणायां प्रमाणाभावेन षण्णां फलादिसम्बन्धासिद्धेः । अत तत्सिद्ध्यर्थोऽयं समुदायानुवादः । सतिचास्मिन्ननुवादे आनर्थक्यभिया तत्प्रयोजननिश्चायां फलवाक्यस्थद्विवचनस्य उक्तसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वावसायात् षण्णां फलसम्बन्धसिद्धिः सुलभैव ।

ननु नाग्नेयभेदे प्रमाणमस्ति । न तावदेकस्मिन् कर्मणि असम्भवन्निवेशः समुच्चितकालद्वयलक्षणो गुणः, तस्यावृत्त्यापि निवेशोपपत्तेः । अन्यथा सायम्प्रातःकालभेदेनाग्निहोत्रस्यापि भेदापत्तेः । नच कालस्यानुपादेयत्वेनोद्देश्यत्वात् तदनेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्त्या गुणविधयैव

भेदकत्वोपपत्तिः, कालस्योद्देश्यत्वेप्यन्यत्वापरपर्यायस्याज्ञातज्ञापनविषयत्वा परपर्यायस्यच विधेयत्वस्य सत्त्वेन 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ' इतिवद्वाक्यभेदानापादकत्वात्। विधेयानेकत्वन्तु सत्यपि प्राप्तकर्मानुवादे 'अर्धमन्तर्वेदि मिनोती' ति वत् पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां पर्वलक्षणयोभयविधानोपपत्ते र्यया परिहर्तुं शक्यं तया पूर्वकर्मविधौ पिण्डपितृयज्ञवाक्य इव कालद्वयविशिष्टकर्मविधानोपपत्ते कथं न शक्यते परिहर्तुम्। नाप्यनुपादेयगुणयोगरूपं प्रकरणान्तरं तद्भेदकम्, तस्य 'सन्निधौ त्वविभागा' दिति न्यायेन सन्निधावप्रवृत्तेः। किञ्च सङ्ख्यान्यातिरिक्तभेदकप्रमाणानां वाक्यान्तरविहितकर्मप्रतियोगिकभेदकत्वनयत्यस्य पार्थसारथिनोक्तत्वात् स्ववाक्यविहितकर्मप्रतियोगिकभेदबोधकत्वं तयोः सम्भवति। अतश्चाग्नेयस्यैव पार्थसारथ्युक्तस्य युक्तत्वात् कथं तावताद्य फलसम्बन्धापत्तिरितिचेन्न — आग्नेयद्वित्वे गुणस्यैव भेदकत्वात्। तथाहि योहि पदार्थो भेदमावृत्तिं वा विना न कर्मान्वययोग्यः, स उत्पत्तिवाक्यस्थस्सन् कर्मभेदं बोधयति, उत्पन्नवाक्यस्थस्तु पदार्थं तदावृत्तिम्। दृष्टञ्चैतत् सङ्ख्यायाम्। अतश्च समुचितकालद्वयरूपगुणोऽपि भेदमावृत्तिं वा विना कर्मान्वयमप्रतिपद्यमानः उत्पत्तिवाक्यस्थत्वादिह कर्मभेदं बोधयति, उत्पन्नवाक्यस्थस्तु सायम्प्रातःकालरूपमावृत्तिम्। अत एकस्मिन् कर्मण्यसम्भवन्निवेशः गुण एव समुचितकालद्वयरूपो भेदकः। यथाचैव सति सङ्ख्याया नगुणान्तर्भावः तथा सङ्ख्याधिकरणे वक्ष्यते। प्रमाणवत्त्वं च गुणस्य स्ववाक्यविहितकर्मप्रतियोगिकभेदबोधकत्वेपि न दोषः। अत एव पार्थसारथ्युक्तमुत्पत्तिशिष्टगुणानवरोधे वाक्यभेदापत्तौ च गुणात् भेद इति द्वैविध्यं प्रमाणाभावेनैवापास्तम्। 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष' इत्यत्रक्रमरताभङ्गप्रसङ्गेन तस्य भेदकत्वाकीकारात्। नच वषट्कर्तृभक्षोद्देशेन प्राथम्यविधौ विशिष्टोद्देशापत्ते वाक्यभेदापत्तेरेव गुणस्तद्भेदकइति वाच्यम्, वषट्कर्तृत्वे निमित्ते भक्षानुवादेन प्राथम्यविधानेपि विनानीयोद्देशे तदङ्गानादेरुक्रमरताभङ्गभयेनैव तस्य भेदकत्वात्। अतो यथाकथञ्चित्

कर्मण्यनिविशमानस्यैव गुणस्य भेदकत्वात् सिद्धोऽत्रापि गुणाद्भेद । भेदोऽपिचात्र सङ्ख्यावदनेकत्वबोधनद्वारैव बोध्यते, नतु किञ्चित् प्रतियोगिक . प्रमाणान्तरवत् प्रतियोगिन पूर्वमप्रसिद्ध्या तन्निरूपितभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । तस्मादाग्नेयभेद ।

केचित्त्वत्र प्रकरणान्तरन्यायेन भेद समर्थयन्ते । तथाहि— यद्यनिविशमानत्वेनानुपादेयस्थलेपि गुणस्यैव भेदकता, ततो मासमग्निहोत्रमित्यत्रापि तस्यैव भेदकत्वापत्ते कृत प्रकरणान्तरेण । अतोऽनुपादेयत्वावच्छिन्न प्रति तावत् प्रकरणान्तरस्यैव भेदकतेति स्वीकर्तव्यम् । नचैवमप्यसन्निध्यभावात् कथ तस्य भेदकता, भेदबोधकतादशाया तत्प्रतियोगिक कर्मोपस्थित्यभावरूपस्यासन्निधेर्मासाग्निहोत्रवदिहापि तुल्यत्वादित्याहु ;— तन्न, मासाख्यगुणस्यापूर्वकर्मण्यसन्निविशमानत्वेप्यसन्निध्युपष्टम्भकत्वेन स्वतो भेदकत्वात् गुणवैलक्षण्येन प्रकरणान्तरत्वोपपत्ते । अतएव सन्निधौ साय जुहोतीत्यत्र न तस्य भेदकत्वम् । किञ्चासन्निधि किमुपस्थित्यभावोवोपस्थापकप्रमाणाभावो वा ? नाद्य , अत्यन्तविस्मरणशीलस्य साय जुहोतीत्यादावपि उपस्थित्यभावे भेदप्रमापत्ते । मासमग्निहोत्र जुहोतीत्यादावपि अत्यन्तमेधाविन तत्सत्त्वे भेदप्रमानुपपत्तेश्च । अन्त्येपि ज्ञातस्यवा भेदबोधकता अज्ञातस्यवा ? अन्त्ये उपस्थापकस्य प्रमाणस्य प्रकरणादे भ्रमात्मकोपस्थितावपि मासमग्निहोत्र जुहोतीत्यादौ वस्तुन: प्रमाणाभावस्य सत्त्वा भेदप्रमाबोधापत्ते । आद्ये तु आग्नेयवाक्ये भेदप्रतियोगिनो प्रसिद्धे तदुपस्थापकप्रमाणाभावज्ञानस्याशक्यत्वात् भेदबोधासम्भव । मासाग्निहोत्रादौ तु नित्याग्निहोत्रविधिनोपस्थितस्य प्रतियोगिन इहोपस्थापक प्रमाणाभावस्य ज्ञातु शक्यत्वादसन्निध्यनिघात । तस्मात् गुणादेवाग्नेयभेद । विस्तरेण चैतत् प्रकरणान्तरन्यायशरीरोपपादनप्रस्तावे उपपादयिष्यते ।

अतश्चाग्नेयभेदात् समुदायानुवादाभावे तयोरेव फलसम्बन्धापत्ते तद्व्यावृत्तिफलकतया षण्णा फलसम्बन्धसिद्धिरेव समुदायानुवादप्रयोजनमिति सिद्धम् ।

विशेषाच्चेद चतुर्थे उपपादयिष्यते । अतश्चानर्थस्याभावादपि न तद्भयेन विधित्वनिश्चय ।

अर्थवादस्त्वेतद्वाक्यकर्मभूतसमुदायस्तावक एव सन् प्रयोगविधिबोध्यप्रवृत्तिप्रतिबन्धकीभूतालस्यनिवृत्त्यैव परम्परासम्बन्धेनोपयुज्यत इति न सोपि विधित्वनिश्चायक । अस्तु वा विधित्वनिश्चय, तथापि फलसम्बन्धसिद्ध्युपयोगिसमुदायफलकत्वेन तस्यान्यपरत्वान्नाभ्यासस्वरूपसद्भावसमस्तीति न कर्मान्तरम् । अतएव एतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन सामिदादिदेवताविधि, ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशोऽन्यदपि वा देवताप्रापक नचोपन्यसनीयम् । ज्योतिष्टोमिकधर्मातिदेशस्तु सोमविधेर्दीक्षणीयाद्यङ्गद्वारेण दर्शपूर्णमासनिष्पत्तुपजीवित्वात् तयोरपि तदुपजीवित्वे इतरेतराश्रयापत्तिरिति भवदेवोक्तप्रकारेणापि निराकर्तव्य । वार्त्रघ्नीवृधन्वत्योस्तु लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागाङ्गत्वावगते न विद्वद्वाक्यविहितकर्मणि देवताविधायकत्वम् । न च ब्राह्मणवाक्येन तयो बाध, अबाधेनाप्युपपत्तौ बाधायोगात् । किंच — ब्राह्मणवाक्यमपि स्वरसेनाज्यभागपरतामेव मन्त्रस्यावगमयति । अन्यथा पौर्णमास्यमावास्याप्रातिपदिकयो कर्मपरत्वे लक्षणापत्ते, सप्तम्या प्राधान्यलक्षकत्वापत्तेश्च । अपूर्वविधिवादाङ्गीकारे अश्रुतदेवताविधिकल्पने ऽश्रुतयाज्यान्तरकल्पने आज्यभागयोश्चाश्रुतानुवाक्याकल्पने गौरवापत्तेश्च । अतो मन्त्रचतुष्टयस्यापि आज्यभागाङ्गतया अनियमेन प्राप्तस्य नियममात्र विधिवाक्येन क्रियते, लाघवात् । पौर्णमास्यमावास्याप्रातिपदिकाभ्या शक्त्या काल एव प्रतिपाद्यते, सप्तम्याचाधिकरणत्व निमित्तत्वता । अतश्चाज्यभागाङ्गतया प्राप्तयोर्मन्त्रयो पौर्णमासीनिमित्तकत्व तादृशयोश्च वृधन्वत्योरमावास्यानिमित्तकत्वमिति सम्भवतिच, पौर्णमास्यमावास्ययो तन्निमित्तकाज्यभागयो तत्कालीनप्रधानाङ्गत्वेन तत्कालीनत्वात् । निमित्तत्वस्य प्रयोजनत्वं व्यवस्थासिद्धिरिति नियमकल्पनं, लाघवञ्च । वस्तुतस्तु न कालस्य निमित्तता, आज्य

भागयो प्रतिपदि क्रियमाणत्वेन तत्कालीनत्वाभावात् । न च खण्ड-पर्वणि कदाचित् तत्कालिकत्वसम्भवात् निमित्तत्वोपपत्ति, तथात्वे सम्पूर्णपर्वणि तत्कालिकत्वासम्भवेन मन्त्रनिवृत्तिरूपशेषपरिसङ्ख्याफलकत्वा पत्ते । अत शेषनियमरूपलाघवानुरोधेन पौर्णमास्यमावास्यापद तत्का लीनप्रधानाङ्गभूताज्यभागलक्षकम् । प्रधाने तत्कालीनताच प्रयोगारम्भद्वा रिकैव, नतु साक्षात्, प्रधानस्य तस्मिन् काले नियमेनाकरणात् । अत एव प्रकृतो सर्वत्र पौर्णमास्यादिकालविधि वचनान्तरानुसारादारम्भ द्वारकएव । सप्तमीच प्राधान्यपरा, तेन तादृशाज्यभागयो मन्त्रविशेष विधानात् प्रकृतौ सर्वदैव व्यवस्थासिद्धि । विकृतौच पौर्णमासीविकार स्यामावास्याविकारस्य वा यस्मिन् कस्मिंश्चित् दिने करणेपि वार्त्रघ्नी वृधन्वत्योर्व्यवस्थासिद्धि । अतो वार्त्रघ्नीपौर्णमास्यामित्येतद्वाक्यद्वयमेव स्व गौरवपरिहारार्थमाज्यभागाङ्गत्व मन्त्रस्याप्यनुजानातीति न तद्बलेन विद्व द्वाक्यविहिते कर्मणि देवताविधि सम्भवतीति देवताभावादपि समुदा यानुवादत्वम् । नचैव सर्वस्य वाक्यस्यानुवादकत्वेनानधिगतार्थगन्तृत्व रूपप्रामाण्यानापत्ति, शक्यार्थानुवादकत्वेप्यनधिगतसमुदायादिबोधकत्वेन प्रामाण्योपपत्ते र्मन्त्राधिकरण एवोक्तत्वात् ।

नन्वेव विद्वद्वाक्ययोरर्थवादत्वेन प्रामाण्ये पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेतेत्यादिवाक्ययोरानर्थक्येनाप्रामाण्यापत्ति स्यादेव, कालस्याग्नेयादिषु पौर्णमास्यादिपदाभिधेयेषूत्पत्तिवाक्यगेव प्राप्तत्वादिति चेन्न;— एतद्वाक्या भावे हि उत्पत्तिवाक्येपि श्रुत पौर्णमास्यमावास्याकाल फलसम्बन्धो त्तरकाल प्रयोगविधिकल्पनावेलाया कालस्य प्रयोगद्वारैवाङ्गत्वादुत्पत्ति वाक्ये प्रत्येकश्रुत्यनुरोधेन प्रत्येकमेव 'अमयेनीकवते प्रात पुरोडाशमष्टाक पालमि' त्यादावनीकवत्यादिप्रयोगवत् प्रयोग कल्पयति । नच प्रत्येकप्रयोग कल्पने एकफलसाधनत्वानुपपत्ति, प्रत्येकप्रयुक्तानामप्याग्नेयादीनामनीकव त्यादिवदेव अपूर्वरूपेणैकशक्तित्वेन फले साहित्योपपत्ते । अत एव

' समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इत्यनेन देशविधे प्रयोगविधित्वात् षण्णां देशिकसाहित्यावगमेऽपि एकस्मिन्नेव समे तिसृषु पौर्णमासीष्वमावास्यासु चैकैकप्रधानस्यान्वाधानप्रभृति ब्राह्मणतर्पणान्ताङ्गविशिष्टस्य प्रयोगोऽपि नानुपपन्नः । नचैवमपि लाघवादेकस्यामेव पौर्णमास्याममावास्यायां च तत्तत्कालीन प्रयोगत्रयोपपत्तेः पौर्णमास्यादित्रयप्रसङ्गे प्रमाणाभावः । द्व्यहकालीनत्व मात फालीनत्वयोरपि वचनान्तरप्रमितत्वेन क्रम्यां तिथाविष्टित्रयकरणे तद्बाध प्रसङ्गात् । अत पौर्णमास्यां पौर्णमास्यायजेतेति एतद्वाक्यद्वयाभावे प्रत्ये कमेव साङ्गानामाग्नेयादीनां करणापत्ति ।

यत्तु वार्तिके एकफलसम्बन्धानुरोधादेकस्यैव प्रयोगविधे कल्पनम्, तत्रचोत्पत्तिकालानुरोधात्त्रिषु पौर्णमासीषु प्रधानत्रयम्, लाघवादेकस्यामेव वा तत्, एवममावास्यायामपि, अतश्च मासत्रयकालीन पक्षद्वयमात्रकालीन एक एव षण्णां प्रयोग, तदन्तर्पातीनि चाङ्गानि सर्वाण्यपि सकृदेव सवनीयपश्वङ्गानी [नामि] व क्वचित्क्वचित् कर्तव्यानीत्येतद्वाक्याभावेनुष्ठान मुक्तम्, तद्राजसूयचातुर्मास्यादिष्वपि एकफलसाधनत्वेन एकप्रयोगत्वा पत्तेरौत्पत्तिककालभेदेपि च तत्तत्काले प्रधानमात्रकरणेन तावत्कालीन प्रयोगैक्योपपत्तौ अङ्गानामपि सकृत्करणापत्ते उपेक्षितम् । यथा च सवनीये नाङ्गावृत्ति तथा अग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यते । अत उत्पत्ति वाक्येषु नैरपेक्ष्येण कालस्य श्रवणात् प्रत्येकमेव प्रयोगाणामेतद्वाक्याभावे कल्पनापत्तेरेतद्वाक्यद्वयसत्त्वे च त्रयाणा मेकप्रयोगसिद्धे तत्सिद्धिरेव वाक्यद्वयप्रयोजनमिति नानर्थक्यम् । तथाहि— पौर्णमासीशब्दवाच्यानां त्रयाणां प्रधानानां स्वरूपेण प्राप्तानामपि प्रयोगविषयत्वेनाप्राप्तत्वात् पौर्ण मासीकाले उपादेयत्वावगमात् पौर्णमासीकालविशिष्टप्रधानत्रयप्रयोगविधा नावगते प्रयोगस्य चैकादशाधिकरणन्यायेन साङ्गतावत्प्रधानविषयत्वादङ्ग साहित्यस्य प्रधानगतपरम्परासाहित्यस्य च विधेयविशेषणत्वेन विवक्षित त्वात् एकस्मिन् काले युगपत् सा[illegible]कर्तव्यतासिद्धि । एवममा-

वाम्यावाक्येपि द्रष्टव्यम् । एव च सत्यपि कालिकप्रयोगविधिभेदे देश वाक्येन षण्णामेकप्रयोगस्य विधानादेकस्मिन्नेव देशे षण्णा साङ्गाना कर्तव्यतापि सिद्धा भवति । सर्वे हि देशकालादय प्रयोगविशेषणत्वे नैवान्वय भजमाना स्वसम्बन्धिन प्रयोग विनिगमनाविरहात् कल्पयन्ति । अतश्च तत्तद्वाक्ये कालादिविशिष्टप्रयोगविधिसिद्धि । नच उत्पत्तिवाक्ये नैरपेक्ष्येण कालश्रवणात् फलसम्बन्धोत्तरकाल प्रयोगविधिकल्पने प्रत्येक मेव प्रयोगविधिकल्पनावगतेस्तदनुवादेनात्र कालादिमात्रविधानोपपत्ते प्रत्येक मेवानुष्ठानप्रसङ्गेन एतद्वाक्यसत्त्वेपि नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, प्रत्येकप्रयोग विधिकल्पनात पूर्वमेव एतद्वाक्यप्रवृत्त्यङ्गीकारेणात्रैव प्रयोगविध्युपपत्ते, अन्यथा तादृशानुष्ठानस्यैतद्वाक्याभावेपि सिद्धावेतद्वाक्यानर्थक्यापत्ते । नचैव 'य इष्ट्या पशुना सोमेनवा यजेत, सोऽमावास्याया पौर्णमास्यां वा यजेते'ति वाक्येन सर्वासा विकृतीष्टीनामपि पर्वकालविशिष्टैकप्रयोग विधानादेकप्रयोगतापत्ति, तत्र यत्तच्छब्दसमभिव्याहारात् तत्तद्विकृति प्रयोगानुवादेन कालमात्रविधानावगते तत्तद्विकृतिवाक्येष्वेव प्रत्येकप्रयोग विधिकल्पनाया अभ्युपगमात् तत्तद्विलक्षणफलसाधनाना तासामेकप्रयोग विधिविषयत्वानुपपत्तेश्च । अतश्च य इष्ट्येति वाक्येनावगतमपि तत्त द्विकृतिप्रयोगसाहित्यमनुवाद्यगतत्वादविवक्षितम्, प्रकृते तु कालविशिष्ट भावनास्वरूपस्य प्रयोगस्यैव विधेयत्वात्तुल्यैवेष्टसिद्धिरिति वैषम्यम् । नचैव मुत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणवैयर्थ्यापत्ति तस्य फलसम्बन्धापादकफल वाक्यगतविद्वद्वाक्यादिगतपौर्णमास्यमावास्यादिपदप्रसिद्ध्यर्थत्वेनार्थवत्त्वात् । अत एवांशानुयाजस्योत्पत्तिवाक्ये कालसम्बन्धाभावेपि 'तावब्रूतामग्नीषो मावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्' निति वाक्येन फलसम्बन्धात् फलसम्बन्धसिद्धि । अतश्च कस्यापि वाक्यस्य वैयर्थ्याभावात् समुदाय सिद्ध्यर्थं समुदायस्तुवादक एव विद्वद्वाक्ये इति सिद्धम् ।

ननु, पौर्णमासीमुपवसेदिति विद्वद्वाक्ययो प्रकरण महता- नुरोधेन, रूपवचनात् धर्मान्तरविधायकत्वोपपत्ते, इति व्याख्येयम् ।

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां सर्वेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥ २-२-४ ॥

यदि चैतौ कर्मान्तरविधी स्याताम् ततः सर्वेषां समप्राधान्यम्, ततो विकृतिषु प्रधानस्यानतिदेशात् प्रयाजादीनामप्राप्ते सौर्ये 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति' त्यनेन प्रयाजानुवादेन कृष्णलरूपविशेषणविधिर्नोपपद्येत, यदि तु विद्वद्वाक्यविहितकर्मणोरेवप्राधान्यम्, ततः आग्नेयादीनामङ्गत्वेऽपि सौर्यस्यौषधद्रव्यकत्वेनाग्नेयविकृतित्वस्यैवावश्यकत्वात् तद्धर्माणामवघातादीनामतिदेशेऽपि प्रयाजादीनामनङ्गत्वेनाग्नेयादिसमत्वात् सौर्यादिष्वप्राप्ते प्रयाजानुवादेन कृष्णलविधेरनुपपत्तिः तदवस्थैव। एवमाग्नेययोरेव प्राधान्यपक्षेऽपि द्रव्यसादृश्येन सान्नाय्यविकारस्यैव पशो प्रयाजाङ्गत्वाभावात् तदनुवादेन एकादशत्वादिविध्यनुपपत्तिः, अतो नैतौ कर्मान्तरविधी। अत्र च सूत्रेऽन्वाचयवाचिचशब्दोपादानात् यागाष्टकप्राधान्यपक्षे नायं दोष इति अव्यापकत्वादन्वाचयत्वं सूचितम्।

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ २-२-५ ॥ (पू-१)

नैतौ समुदायानुवादौ, विधायकत्वेनार्थवत्त्वसम्भवे उक्तप्रयोजनस्यापि समुदायानुवादत्वस्यानुपपत्तेः, अतः कर्मविध्यपेक्षया प्रयोजनवत्तरत्वेनान्यपरत्वाभावादभ्यासादेव कर्मभेदसिद्धिः। एवञ्च पौर्णमासीमित्येकवचनं कर्मैकत्वेनोपपद्यते। अन्यथा स्वाश्रयघटकवृत्तित्वसम्बन्धेन समुदायिबहुत्वलक्षणा (समुदायलक्षणा वा) स्यात्। अतोऽत्र तावत् कर्मविधिः। न च रूपाभावः, यदाग्नेयादिवाक्ये तद्विधानोपपत्तेः। तथाहि— तत्रत्यपौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां विद्वद्वाक्यविहितकर्मोद्देशं कृत्वाऽऽग्नेयादिरूपविधानोपपत्तिः। एवञ्च एतेषु वाक्येष्वश्रुतयागकल्पनं विशिष्टविधिगौरवञ्च नैवाश्रितं भवति। न चैवं वाक्यभेदः, अग्नीषोमीयसान्नाय्यादिवाक्येषु तावदेककस्यैव उद्देशेन तन्निमित्तकवाक्यभेदस्य तावदप्रसक्तेः। आग्नेयादिवाक्येऽपि पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां लक्षणया

'अर्धमन्तर्वेदिमिनोति' इति वत् प्रकृतप्रधानयागस्यैवोद्देशात् न तन्निमित्तो वाक्यभेदः । यदि तु एतस्मिन्नपि पक्षे प्रयाजादिसाधारण्येन सर्वेषां प्राधान्यमुच्येत, ततो रूपसाकाङ्क्षप्रकृतयागत्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकत्वोपपत्तेर्नवाक्यभेदः । नचैवमपि द्रव्यदेवतारूपविधेयानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेदः तदवस्थ एवेति वाच्यम्; तद्धितान्तपदेनैकेनैव देवताविशिष्टद्रव्यविशेषवाचिना विशिष्टस्यैकस्यैव प्राप्तभावनानुवादेन विधानोपपत्तेः । अत एव गुणाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनाष्टाकपालपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वान्न तदंशे तद्धितपदोपात्ततापाशङ्कनीया । अतश्चैकपदोपादानाद्वैशिष्ट्यबोधोपपत्तेः न वाक्यभेदः । यत्र तु 'पञ्चदशान्याज्यानी'त्यादि भिन्नपदोपादानम्, तत्र भावनान्वयात्पूर्वं परस्परवैशिष्ट्याप्रतीतेः प्राप्तभावनानुवादेनोभयविधौ युक्तो वाक्यभेदः, प्रकृते त्वेकपदत्वेन भावनान्वयात् पूर्वमेव द्रव्यदेवतावैशिष्ट्यप्रतीतेः प्रत्युत तदनङ्गीकारे सास्य देवतेति द्रव्य (देवता) सम्बन्धाधिकारविहितदेवतातद्धितानुपपत्तेः भावनान्वयात् पूर्वमेव परस्परवैशिष्ट्यस्यावश्यकत्वात् प्राप्तभावनानुवादेनापि विशिष्टविध्युपपत्तेः न वाक्यभेदः । अत एव न पश्वेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन देवताया अविवक्षा, तद्वदिह प्राथमिकभावनान्वयस्य तद्धितभङ्गभयेनाभ्युपगन्तव्यत्वात् ।

यत्त्वत्र भवदेवेन पुरोडाशसान्नाय्यादेः संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्राप्तत्वादाग्नेयादिवाक्ये देवतामात्रविधानात् न वाक्यभेद इति परिहृतम्, तत् पुरोडाशादेः कथञ्चित् प्राप्तिसम्भवेपि अष्टत्वादिप्राप्तेरभावात् तद्विधाने वाक्यभेदापत्तेरेकैकस्मिन्नपि च द्रव्ये सर्वासां देवतानां विकल्पेन प्राप्त्यापत्तेः उपेक्षितम् । तस्मादुक्तप्रकारेणैव वाक्यभेदपरिहाराद्रूपलाभोपपत्तेः कर्मान्तरविधिरेवायम् । अस्मिंश्च पक्षे विद्वद्वाक्यविहितयोरेव कर्मणोः प्राधान्यात् प्रयाजादीनां तदङ्गत्वात् सौर्यादीनाञ्चाग्नेयवाक्यविहितयागाभावे विद्वद्वाक्यविहितकर्मविकृतित्वादतिदेशेन प्रयाजप्राप्त्युपपत्तेः युक्तस्तदनु

वादेन कृष्णलविधि । यदित्वस्मिन्नपि पक्षे पूर्ववत् समप्राधान्याङ्गी करणम्, तत कृष्णलविशिष्टप्रयाजान्तरस्यैव सौर्याङ्गतया विध्यङ्गी कारेण दार्शपौर्णमासिकप्रयाजानुवादेन कृष्णलविध्यङ्गीकारेण वा 'यत्र नित्यानिवचनानि स्यु' रिति न्यायेन परिहर्तव्यम्। अत कथ समुदा यानुवादकत्वमिति चेत्,—

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ २–२–६ ॥ (उ–१)

नाग्नेयादिवाक्ये रूपविधि सम्भवति, प्राप्तकर्मानुवादेन द्रव्य देवतारूपानेकार्थविधाने वाक्यभेदात् । यत्र हि अप्राप्ता भावना अनेक कारकविशिष्टा विधीयते, तत्र श्रौतविधे विशिष्टभावनाविधान एव व्यापाराद्विशेषणानाञ्च विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितविशेषणविधिभि रेव विधानसिद्धे श्रौतस्य विधेस्तत्र व्यापाराभात् न विधेयानेकत्व निमित्तो वाक्यभेद । नच तत्रापि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाधीनत्वा द्विशेषणविध्युत्तरकालप्रवृत्तिकस्य विशिष्टविधेर्नविशेषणविधिकल्पकत्वस म्भव, विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाधीनत्वेपि विशिष्टकर्तव्यतारूपस्य तद्विधे विशेषणकर्तव्यताज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वाभावाद्विशिष्टज्ञानापेक्षित विशेषणज्ञानस्यच विशिष्टविधिवेलाया सोमादिपदैरेव जननोपपत्ते । अतश्च श्रुतस्य विधेस्तत्तत्पदोपनीतविशेषणयुक्तविशेष्यविधान एव व्यापा रादार्थिकविशेषणविधिवाचकपदकल्पनव्यापारकत्वेपि तद्विधानव्यापारकत्वा भावान्नानेकविधितात्पर्यकत्वकृतो वाक्यभेद । प्रकृते तु विशेष्यभूताया भावनाया विद्वद्वाक्यादेव प्राप्तत्वाद्विधेस्तद्विधितात्पर्यविषयत्वायोगादानर्थक्य तदङ्गन्यायेन विशेषण एवावतारात् तत्र च विशेषणानेकत्वे तेषा पर- स्परविशेषणविशेष्यभावे नियामकाभावेन प्रत्येकमेव विधितात्पर्यावगते सकृच्छ्रुतस्यचानेकत्र तात्पर्यकल्पने आवृत्तिमन्तरेण तदयोगादावृत्तिलक्षणो वाक्यभेद । यद्यपि विशिष्टविधिस्थले भावनाया अनेकान्वयित्वस्वाभा

स्यात् अनेकेषां विशेषणानामन्वयेपि नावृत्ति, तथापि विधेः विशिष्टवि-धानेपि विशेष्यरूपेणविधायकतया फलस्य नानेकविधित्वाभावात्यम्, तस्मा द्विधानेकविधानेवाक्यभेदो दुष्परिहरएव, आवृत्तिप्रसङ्गात् । अतएव प्राप्तायामपि मुख्यविशेष्यभूतायां भावनायां यत्र विशेषणानामपि व्यु त्पत्तिवशेन परस्परवैशिष्ट्यावगम, तत्रसत्येवानेकविशेषणविशिष्टस्या प्येकस्य विशेष्यस्य प्राप्तानुवादेन विधि यथा 'पशुना यजेत' 'धेनुर्द क्षिणे' त्यादा जातिसङ्ख्याविशिष्टस्य एकस्य कारकस्य, यथाचैकया क्रीणातीत्यादौ, तत्रहि तृतीयोपात्ते करणत्वे पार्ष्ठिका न्ययलभ्यद्रव्यपरिच्छेदद्वारा समानाभिधानश्रुत्या सङ्ख्याया पदश्रुत्याच जातेरन्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध । अतश्च तत्रोभयकारकविशिष्टद्रव्यगतैक करणत्वविधानान्नवाक्यभेद । यद्यपि जातिसङ्ख्याद्वयवृत्तिकरणत्वद्वयस्यैव तृतीययोपादानमित्याश्रीयते, तथापि द्वयो करणत्वयो एकशब्दोपा दानेन वाक्यभेदोवगन्तव्य । एव मूलानुयायिमते षष्ठ्यापि भाव नान्वयनियमाभावात् षष्ठ्यन्तस्य कारकविशेषणत्वोपपत्ते प्राप्तभावनानु वादेनापि विशिष्टविधिर्द्रष्टव्य, यथा– 'तस्य द्वादशशत दक्षिणे' त्यत्र प्राप्तदक्षिणानुवादेनापि तच्छब्दोपात्तगोविशिष्टसङ्ख्याविधि । वस्तुतस्तु प्राप्तदक्षिणानुवादेन गोविशिष्टसङ्ख्याविधावपि समुचिताश्वादेरपि विधेय त्वात् तत्रोभयविशिष्टदक्षिणाविधानमेव स्वीकर्तव्यम् । अत एव षष्ठी स्थलेपि निमित्तवत्प्रधानभूतभावनान्वये सम्भवति सति व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना पादको ऽन्वयो नाङ्गीक्रियतएव । अत तत्रापि प्राप्तकर्मानुवादेनाने कविधानेऽस्त्येव वाक्यभेद ।

यत्त्वत्र पार्थसारथिना 'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालन्निर्वपे दि' त्यादौ प्राप्तद्रव्यानुवादेनाग्निर्दाता च विधीयते, नच तत्र वाक्यभेद, अग्निदातृत्वयो परस्परविशेषणविशेष्यभावस्य मन्त्रार्थवादादौ प्रसिद्ध त्वेन दातृत्वगुणविशिष्टस्याग्ने प्राप्तकर्मानुवादेपि द्रव्योद्देशेन विधातु

शक्यत्वादित्युक्तम्; तदन्यपरमन्त्रार्थवादादिकृतप्रसिध्ध्यवलम्बनेनापि वैशिष्ट्योपपत्तौ सुतरां द्रव्यगुणयोः वास्तविकलोकप्रसिद्धविशेषणविशेष्यभावेन वैशिष्ट्योपपत्तेः स्तोत्रानुवादेन संख्याविशिष्टाज्यविधाने वाक्यभेदानापत्तेः उपेक्षितम् ।

यदप्युक्तं तन्त्ररत्ने दात्रादिपदानां कृदन्तानां सन्निहितद्रव्यवाचकत्वात् दातृपदेनैव दातृत्वगुणविशिष्टाग्निविधानम्, अग्निपदंचाग्निक्षापदवत्तात्पर्यग्राहकम्, इति; तत् स्वयमेव शास्त्रदीपिकायामाग्नेय्यधिकरणे-यौगिकानां पदानां सन्निहितमात्रवाचकत्वस्य निराकृतत्वादयुक्तमेव । नच आग्नेयीपदस्याकृदन्तस्य सन्निहितासन्निहितद्रव्यसाधारणद्रव्यमात्र वाचित्वेपि दातृशब्दस्य कृदन्तत्वात् सन्निहितमात्रवाचित्वोपपत्तिः; दातृपदस्य सन्निहितवाचित्वे सर्वनामार्थविहिततद्धितान्ताग्नेयीपदस्य सुतरां तदापत्तिः, अतः तत्रापि प्राप्तकर्मानुवादेनानेकविधानादस्त्येव वाक्यभेदः । अत एव तत्र द्रव्यदेवताविशिष्टभावनाविधिपक्षएवाश्रयिष्यते । यानिच तत्पक्षे दूषणानि तानि तत्रैवोपन्यस्य परिहरिष्यामः ।

तस्मात्सिद्धमव्युत्पन्नपरस्परविशेषणविशेष्यभावानां विशेषणानां प्राप्तभावनानुवादेन विधाने वाक्यभेद इति ।

यत्तु प्रकृतेपि आग्नेय इति तद्धितवृत्तिविधानात् द्रव्यदेवतयोः विशेषणविशेष्यभावोऽव्युत्पन्न एवेत्युक्तम्; तत्रेदमुत्तरं वाच्यम्, यत्र तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ वा कारकतातिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिस्तत्राकृत्वापि भावनासम्बन्धं प्रथमतोऽन्योन्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्य उच्यमानेपि नवाक्यभेदः । अत एव 'लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति हिरण्यमालिनः प्रचरन्ती' त्यादौ प्राप्तप्रचारानुवादेन ऋत्विग्गतलौहित्यविशिष्टोष्णीषविधिः । एतदभिप्रायेणैवच चित्राधिकरणे 'यदि पञ्चदशाज्यानीति समासः स्यात् ततो न वाक्यभेदो भवे' दिति पार्थसार-

धिनोक्तम् । यत्र तु कारकसम्बन्धेन वृत्ति, यथा आग्नेय इत्यादौ देवतात्वेन, तदपि हि सम्प्रदानकारक कर्मकारक वेति अग्रिमाधिकरणे वक्ष्यते, तत्र प्राथमिकक्रियासम्बन्धात् प्रागन्यसम्बन्धाभ्युपगमे कारकत्वव्याघाता पत्ते *प्रथमत क्रियासम्बन्ध एवाभ्युपगम्यते, पश्चात्तु द्रव्यसम्बन्ध*, एकहायनीसम्बन्धवत् । युक्तश्चैतत् । यथैवारुण्यस्य सत्यप्येकहायनीसा मानाधिकरण्ये टान्तत्वेच कारकश्रुत्या क्रियासम्बन्धमेव प्रथमतोभ्युप गम्य पाश्चात्यसम्बन्धेनैव सामानाधिकरण्यादि निर्वाह्यते, नतु द्रव्यसम्ब न्धमेव प्रथमतोऽभ्युपगम्य परम्परासम्बन्धेन कारकत्वम्, तथा प्रकृतेपि कारकत्वाविशेषात् *प्रथमत क्रियासम्बन्ध पश्चादेव द्रव्यसम्बन्ध*, त दभिप्रायिकैवच वृत्ति । नच सम्बन्धज्ञान विना वृत्त्यनुपपत्ति अरु णयेत्यादौ टाबादानिव द्रव्यासम्बन्धित्वानिश्चयस्यैव तद्धीनत्वात् । अतश्च सम्बन्धाज्ञानवदसम्बन्धस्याप्यज्ञानात् वृत्त्युपपत्ते द्रव्यवत् देवताकारक स्यापि प्रथमत क्रियासम्बन्धसिद्धि । अतश्च पञ्चदशान्याज्यानीति वदेवोभयो क्रियासम्बन्धाद्वैशिष्ट्यानुपपत्ते प्राप्तभावनानुवादेनानेकगुण *विधाने वाक्यभेदो दुरुद्धरएव । यत आग्नेयादिवाक्ये द्रव्यदेवता* विशिष्टयागान्तरस्यैव विधानात् विद्वद्वाक्ये रूपाभाव तदवस्थ एव ।

नन्वेवमपि द्रव्यदेवताविशिष्टभावनामात्रविधिरेवाग्नेयादिवाक्ये प्यस्तु, न तु स्वत न्त्रयागकल्पनम्, गौरवात् अभ्युदितेष्टौ भावनान्तर विधिवत्तस्याश्चावच्छेदकीभूतयागापेक्षाया तद्वदेवेन्द्रियकामहोमवच्च विद्व द्वाक्य विहितौ यागौ यथायोग पौर्णमास्यमावास्यापदोपनीतौ सम्बध्येते, अत एव विद्वद्वाक्येपि प्राप्तभावनानुवादेन यागमात्रविधि, न तु याग विशिष्टभावनाविधि इति लाघवम्, इतिचेत्,– तथा सति तावन्नूता मग्नीषोमावाज्यस्यैवेत्यादिवाक्यस्य वैयर्थ्यापत्ते । इद ह्युपांशुयाजस्या न्तरालविधिवशेन सम्भवत्प्राप्तिकपौर्णमासीकालसम्बन्धविधानार्थ सतस्य फलसम्बन्धार्थमित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । विद्वद्वाक्यविहितकर्मद्वयाङ्गी

कारेच तस्यैव निर्ज्ञातनामकत्वेन फलसम्बन्धापत्ते उपांशुयाजे काल विधिरनर्थक एवेति तस्य कर्मविधायकताया एवाप्रसिद्धे दुर्घटेवाग्नेयादि वाक्यविहितभावनावच्छेदकतोक्ति । वस्तुतस्तु अमावास्यान्यावर्तन फलकत्वेनापि तत्सार्थक्योपपत्ते पूर्वोक्तविधयान्यपरत्वाद्विधिकल्पका भावेनाभ्यासस्वरूपविघटनेनैवाय पूर्वपक्षो निरास्तव्य ।

एतेन सत्यप्याग्नेयादिवाक्येपु यागान्तरविधाने विद्वद्वाक्यविहि तकर्मणोरप्येकप्रयोगविधिपरिग्रहेण सान्नाय्यवदाग्नेयादियागे सह तन्त्रे णानुष्ठानोपपत्ते तदीयद्रव्यदेवतयो प्रसङ्गेनोपकारकत्वोपपत्तेरुपपन्न रूप मिति विधित्वमित्यप्यपास्तम् , विद्वद्वाक्ये विधेरेवानिश्चयेन कर्मवि ध्यनिश्चयात् , प्रत्युत यच्छब्दोपबन्धत्वेनानुवादत्वस्यैव निश्चयाच्च । अत एव समुदायानुवादकत्वापेक्षया प्रयोजनवत्तरमपि विधित्वन्नैवाङ्गीकृतम् । किञ्चास्मिन् पक्षे आग्नेयादिवाक्यस्थपौर्णमास्यमावास्याशब्दयो सप्तम्य- न्तयो लाक्षणिकत्वमपि निष्प्रयोजनकमापद्येत । विद्वद्वाक्यस्थपौर्णमासी मित्याद्येकवचनञ्चोपक्रमस्थयच्छब्दानुरोधेन लक्षणया नीयमान न दुष्यति । तस्मात् समुदायानुवादौ ।

सूत्रतु— कर्मचोदनावास्यात् आग्नेयादिवाक्ये, तथा सति, गुणाना युगपदेकेन शास्त्रेण विधान शक्य कर्तुम् , प्राप्ते तु कर्मणि गुणमात्रविषय त्वात् विधे तस्यतस्योपदेशे वाक्यभेदापत्ति , इति व्याख्येयम् ।

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ २-२-७ ॥ (उ २)

“ उग्राणि वा एतानि हवींष्यमावास्याया सम्भ्रियन्ते आग्नेय प्रथम मैन्द्रे उत्तरे ” इत्यत्र त्रयाणामेव तावदग्रत्वापरपर्यायप्राथान्यव्यपदेशो भवत्पक्षे न युज्यते । किञ्च द्वितीये पक्षे विद्वद्वाक्यविहिते कर्मणि आग्नेयादिहविषा विकल्पापत्ते सम्भरणपदवाच्य साहित्य प्रथमादि

पदवाच्यश्च क्रमो न युज्येत । एतदन्यथानुपपत्त्यैव समुच्चयविध्य ङ्गीकारे त्वतिगौरवम् ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ॥२-२-८॥ (उ-३)

" चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्याया " मित्याहवनीयगतवषट्कारादिपरिगणन प्रथमभवत्पक्षे पौर्णमास्या पञ्च दशत्वापत्तेरमावास्याया चतुर्दशत्वापत्ते द्वितीयपक्षे चोभयत्र द्वादशत्वा पत्ते र्नोपपद्येत । अस्मिन्मते तु पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्ट कृत् त्रयोनुयाजा पौर्णमास्या प्रधानाहुतित्रयम् , अमावास्याया सा न्नाय्यस्य सहानुष्ठानात् प्रधानाहुतिद्वयमिति चतुर्दशत्वत्रयोदशत्वानुवादो नानुपन्न । यद्यपि चासोमयाजिनो ऽग्नीषोमीयाभावादस्मिन्मतेपि चतु र्दशत्वसङ्ख्या अनुपपन्नैव, तथापि सोमयाजिन एव तावत्सम्भवतीति न विरोध । त्रयोदशत्वसख्यात्वसत्त्वयतोप्यैन्द्राग्निविधानादुपपन्नैव । तस्मा- त्समुदायानुवादावेतौ, न कर्मान्तरविधी, इति सिद्धम् ।

इति दर्शपूर्णमासाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ उपांशुयाजाधिकरणम् ।

पौर्णमासीव दुपांशुयाजस्स्यात् ॥२-२-९॥ (पू १)

दर्शपूर्णमासयो " जामिवा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशा- वुपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापति रुपांशु यष्टव्यो जामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाये " ति श्रुतम् । तैत्तरीयशाखाया तु ' उपांशुयाजमन्तरायजत्यजामित्वाय ' इत्यपि समाम्नातम् । तत्र सन्देह , किं विष्ण्वादिवाक्येषु तत्तद्देवता-

विशिष्टयागविधिरन्तरालवाक्येच तेषा त्रयाणा समुदायार्थानुवाद , अथवा तत्रैवान्तरालकालोपांशुत्वविशिष्टयागविधिरितरे तस्यैवार्थवादा ² इति ।

अत्रच समुदायानुवादत्वस्यापवादादनन्तरसङ्गतिः तावत् स्पष्टा । पूर्वपक्षे गुणादभ्यासाद्वा कर्मभेद , सिद्धान्त नेत्यभिधानाच्च पादाध्याय सङ्गतिरपि द्रष्टव्या ।

तत्र तव्यप्रत्ययस्य 'स्वाध्यायोध्येतव्य इति वन्निस्सन्देह विधित्वात् 'यजती'त्यस्य लट्लेट्साधारणत्वेन सान्दिग्धत्वादुभयत्र तुल्यत्वेपि भूयस्त्वेनोभयत्र तुल्यश्रुती ' त्यनेनन्यायेन यत्र यागपरिचायकदेवतादिमत्ता तत्रैवच याग विधिरिति निश्चयात् विष्ण्वादिवाक्येष्वेव कर्मविधानम् । नचैव विष्ण्वादिदेवतात्रयविशिष्टैककर्मविधाने तव्यप्रत्ययान्तरपुन श्रुतिवैयर्थ्यापत्ते वि निगमनाविरहेण सर्वेषा विधायकत्वावसायात् विहितविधानायोगाच्च कर्मभेदे सति वैश्वानरवाक्यवदुपक्रमोपसहारैक्यवलगम्यैकवाक्यत्वस्य वि धेयभेदेन भङ्गापत्तिरितिवाच्यम् , तत्र हि जातेष्टयैवोपक्रमात् तयैवच उप सहाराद्युक्तैकवाक्यता, प्रकृतेतु पुरोडाशनैरन्तर्यापादितालस्यापरपर्याय जामित्वेनोपक्रमादजामित्वेनच उपसहारादुपक्रमोपसहारैक्याभावेनैकवा क्यत्वाप्रतीते । यद्यपि च दोषरूपस्य जामित्वस्य तदपनायककर्मस्तुल्य र्थत्वेनैव सङ्कीर्तितत्वात् जामित्वाजामित्वयोरेकविषयत्वमुच्येत, तथाप्य जामित्वस्य प्रत्येकमुपसहारात् तदनुरोधेनोपक्रमस्यापि प्रत्येकमनुषङ्गा वगते भिन्नवाक्यत्वोपपत्ति । नह्यन्यथा प्रत्येकमुपसहार कथमपि युज्येत , जातेष्टिवत् युगपदेवोपसह्रियेत । ततो भिन्नवाक्यत्वेपि न दोष । अतश्च विष्ण्वादिवाक्येष्वेव तत्तद्देवतोपांशुत्वविशिष्टयागत्रयवि धानम् । यद्यपि तत्र कर्मोत्पन्नतव्यप्रत्ययेन विष्ण्वादे प्राधान्य याग प्रत्यवगम्यते, तथापि सक्त्वादेरिव भूतभाव्युपयोगाभावाद्विनियोगभङ्गेन विष्ण्वादे त्यज्यमानहविरुद्देशकर्मत्वमात्रविवक्षणेपि प्राधान्याशानिव

क्षया याग प्रति वैशिष्ट्योपपत्ति । अन्तरालवाक्यस्थयजिपदन्तु तेषा-मेव यागानामनुवादकम् । उपांशुयाजपदं तु तेषामेवा युत्पन्नं सामाना-धिकरण्यमात्रेणैव नामधेयम् , नतु तत्प्रख्यन्यायेन । उपांशुयाजपदे व्युत्पत्त्यङ्गीकारे 'च जो कुघिण्यतो' रित्यनेन चकारान्तस्यजकारा न्तस्यवा धातो रिति णिति च प्रत्यये परे कुत्वविधानादुपांशुयाग इति रूपापत्ते उपांशुयाजपदे उपांशुत्वरूपगुणविधित्वशङ्काया एवानुपपत्ते । अत सामानाधिकरण्येन रूढमिदं नामधेयम् । अन्तरालकालमात्र त्विह यागत्रयानुवादेन विधीयते । तच्चान्तरालकालस्तुत्यर्थम् । समुदा यवाक्येष्वन्वितस्य जामित्वोपक्रमस्याव्यवहितत्वात् विष्ण्वादिवाक्येष्व-प्यनुषङ्गेणान्वयो नानुपपन्न ।

वस्तुतस्तु तैत्तिरीयशाखायामन्तरालवाक्ये प्यजामित्वोपसंहारादुप क्रमोऽपि तन्मात्रविषय एव । विष्ण्वादिवाक्येषु त्वजामित्वायेत्येतावन्मात्र मेवाजामित्वसम्पादकान्तरालकालयोगबललभ्याजामित्वसम्पादक तानुवादोयाग स्तुत्यर्थो न विरुध्यते । तेषु च विष्ण्वादिदेवत्ययागेषु शाखाभेदेन क्रमाम्नातानि वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलानि लिङ्गादेवाङ्ग भवन्तीति न तेषा सिद्धान्त इव मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनत्वमित्यपि लाघ वम् । अतएव विष्ण्वादिवाक्ये यागमात्रविधि , देवता तु मान्त्रवर्णि-कीत्यपास्तम् , मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनापेक्षया तव्यप्रत्ययद्वितीयोपात्तदेव ताया बलवत्वात् । तव्यादौ हि कर्मत्वमुपात्तमिति त्यज्यमानद्रव्योद्देश्य कर्मत्वरूपदेवतात्व झटित्यवगम्यते, मन्त्रे तु तदपि कल्पनीयम् , इत्य स्त्येव विप्रकर्ष । तस्मात् विष्ण्वादिवाक्यविहिताना यागानामन्तराल वाक्यमनुवादकमिति सिद्धम् ।

नच तदप्यन्तरालविशिष्टयागान्तरविधायकमेव किं न स्यादिति वाच्यम् , भेदकप्रमाणाभावेन यागान्तरत्वानुपपत्ते । विष्ण्वादियागेषु

लिङ्गविनियुक्ताना मन्त्राणामस्मिन् क्रममात्रेण मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पना योगेनारूपत्वाच्च । अतस्तत्र विष्ण्वादिवाक्यविहितयागत्रयानुवादेनान्तराल मात्रविधि । नच पुरोडाशनैरन्तर्यापादितजामितादोषनिवर्तकतानुवाद बलादेव तत्सिद्धि, 'न गिरागिरेति ब्रूयादि' त्यनुवादबलादिवैरापदस्य तत्स्था नतेति भवदेवोक्त शङ्क्यम्, अजामित्वानुवादान्यथानुपपत्तिकल्पितविधि बलेन सम्भवत्प्राप्तिकस्यापि प्रत्यक्षविधिना विधातु शक्यत्वात् । अन्यथा विधेयान्तराभावेनान्तरालवाक्ये असम्बद्धस्य जामित्वार्थवादस्य व्यवायेन विष्ण्वादिवाक्येष्वप्यन्वयानुपपत्ते । अस्तुवा विद्वद्वाक्यैऽर्थवादान्वयवदत्रापि समुदायानुवादे तदन्वय, तथापि समुदायानुवादप्रयोजन त्रयाणामपि वि ष्ण्वादियागाना फलसम्बन्धसिद्धि । एतदभावे हि 'तावब्रूतामग्नीषोमा वाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्या यजन्ति' ति वाक्ये अग्नीषोमपदश्रवणा त्तयोरुपलक्षणत्वेन विशेषणत्वेनैव वान्वयावगते अग्नीषोमदेवत्यस्यैव विजा तीययागस्य पौर्णमासीकालोद्देशेनोपादानात् विद्वद्वाक्ये फलवाक्येच सङ्ग्रहेण फलसम्बन्धस्योपपत्ते इतरयोरङ्गत्वमापद्येत । सतित्वेतस्मिन् समुदायानु वादे त्रयाणामप्युपांशुयाजसञ्ज्ञकत्वप्रतीते 'उपांशु पौर्णमास्या' मिति नामैकदेशेन कालसम्बन्धोपपत्ते त्रयाणामपि 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेते' तिवत् फलसम्बन्धसिद्धि । न हि तदाग्नीषोमीयपदमुपलक्षण विशे षणवा सम्भवति, समुदायानुवादवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वदेवपदवदेव तस्य विष्ण्वा दिदेवताद्वयोपलक्षकत्वात् । अतस्त्रयाणा फलसम्बन्धसिद्धिरेव समुदायानुवा दप्रयोजनम् । सूत्र निगदव्याख्यातम् ।

चोदना वा प्रकृतत्वात् ॥ ३-२-१० ॥ (सि १)

अन्तरालवाक्य एव कर्मचोदना, विष्ण्वादिवाक्ये कर्मविध्यसम्भवेना नुवादासम्भवात् । तथाहि— वैश्वानरवाक्यन्यायेनोपक्रमोपसहारैक्यादेक वाक्यत्वावगमेन नात्र यागत्रयविधानमुपपत्तिमत्, नच प्रत्येकमजामित्वार्थ

चादाद्विनवाक्यत्वानगतिं, तस्य विष्ण्वादिदेवतासु प्रत्येकमशामितारुण शक्तिप्रदर्शनमुखेन तज्जन्ययागस्तुतिपरतया एकवाक्यत्वेप्युपपत्ते । अतो ऽतरालन्तास्य एवाप्राप्तिफलेन देवत्वनिश्चयं कृत्वा यागविधि युक्त, नतु प्रैपार्थ त्वेन तद्धयमत्ययेन, वाक्यभेदाल्लक्षणापत्तेश्च । तस्मिंश्च यागे प्रोवद्रव्यस्य शाखाभेदेनोपांशुयाजत्वमाम्नातवैष्णवप्रजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्ययुगले मान्त्रवर्णिक्या देवतायाश्च प्रमत्वेन तद्रूपत्वम् ।

नन्वेवमपि मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनापेक्षया तद्धयप्रत्ययोपात्तदेवतात्व स्यैव विष्ण्वादावभिधानं युक्तम्, नच वाक्यभेद, देवतात्रयविशिष्टैकयाग विधानेनावाक्यभेदात्, इति चेत्? अत्र केचिदाहु मन्त्रकल्पितदेवता पेक्षया तद्धयद्वितीयोपात्तदेवतात्वस्य दौर्बल्यम् । अत एव वार्तिके तद्धित चतुर्थ्यपेक्षयैव मन्त्रवर्णस्य दौर्बल्यमुक्तम् । अतश्च नोत्पत्तिवाक्ये विशिष्ट विध्याशादकविष्ण्वादिविधिर्युक्त इति मन्त्रवर्णादेव तत्प्राप्तिरिति ।

वस्तुतस्तु तद्धयद्वितीयास्थले विष्ण्वादीना तद्गतकर्मत्वस्यच क्लृप्तत्वात् केवलमुद्देशनिरूपितत्वमात्र न व्युत्पत्तिसिद्धमिति कल्पनी यम्, यदाहि यजिस्त्यागविशिष्टमुद्देशमेव विशेष्यतया वदेत्ततोऽपि विशे ष्यान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादुद्देशनिरूपितत्वमपि न कल्प्येत । सतु वृद्धव्यवहारादुद्देशविशिष्टत्यागवाची, अतश्च कर्मत्वान्वयाय त्यागविशि ष्टोद्देशे यजिपदस्य लक्षणामात्रमङ्गीकृत्य देवतात्वसिद्धि । अथवा यजिपद यथाश्रुतमेवाङ्गीकृत्य त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वसमनियतो देवतात्वरूपाखण्डो पाधिरेव सम्प्रदानत्वैकदेशभूतो लक्ष्यते तद्धयद्वितीयाभ्याम् । ततश्च तस्य त्याग प्रत्येवान्वय इति लाघवम् । मन्त्रेषु स्वतन्त्रस्य वाक्यान्तरस्यैव कल्प नात् गौरवमिति स ततो दुर्बल एव ।

अत एव देवताप्रमाणेष्वेवंविधो दौर्बल्यक्रमोऽनुसन्धेय — सर्वा पेक्षया तावत्प्रबलो हवि पदसमभिव्याहृतस्तद्धित, तस्य स्मृतिवृद्ध

व्यवहाराभ्यां त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपे देवतात्व एव शक्तत्वात् । यस्तु देवताशब्द इन्द्रो देवता इत्यादाविव क्वचित् देवताविधायक श्रूयेत, सोऽपि तद्धितापेक्षाया दुर्बल एव, देवताशब्दस्य स्तुतिभाक्त्वहविर्भाक्त्वरूपद्विविधदेवतात्ववाचित्वेन साधारणत्वात्, देवतापदे देवतात्वस्याधिष्ठानोपसर्जनतयाभिधानेन तद्धितवद्विशेष्यतया अप्रतीतस्य झटिति क्रियान्वयाप्रतीतेश्च । चतुर्थीतु सम्प्रदानत्ववाचिनी तस्य त्यज्यमान द्रव्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रतिगृहीतृत्वरूपस्य ब्राह्मणादाविव देवताया प्रतिगृहीतृत्वा सम्भवेनासम्भवादेकदेशलक्षणया देवतात्वापरपर्यायत्यज्यमानद्रव्योद्देश्य त्वरूपभाक्तसम्प्रदानत्वपरा सती ततोऽपि दुर्बलैव । द्वितीयातु पूर्वोक्त विधया देवतात्व लक्षयन्त्यपि शक्यतावच्छेदकाप्रविष्टस्यापि लक्ष्यता वच्छेदकत्वात् न चतुर्थीतुल्येति ततो दुर्बला । तव्यस्तु कृदन्तत्वात् कर्मत्वोपसर्जनद्रव्यविशेष्यकबोधजनकत्वस्योत्पत्ते न केवल पूर्वोक्तविधया देवतात्वस्यैव लक्षणा, अपि तु तद्विशेष्यताया अपि क्रियान्वयार्थं ल क्षणेति ततोपि दौर्बल्यम् । मन्त्रस्तु वाक्यान्तरकल्पकत्वात्ततोपि दुर्बल इत्युक्तमेवेति ॥ अन्यथापि समाधीयते— विष्ण्वादीनां हि तद्धितप्रत्ययेन देवतात्वे लक्षिते समानाभिधानश्रुत्या तेनैव विधानोपपत्ते पञ्च मलकारविधेयभावनाया वैशिष्ट्याभावात् वाक्यभेदापत्ति । नच अत एव तव्येन देवतात्वमात्र लक्षयित्वा प्रवर्तनायो अनुवादत्वमङ्गीकृत्य तस्य विधेयभावनावैशिष्ट्योपपत्तिरिति वाच्यम्, विष्ण्वादिपदाना प्राजापत्योपपादकतया अर्थवादत्वेनोपपत्तौ अन्यतरस्यानन्यलाभवि प्रयुक्ति देवताविशिष्टयागविध्यङ्गीकारायोगात् । अत एव नामधेयत्वेनाप्युपपन्नस्य अग्निहोत्रसमिदादिपदस्य मन्त्रवर्णेनापि सम्भवत्प्राप्तिरग्निदादिविधाय कत्वं नाङ्गीकृतम्; विशिष्टविधिगौरवापत्ते । अत उत्पत्तिवाक्ये याग मात्रविधि । नचैवं अर्थवादैर्ज्ञातदेवताविधिन्यायेनयापि तत्प्राप्ति सम्भवे मान्त्रवर्णिकतत्कल्पने प्रमाणाभाव, ‘ सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देव ता ’ इति स्मृत्या मन्त्रे तत्तत्स्तुतिभाक्स्वरूपदेवतात्वस्यानाना हविर्भा-

त्वरूपस्य तस्य सुलभत्वात् । अत एव मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनायेऽप्यापि आर्थवादिकदेवताकल्पन गुर्विति ततोपि दुर्बलम् । अत श्चोत्पत्तिवाक्ये देवताविध्यभावेपि अन्तरालोपांशुत्वविशिष्ट एव यागो विधीयते । नचान्तरालकालोऽपि पुरोडाशनैरन्तर्यापादितजामितादोषापनयरूपफलबलादेव लभ्य इति तद्विध्यानर्थक्यम्, उपांशुयाजस्य वक्ष्यमाणरीत्या फलवत्त्वस्य क्लृप्तत्वेन दोषापनयनस्यार्थवादमात्रत्वात् । अथाप्यर्थवादस्यैवान्तरालकालविध्युन्नायकता भवेत्, तथाप्युत्पत्तिवाक्येऽन्तरालपदवैयर्थ्यापत्ते कल्प्यविधिप्रवृत्ते पूर्वमेवानेनाभ्युदयाशिरस्कत्वार्थमन्तरालकालो विधीयते, उपांशुत्वमपिचोपांशुयाजपदेनैव विधीयते । यद्यपि चास्य व्युत्पन्नत्वे लुत्वप्राप्तिरावश्यकी, तथापि 'दृष्टानुविधिश्छन्दसी' त्यनुसाराच्छन्दसिलुत्वाभावमात्र वैकल्पिकम् । न त्वेतावता सर्वमेवेदमव्युत्पन्न नामधेयम्, प्रतीयमानावयवार्थत्यागेनातिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । अवयवार्थाङ्गीकारे चोपांशुत्वस्याप्राप्तत्वात् गुणविधिरेवायमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । सूत्र निगदव्याख्यातम् ।

गुणोपबन्धात् ॥ २ २ ११ ॥ (सि– २)

पुरोडाशनैरन्तर्यापादिताया जामिताया अन्तरालसम्बन्धिना विधेयेन निवृत्तिप्रतीतेर्यत्रान्तरालरूपगुणोपबन्धस्तत्र झटिति कर्मचोदनाप्रतीतेरन्तरालवाक्य एव कर्मविधानम् ।

प्रायोवचनाच्च ॥ २–२–१२ ॥ (सि-३.)

' शिरोवा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुयाज पादावग्नीषोमीयौ' इत्यर्थवादे प्रधानभूताग्नेयादिसाहचर्याच्चोपांशुयाजत्वावच्छेदेन प्राधान्यप्रतीते भवन्मतेचाग्नीषोमदेवत्यस्यैव तस्य तदापत्ते सामान्यधर्मेण साहचर्यवादानुपपत्ति । तथाहि– ' तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशुपौर्णमास्या यज ' त्यन्तरालविधिसन्निधौ श्रुतमपि वचन तदीयगुणविधिव्यव

धानान्न तावत् तदर्थवाद इत्यसन्दिग्धम् । अतश्च विध्यन्तरैकवाक्यत्वा भावात् पुराकल्पोन्नीतेनापि विधिनात्र न यागविधानम् , अन्तरालवाक्ये श्रुतेन विधिना तद्विधानसम्भवे कल्प्यविधिना तद्विधानस्या न्याय्यत्वात् । नाप्युपांशुत्वस्य, उत्पत्तिवाक्येनैव प्राप्तिसम्भवे तद्विधाने निष्प्रयोजनत्वात् । अत एव नाज्याग्नीषोमयो , तयोरपि ' सर्वस्मैवा एतद्यज्ञाये ' त्यनेन मन्त्र वर्णेनच प्राप्तत्वात् । यज्ञायेति चतुर्थ्या तद्विधिसम्भवे षष्ठ्या तदङ्गीकार स्यान्याय्यत्वाच्च । नावित्यस्य षष्ठीचतुर्थीसाधारणस्य देवताविधौ सन्दिग्ध त्वाच्च । अत परिशेषात् पौर्णमासीकालविधिरेवायम् । यद्यपि चासाव न्तरालकालविध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्राप्यते, तथापि तत पूर्वमेव विधीयते । तत्प्रयोजनञ्च विद्वद्वाक्येधिकारवाक्येच पौर्णमास्यादिनामकत्वेन फलसम्बन्ध लाभ । अन्यथा श्रुतपौर्णमासीकालसम्बन्धानामेवाग्नेयादीना तन्नामकत्व लाभेन फलसम्बन्धापत्ते उपांशुयाजस्याङ्गत्वापत्ति । अत फलसम्बन्ध सिध्यर्थ पौर्णमासीविधिरर्थवान् । तत्रच यागत्रयपक्षेग्नीषोमपदश्रवणात्तद्देव त्यस्यैव यागविशेषस्याय कालविधिस्स्यादिति तस्यैव फलसम्बन्धान् इत रयोर्वैष्णवप्राजापत्ययोरङ्गत्वमेव स्यादित्युपांशुयागत्वावच्छेदेन प्रधानप्राय पाठो न घटते । नच समुदायानुवादवैय्यर्थ्यापत्त्यैव प्राचीनप्रवणादि विधिवत् कालविधेस्सर्वविषयत्वम् , तस्य यागत्रयार्थवादत्वेनाप्युपपत्ते । यागैकत्वपक्षे तु श्रूयमाणस्याप्यग्नीषोमपदस्यानुवाद्यगतत्वेनाविवक्षितत्वात् त्रितयदेवत्यस्यापि फलसम्बन्धोपपत्ते सामान्यावच्छेदेन प्रधानप्राय- पाठो युज्यते । नच तत्रापि काले कर्मण उपादेयस्य स्वरूपेण प्राप्तस्यापि प्रयोगविधिविषयत्वेन विधेयत्वात् तद्विशेषणस्याग्नीषोमदेवत्यत्वस्य समु दायवाक्ये प्रधानत्रयसाहित्यस्येव विधेयविशेषणत्वेन विवक्षोपपत्ते कथ देवतात्रययुक्तस्य प्राधान्यमिति वाच्यम् , प्रयोगस्यापि समुदायवाक्या देव प्राप्तत्वेनेह ' यद्दस्ये ' त्यादिवास्यवत् फलसम्बन्धमात्रपरत्वात् । अतश्च तद्वदेवानुवाद्यविशेषणत्वात तद्विशेषणाविवक्षा । अनुवादोऽपिचास्मिन् वाक्ये यागोपस्थितेरेव, नतु प्राप्तत्वेपि यागस्योग , तद फलसम्बन्ध

प्रयोजनकत्वाभावेन कालसम्बन्धाकरणात् । अतश्च वैकल्पिकदेवतात्रय युक्तस्याप्युपांशुयाजस्य फलसम्बन्धात् सामान्यतः प्रधानप्रायपाठो युक्त एव । नचैव तर्हि समाप्यग्नीषोमदेवताकत्वस्याविवक्षितत्वात् सर्वप्राधान्योपपत्ति, अग्नीषोमीयदेवताकत्वस्य विशेषणत्वेनाविवक्षायामपि उपलक्षणत्वेनान्वयस्य अर्हत्त्ववदावश्यकत्वात्, तत्रचोपलक्ष्यतावच्छेदकस्य विजातीययागत्वस्य लाभात्तदवच्छिन्नस्यैव कालसम्बन्धेन फलसम्बन्धापत्ते स्सर्वप्राधान्यानुपपत्ते । ग्रहैकत्वस्थलेतु ग्रहत्वातिरिक्तस्योपलक्ष्यतावच्छेदकस्य लाभात् तस्यच सर्वग्रहसाधारणत्वात् सर्वग्रहसम्मार्गसिद्धिः । अतएवाऽस्मन्मते सत्यप्यग्नीषोमपदस्य उपलक्षकत्वे उपांशुत्वाद्युपलक्षकान्तरमहिम्ना उपांशुयाजत्वस्यैव उपलक्ष्यतावच्छेदकस्य लाभात् तदनुवादेनैव कालविधिप्रतीतेः देवतात्रययुक्तस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तिः। अत एवोपांशुत्वादीनामविवक्षितत्वादाजिना प्रयाजादीनामनुवादात् फलसम्बन्धापत्तिरित्यपास्तम्, तेषामविवक्षितत्वेऽप्युपलक्षकत्वेन व्यावर्तकत्वात् । अतो युक्तोऽस्मन्मते सामान्यमुखेन प्रधानप्रायपाठः ।

नन्वेतत्सर्वमेतस्य वचनस्य फलसम्बन्धफलकत्वे स्यात्, नत्वेतत्सम्भवति, विनापि श्रौतकालविधिमन्तरालविधित एव पौर्णमासीकालसम्बन्धस्य प्राप्तत्वेन फलसम्बन्धोपपत्तेः; नच तस्य विलम्बित प्रतीतिकत्वेन शीघ्रप्रतीतकालसम्बन्धानामाग्नेयादीनां फलसम्बन्धापत्तेरर्थवद्वचनमिति वाच्यम्, नहि एतद्वाक्यप्रतीतकालसम्बन्धसत्त्वेपि शीघ्रप्रतीतिकोपस्थितान्यश्रुतकालसम्बन्धानामेवाग्नेयादीनां फलसम्बन्धापत्ते उपांशुयाजस्य तल्लाभतादवस्थ्यात्; अथ तु एतद्वचनवैयर्थ्यभयेनैव विलम्बितप्रतीतिकमपि काल निमित्तीकृत्य पौर्णमास्यादिनामकत्वाङ्गीकारादुपांशुयागस्य फलसम्बन्धाङ्गीकार, ततोऽन्तरालस्य पौर्णमास्यामिवामावास्यायामपि सत्त्वात् तत्रोपांशुयाजनिवृत्तिफलस्तत्रैतद्वचनसार्थक्योपपत्ते न प्राधान्यसिद्धिः; अमावास्यायामपि कदाचिदस्यैवाग्नेयैन्द्राग्नरूप

पुरोडाशद्वयम्, तन्नैयत्य तु पौर्णमास्यामपि नास्त्येव, असोमयाजिनो ऽग्नीषोमीयाभावात्, अतः कथं फलसम्बन्धफलकत्वमस्य वचनस्य इति चेन्;-- 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेय' इत्याद्यर्थवादात् 'त्रयोदशामावास्याया' मित्यादिलिङ्गोपबृंहितात् 'यदन्यञ्चौ पुरोडाशा वि' त्यर्थवादान्तर्गतपुरोडाशपदस्याग्नेयाग्नीषोमीयमात्रपुरोडाशपरत्वे तात्पर्यावगमेनामावास्यायामुपांशुयाजाप्राप्ते तद्व्यावृत्तिफलकपौर्णमासीविधिवैयर्थ्यादेतस्य फलसम्बन्धमात्रफलकत्वोपपत्ते । अत एव भवदेवोक्तम्--एतद्विध्यभावेऽन्तरालवाक्याद्यत्र पुरोडाशद्वयान्तरालं तत्रैवोपांशुयाजो नत्वेकपुरोडाशायामितिप्राप्नुयात्, एतद्विधिसत्त्वे तु विधिवैयर्थ्यभयेन पौर्णमासीकालस्यान्तरालकालनैरपेक्ष्यप्रतीतेरेकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजस्य पौर्णमासीसत्त्वेन प्राप्त्युपपत्ते तद्बलेनैव चान्तरालपदस्याग्नेयोत्तरत्वमात्रलक्षणावगतेरेकपुरोडाशायामुपांशुयाजोऽनुष्ठेय इति प्रयोजनमपि एतद्विध्यभावेप्यन्तरालवाक्ये पुरोडाशद्वयस्य कालप्रयोजनत्वेनोपांशुयाजानङ्गत्वात् कालोपलक्षणत्वमात्रप्रतीते कालस्य च शखवेलायामागन्तव्यमित्यादौ लोके श्रुतोपलक्षणाभावेप्युपलक्षकान्तरोपलक्षितस्यागमनादिक्रियान्वयदर्शनेन सुतरां प्रकृते आद्यपुरोडाशोपलक्षणेनैवान्त्यपुरोडाशरूपोपलक्षणाभावेपि कालोपलक्षणसिद्धे तत्रोपांशुयाजानुष्ठानस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वादुपेक्षितम् । तस्मादनन्यप्रयोजनकत्वाद्युक्तं फलसम्बन्धप्रयोजनकत्वमेवैतस्य वचनस्य ।

वस्तुतस्तु 'शिरो वा एतद्यज्ञस्ये' त्यादिपौर्णमासीस्थपुरोडाशगतात्वर्यग्राहकवदेतरेयिशाखाया वैष्णवयाज्यानुवाक्यायुगलस्याग्नेयसान्नाय्यान्तरालसमाम्नानेनामावास्यायामप्युपांशुयाजतात्पर्यग्राहकस्य सत्वात् तन्निवृत्तिफलकत्वोपपत्ते नोक्तरीत्या फलसम्बन्धप्रयोजनकत्वोपपादनं । अत तावन्तूतामित्यस्यानन्तरमेव 'उपांशुयाजमन्तरायजती' त्यस्य कस्याञ्चिच्छाखायामाम्नानादिति वार्तिकदर्शनादेव परिहर्तव्यम् । नैव 'तावन्तूता' मित्यस्य स्वतन्त्रविधित्वानुपपत्तिः, गौरवाद्वाक्यभेदापत्तेश्च, अपितु 'उपा

शुयाजमन्तरायजती' त्यनेनैकवाक्यतैव, अतश्चानेन पौर्णमासीकालोपांशुत्वा न्तरालकालविशिष्टमुपांशुयाजाख्यं कर्म विधीयते, नत्वेतावताग्नीषोमदेवताऽग्य च विधेयम् प्रमाणान्तरेण सम्भवत्प्राप्तिकस्य पुनर्विधे निष्प्रयोजनत्वात्, विशिष्टविधौ गौरवाच्च । अत एवास्मिन्मते उपांशुत्वमप्युपांशुयजति त्यनेन विधेयभावनाविशेषणत्वेन समर्प्यते, नतूपांशुयाजपदेन, तच्च युत्पन्नम्, तत्प्रख्यन्यायेन वा नामधेयमित्यवगन्तव्यम् । अन्यानि तु देवतादिपदानि अनुवादकानि सन्ति स्तावकानीति न दोष । एवञ्चाग्नीषोमीयपुरोडाशवदेव पौर्णमासीकालस्य उत्पत्तिविशिष्टत्वात् फल सम्बन्धोपपत्ति, अमावास्यायाचाकरणोपपत्तिरिति सिद्धम् । बह्वृचब्राह्मणे ऽमावास्यायामप्युपांशुयाजविधानाच्च तत्रापि तत्करणम् । दाशमिकाधिकरणतु कृत्वाचिन्तया, त्रयोदशामावास्यायामिति लिङ्ग त्ववगुरयानुवाद । एतद्बलादेवामावास्याया विकल्प इति गुरव ॥

प्रयोजन पूर्वपक्षे यागत्रयानुष्ठानम्, सिद्धान्ते एकस्यैव देवता विकल्पेनेति स्पष्टम् ।

इति उपांशुयाजाधिकरणम् ॥३॥

अथाघाराग्निहोत्राधिकरणम् ।

आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ २–२–१३ ॥ (पृ १)

दर्शपूर्णमासयो 'राघारमाघारयती' ति प्रकृत्यश्रुत 'ऊर्ध्वमाघारयति सन्ततमाघारयती' त्यादि । तथा 'अग्निहोत्र जुहोती' ति प्रकृत्य 'दध्ना जुहोती' त्यादि । तत्र किमूर्ध्वादिवाक्यै दध्यादिवाक्यैश्च विहिताना कर्मणा सयुक्तवाक्ये समुदायानुवादके? उत तयोरेव विहितयो कर्म णोरितराणि गुणविधय, इति सन्देह । पूर्वाधिकरणे तव्यस्य श्रुत्या विधायकत्वाभावात् वाक्यभेदापत्तेश्च गुणकमर्थवादत्वम्, इहतु त्वयापि

दध्यादिवाक्यानां विधित्वाङ्गीकारात् शुद्धगुणविधेश्च वक्ष्यमाणरीत्या असम्भवेन विशिष्टकर्मविध्यवश्यम्भावाद्युक्तः समुदायानुवाद इति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः, पूर्वपक्षे गुणादभ्यासाद्वा कर्मभेद. सिद्धान्ते नेति पादाध्यायसङ्गतिरपि ।

तत्र विधेः प्रवर्तनारूपत्वात्तस्याश्च धात्वर्थविशेषावच्छिन्नप्रवृत्तिरूप भावनाव्यतिरिक्तविषयत्वासम्भवेन शुद्धगुणविधानानुपपत्ते दध्यादिवाक्येपि धात्वर्थावच्छिन्ना भावनैव विधेया, नच विहितस्य विधानं सम्भवति, इति भेदसिद्धि ; नच विहितस्यापि फलकालादिसम्बन्ध इव दध्यादिसम्बन्धेनापि पुनर्विधानोपपत्ति., स्वत उत्पन्नस्यापि फलसम्बन्धे विनियोगाधिकारयोः कालसम्बन्धे प्रयोगस्य संस्कार्यसम्बन्धे विनियोगमात्रस्य विधेयत्वेन विध्युपपत्तिवद्द्रव्यादिसम्बन्धे उत्पत्तेरेवावश्यकत्वात्तस्याश्च प्राप्तत्वेन विधानायोगात् भेदोपपत्तेः । अतश्च दध्यादिवाक्येषु देवताविधिवाक्ययोः मन्त्रवाक्ययोश्च होमा एव गुणादभ्यासाद्वा भिन्ना विधीयन्ते, तेषांच सिध्यर्थमनुवादोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन क्रियते, नतु कर्मान्तरमभ्यासाद्विधीयते, रूपाभावात् ; समुदायसिध्यर्थकत्वेनानन्यपरत्वाभावाच्च । नच समुदायसिद्धिवैयर्थ्यम् , अग्निहोत्रं जुहोतीत्येतदभावे फलवाक्ये निमित्तवाक्येचाग्निहोत्रनामावच्छिन्नेन जुहोतिना प्रसिद्धाग्निदेवताकस्यैव होमस्य फलादिसम्बन्धः स्यात् , नतु सूर्यदध्यादिहोमानाम् , एतत्सत्वेतु सर्वेषामेव 'वैश्वदेवेन यजेतेति' वदनुवादादग्निहोत्रनामकत्वोपपत्तेः फलादिसम्बन्धोपपत्तिः इति सार्थक्योपपत्तेः । नन्वेवं दध्यादिहोमे स्ववाक्यत एव अग्न्यादिदैवत्यहोमेषु चाक्षेपेण यत्किञ्चिद्द्रव्योपपत्तावपि दध्यादिहोमेषु स्ववाक्ये देवताभावाद्वाक्यान्तरेण देवतामात्रविधेश्च तत्रानिष्टत्वादाक्षेपेण देवताया अप्रासेनारूपत्वापत्तिरितिवाच्यम् ; एकफलसाधनानामेषां एक प्रयोगविधिपरिग्रहेण सान्नाय्यवत् सहृदनुष्ठानोपपत्तेः, होमान्तरेष्वप्य पेक्षितत्वाद्द्रव्यदेवतादीनां प्रसङ्गेनोपकारकत्वोपपत्तेः । एवमाघारस्थले

ऊर्ध्वत्वादिगुणानां धात्वर्थानवच्छिन्नभावनानिक्षिप्तमन्तरेण विधानायोगात्तयो रपि त्रित्रिप्रवृत्ति निहितत्रियानायोगेन भेदसिद्धिः । तेषाञ्च ऊर्ध्वत्वा दिगुणेन्द्रदेवतादि विशिष्टाघाराणामवान्तरप्रकरणात्प्रकमस्यदाघारमाघारयतीत्यय समुदायानुवादः, ननु सौम्याघारस्यापि, तस्यापि सम्मार्गविधिना व्यवहितत्वात् । तत्प्रयोजनञ्चैन्द्राघारेण सहप्रयोगापि यवगतयौगपद्याभ्यां तदीयेन्द्रदेवतान्तरसिद्धिद्वारा यागयौगपद्यसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनम् ।

केचित्तु 'तस्याघारमाघाय त्यनेन प्रयाजाये चतुर्गृहीते सत्यादि सवपा विनियुज्यमानानामाघारकर्मणामेकत्वसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनमित्याहुः, तत्स्वयमेवाघारकर्मणोऽर्थकर्मत्वस्य तत्प्रत्याधिकरणे साधितत्वात् संस्कार कर्मत्वाद्गोनिरपि वा राजसूयन्यायेन समुदायानुवादं विनापि तन्त्राभि धानादवगतसमुदायाभिप्रायेणैकत्वोपपत्तेरपेक्षितम् ।

यद्यत्र मूले आघाराग्निहोत्रवाक्ययोः समुदायानुवादत्वे साधका न्तरमुक्तम् उत्पत्तिवाक्ये रूपज्ञानाभावाद्विधानायोग्यत्वमिति, तस्याय मभिप्रायः रूपवत्त्वज्ञानस्य योग्यताज्ञानविधया विधेयताज्ञानं प्रति कारणत्वमाग्नेयादिवाक्येचान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्लृप्तम्, नीरूपस्य विधाना योग्यत्वात्, अत आघाराग्निहोत्रवाक्ययोरूपाश्रवणान्न तत्र कर्मणो विधानम्, तदभावे च तदनुवादेनापि गुणविधानायोगान्न वाक्यान्तरे णापि रूपवत्त्वाज्ञानमिति, तत्तु दध्यादिवाक्ये कर्मविधित्वेपि च देव ताभावेन स्ववाक्ये रूपज्ञानाभावस्य तदवस्थत्वादयोग्यतानिश्चयाभाव मात्रेण च योग्यताज्ञानाभावेपि श्रुतशब्दाच्छाब्दबोधस्यानुभाविकत्वाद्रूप वत्ताज्ञानस्य करणत्वानुपपत्ते, तदभावेपि अरूपवत्तानिश्चयाभावमात्रेण विधेयत्वोपपत्ते, पश्चाच्च रूपज्ञाने सत्यनुष्ठानोपपत्ते रूपवत्ताज्ञानस्यैव कारणत्वकल्पनेपि वा उत्पत्तिवाक्येपीष्टसामान्यवदनिर्धारितविशेषरूपसा मान्यज्ञानमात्रेण विधेयत्वोपपत्ते उपेक्षितम् । यदि तु कथञ्चित् एत दुपन्यसनीयमित्याग्रह, तदा दध्यादिवाक्यष्वपि 'यदग्नये चे' ति वाक्य

स्थचतुर्थ्यन्तपदानुषङ्गेण स्ववाक्ये रूपलाभोपपत्ते तदलाभचोद्य परिहर्तव्यम् । तत्सिद्धमाघाराग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादक इति । सूत्र निगदव्याख्यातम् ।

संज्ञोपबन्धात् ॥ २–२–१४ ॥ (पू–२)

एव चाग्निहोत्रमाघारमिति द्वितीयान्तसज्ञोपबन्धोऽपि दध्यादिवाक्य विहितानां कर्मणामर्थाक्षिप्तसाध्यत्वेनानुवादादुपपन्नो भवति । इतरथा स्वतन्त्रस्य विधेयत्वस्य करणत्वात्तृतीयार्थलक्षणा स्यात् ।

अप्रकृतत्वाच ॥ २–२–१५ ॥ (पू–३)

न चैवमग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र नान्यथान्तरेण रूपालाभेपि स्ववाक्य एव तत्प्रख्यन्यायाभावेन अग्निहोत्रशब्दस्य गुणविधित्वापत्त्या रूप लाभोपपत्ते दध्यादिवाक्यवद्विनिगमनाविरहेण कर्मविध्यवसायात् कथ समुदायानुवादत्वमिति चेन्न, तत्प्रख्याधिकरणोक्तमार्गेण चतुर्थी समासस्य व्याकरणे लक्षणाननुगततया प्रकर्षेणाकृतत्वात् देवतारूपगुण विधित्वाशङ्कानुपपत्ते । अत एव ' मासमग्निहोत्र जुहोती ' त्यत्र अग्निहोत्रपदस्य गुणविधित्व अनयैव युक्त्या निराकर्तव्यम्, न तु तत्प्रख्यन्यायेन । तत्प्रख्याधिकरणे तदुक्तिस्तु अभ्युपेत्यवादेनैवेति द्रष्टव्यम् । अतश्च रूपवत्त्वात्समुदायानुवादावेतौ ।

चोदनावा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनःश्रुतिः ॥ २–२–१६ ॥ (सि–१)

अन्यानाक्षिप्तविधिशक्तिकत्वादाघाराग्निहोत्रवाक्ययो कर्मचोदनैव प्रत्येतव्या । एव चानुष्ठापकस्य विधे स्वशब्दार्थभूतधात्वर्थावच्छिन्न भावनाविषयत्वात् प्रथमविधिप्रकाराङ्गीकरणाल्लाघवम् । अतश्चानन्यपर पुनःश्रवणादपि कर्मविधित्वनिश्चय । नच समुदायानुवादप्रयोजनस्य

नान्यपरता, दध्यादिवाक्येषु पञ्चमविधिप्रकारापेक्षया लाघवेन तृतीय- विधिप्रकाराङ्गीकरणस्यैव न्याय्यत्वावगमेन कर्मविध्यनुपगते समुदायानुवादायोगात् । नच प्रवर्तनारूपस्य विधेर्धात्वर्थविशेषावच्छिन्नभावना रूपप्रवृत्तिविषयता विना सिद्धरूपगुणविषयत्वानुपपत्ते न तृतीयप्रकारोपपत्तिरिति वाच्यम्, सिद्धरूपस्य साक्षाद्विधिविषयत्वायोगेपि विधिविषयीभूतभावनावच्छेदकत्वेन परम्परया विधिविषयत्वोपपत्ते । यद्यपि विधिगुणयो नानेन संसर्गेणान्वयो व्युत्पन्न, तथापि गुणो भावनाया कारकतादिसम्बन्धेन प्रकारीभवति, विधिश्च गुणविशिष्टा ता विदधत् फलतो गुणविषय सम्पद्यते । नच प्राप्तत्वात् भावनाया पुनर्विधाने भेदापत्ति, एकवार कर्तव्यत्वेन बुद्धाया अपि गुणविशिष्टाया पुन कर्तव्यत्वबोधोपपत्ते, तस्यच विशेष्यांशे अज्ञातज्ञापनरूपविधिफलाभावेपि विशेषणांशे तत्फललाभेन सार्थक्योपपत्ति । विशेष्यांशे त्वसावनुवाद एव । अत एव सर्वत्र प्रातीतिके विशिष्टभावनाविधाने सत्यपि फलविषयभेदादेव षड्विधिप्रकारा उद्भिदधिकरणेऽस्माभिरुपपादिता । दार्ढ्यश्चोत्तरोत्तर तेषामुक्तम् । वार्तिककारेण च प्रातीतिकभावनाविधिनैरपेक्ष्येणाष्टौ श्रुतिप्रकारा परीक्ष्य दूषिता । विस्तरभिया त इह न प्रपञ्च्यन्ते । अतोऽपि विशेष्यांशस्य प्राप्तत्वेपि गुणविशिष्टत्वेन रूपेण पुनर्विधानात् फलतश्च गुणविधित्वोपपत्ते तृतीयप्रकारोपपत्ति । तत्रापिच गुणकरणिकाया भावनाया धात्वर्थस्य कर्मत्वे नैवान्वयो न तु करणत्वेन, मत्वर्थलक्षणापत्ते । उपपादितं चैतदुद्भिदधिकरणे । नचैव प्राप्ताया अपि भावनाया गुणविधानार्थं पुनर्विध्यभ्युपगमे विद्वद्वाक्यविहितभावनाया अप्याग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टत्वेन रूपेण पुनर्विधानोपपत्ते वाक्यभेदानापत्ति, विधिविषयभावनायामनेकगुणवैशिष्ट्योपपत्तावपि विधिफलस्यैकविषयत्वस्वाभाव्येनानेकविषयत्वे आवृत्त्यवश्यम्भावात् । अत एव यत्रापूर्वभा

चनाविधिः तत्र विधिफलस्यैकविशेष्य एव एकस्मिन् सत्त्वादार्थिकेन च विध्यन्तरेण विशेषणानां विधानाङ्गावृत्तिरिति स्पष्टं पौर्णमास्यधिकरणे। प्रकृतेतु विधिफलस्यैकदध्यादिविषयत्वेन वाक्यभेदाभावाद्युक्तः तृतीय विधिप्रकार इति प्रकृतकर्माभावान्नाघाराग्निहोत्रवाक्ययोः समुदायानुवादकत्वम्। नच दध्यादिवाक्ये वाक्यभेदाभावेन कर्मविधायित्वाभावेपि यदग्नयेचेति वाक्याभ्यां प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्ते कर्मविध्यवगमात्, विशेषतश्चोत्पत्तिवाक्यविशिष्टदेवतासमुच्चयानुरोधेनाग्नेयवदेकैकस्मिन्वाक्ये कर्मद्वयविध्यवगतेश्चतुर्णां कर्मणामग्निहोत्रं जुहोतीत्ययं समुदायानुवादो भविष्यतीति वाच्यम्; तत्प्रख्याधिकरणमार्गेण तत्रापि प्रजापतिमात्रविधानेन सायम्प्रात.कालीनदेवतासमुच्चयविशिष्टप्रजापतिमात्र विधानेन वा ऽग्निसूर्यादीनां मन्त्रवर्णेभ्य. प्राप्तिमभ्युपगम्य तृतीयविधि प्रकारोपपत्ते'। तस्मादग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमेव कर्मविधि। नचैवमनेकेषां गुणानामेकार्थत्वाद्विकल्पापत्ति, 'साय जुहोति' 'प्रातर्जुहोती' ति वाक्याभ्यां तावत्कालविधानेपि 'सवै सायच प्रातर्जुहोती' त्यनेनच तत्समुच्चयविधानादुत्पन्नशिष्टसमुच्चयानुरोधेन साङ्गस्यावृत्तिरित्यवगत्तेः। नच पौर्णमास्यमावास्याकालीनयो' दर्शपूर्णमाससंज्ञयोः कर्मणोर्भेदेन मन्त्राद्यावृत्त्युपपत्तावपि अग्निहोत्रसंज्ञस्य कर्मण' सायम्प्रात कालयोर्भेदेनानुष्ठीयमानस्यापि स्वरूपेणैकत्वात् सकृत्कृतैरेवाङ्गैरुपकारसिद्धे प्रचारविप्रकर्षेपि सवनीये सकृदङ्गानुष्ठानवदिहापि तदुपपत्तेः कथं साङ्गस्याप्यावृत्तिरिति वाच्यम्, उत्पत्तिवाक्ये उत्पन्नस्यापि कर्मणः सायम्प्रात काल वाक्याभ्यां प्रयोगद्वयविधानात् तस्यच साङ्गप्रधानविषयत्वात् पौर्णमास्यमावास्ययोरिव साङ्गस्याप्यावृत्तिसिद्धेः। सवनीये तूत्पत्तिवाक्य एवाश्विनग्रहग्रहणोत्तरकालश्रवणात् प्रयोगविधिप्रतीतेः "वपया प्रातस्सवने चरन्ती' त्यादौच सवनीयप्रयोगावयवभूतानामेव वपाप्रचारादीनां कालविधानात्तस्मात्प्रयोगस्य[illegible]शिष्टानां प्रयोगविधानेपि सवनीयप्रयोगविधि-

परिगृहीताना तदीयपरमापूर्वोपयोगिप्रयाजादीनामुत्पत्त्यपूर्वोपयोगिना च साधारणवपाप्रचारादिवास्यपरिगृहीतत्वेन नावृत्तिरिति वैषम्यम् । ननु-आश्विनग्रह गृहीत्वेत्यस्य क्रमविधित्वात् कालविधित्वाभावे न सवनीय प्रयोगविपर्यस्त्वम्, क्रमस्य पाठादेव प्राप्त्युपपत्ते तस्य कालविधित्वावसायात्। आश्विनग्रह गृहीत्वा त्रिवृता यूप परिवीयेत्यनयोस्त्वान्तयोरुभयोरपि क्रिया न्वयव्युत्पत्ते ।परिवीयेत्यनेन परिव्याणान्तरविधायकेन व्यवहितस्य त्वान्तस्य क्रमविधायकत्वानुपपत्तेश्च । विशिष्य चेदमेकादशे निरूपयिष्यते, तस्मा द्युक्त कालानुरोधेन साङ्गस्याभ्यास ।

एवमेकस्मिन्नपि काले दशाहुतिपक्षे 'द्वे आहवनीये जुहोति, चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रोऽन्वाहार्यपचने दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराट् य एव विद्वान् विराट्सम्पन्नमग्निहोत्र जुहोती' त्यग्निहोत्रवाक्यो त्पन्नस्य होमस्य विराट्सम्पत्तिवाक्येनाप्राप्तिवल्लभ्यविधिशक्तिकेन दश धावृत्ति विधीयते । तत्र 'द्वे आहवनीये' इति वाक्येनाभ्यासद्वय स्याप्याहवनीयाधिकरणकत्वे विहिते अवशिष्टाभ्यासेषु तत्तद्वाक्याभ्या गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपाधिकरणमात्रविधानात् 'सम स्यादश्रुतत्वा' दिति न्यायेन चैकैकस्मिन् गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपाधिकरणे अभ्यास चतुष्टयप्राप्ते दशधा अभ्याससिद्धि । न च यदाहवनीये जुहो' तीति अनारभ्याधीतेनैवाभ्यासद्वये आहवनीयप्राप्तेरभ्यासान्तरेषु चाधिकरणविधि बलादेव तद्बोधोपपत्ते 'द्वे आहवनीये' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम्, एतद्विध्यभावे विराट्सम्पत्तिवाक्यविहितेऽपि दशधा अभ्यासे गार्हपत्यादिवाक्ययो होमानुवादेनाधिकरणमात्रविधाने 'सम स्या' दिति न्यायेनैकैकस्मिन् पञ्चहोमाभ्यासापत्ते चतु पदानुवादायोगात् चतुस्सङ्ख्या विशिष्टहोमोद्देशेनाधिकरणमात्रविधौ च वाक्यभेदापत्ते चतुस्सङ्ख्यो द्देशेनैव तद्विधौ चाधिकरणचतुष्टयापत्ते चतुस्सङ्ख्याविशिष्टतावत्कर्मा न्तरविध्यवश्यम्भावादष्टानामेतेषामग्निहोत्रवाक्यविहितस्य च देवताभेदेन

द्विराधृतस्यैव कर्मणोविराट्सम्पत्तिवाक्ये लिङ्गसमवायादेवानुवादापत्ते । नचेष्टापत्ति ' विराट्सम्पत्तिवाक्ये अग्निहोत्रपदस्य गौणत्वेङ्गीकृतेपि फलादिवाक्ये तदङ्गीकारे प्रमाणाभावेनाग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव फलादि सम्बन्धापत्त्या आपराग्निकहोमानामङ्गत्वापत्ते । अत उक्तविधया तेषा मपि फलादिसम्बन्धसिद्ध्यर्थं द्वे आहवनीये इत्यस्य सार्थक्योपपत्ति ।

ननु त्वदुक्तरीत्याश्रयणेपि ' द्वे आहवनीये ' इत्यत्र द्वित्वविशिष्ट होमोद्देशेनाहवनीयविधौ वाक्यभेदापत्ते न तावत् सामान्यविधित पूर्व मेव एतद्विधिप्रवृत्त्यङ्गीकरण युक्तम् , न च त्रैदोप्यमङ्गीकृत्यापि लक्षणया अभ्यासद्वयभिन्नेष्वभ्यासेषु आहवनीयनिवृत्तिर्विधीयत इति युक्तम् , तथा सति तेष्वाहवनीयप्राप्ते वैधत्वेन ' न ता पशो करोती ' तिवद्विकल्पापत्ते , अत कथ त्वदुक्तस्यापि सिद्धिरितिचेत् ' न-अभ्यासद्वयभिन्नाभ्यासेषु आहवनीयभिन्नमधिकरण कुर्यादित्येव पर्युदा साङ्गीकरणेन विकल्पानापत्ते । नचैव लक्षणापत्ति , वचनव्यक्त्य न्तराभावेनागत्याङ्गीकारात् । नह्याहवनीयमुद्दिश्य द्विरभ्यासविनियोग विधि सम्भवति , आहवनीयाङ्गत्वापत्ते । नाप्याहवनीये निमित्ते तद्विधि , तस्य नियततरेन निमित्तत्वानुपपत्ते । यदि तु ' गार्हपत्ये जुहोत्यन्वाहार्यपचने जुहोती ' ति वाक्यान्तराभ्या तस्य पाक्षिकतया निमित्तत्वमुच्यते , तत प्राकरणिकत्वेन ताभ्या तस्य बाधादेव निमि-त्तत्वानुपपत्ति । अतो युक्तो लक्षणया पर्युदास । यद्यपिच न पर्युदास मात्र तत्फलम् , तस्याधिकरणान्तरविधिबलादेव सिद्धे , तथापि आप राग्निकहोमाना फलादिसम्बन्धसिद्धि उक्तविधया फल भवतीति न कश्चित् विरोध ।

यत्त्वत्र कैश्चित् न्यायसुधाकृदुक्तपक्षान्तरावलम्बनेनोक्तप्रकारे अम्ब रसर्चनमुक्त्वा सुधोक्त पक्षान्तरमुपाद विधिरसायनदूषणाय प्रवृत्तम् ,

तथाहि — न तावद्द्वे आहवनीये इति परिसङ्ख्याफलकोऽपूर्वविधि सम्भवति, सामान्यविधेरपि प्रत्यक्षत्वात् तत पूर्वमेतद्विधिप्रवृत्त्यनुपपत्ते, द्विरभ्यासोद्देशेनाहवनीयविधौ सामान्यविधिनोपसहारापत्तेश्च, नापि प्राप्त परिसङ्ख्या, त्रैदोष्यापत्ते, अतश्च त्रिष्वपि वाक्येषु सङ्ख्यैव विधी यत्ते, सा च यद्यपि न होमानुवादेन विधातु शक्या, तथात्वे अधि करणाना सर्वावृत्तिसाङ्कर्यापत्ते, सङ्ख्यानान्तु समुच्चयेन सङ्ख्या न्तरोपजननापत्तेश्च, विकल्पे चतुस्सङ्ख्याधायिवाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तेश्च, तथापि 'गार्हपत्ये जुहोत्यन्वाहार्यपचने जुहोती' ति वचनान्तरप्राप्त तत्तदधिकरणताकोद्देशेन विधीयते, तासा च विकल्पे प्राप्ते 'ता चतु र्भिरादत्त' इतिवत् विराट्सम्पत्तिवाक्येन समुच्चयो विधीयत इति, तत्रेद वक्तव्यम् यस्तावदस्वरस स पर्युदासाङ्गीकरणादेव निरस्त, यदपि च पक्षान्तरमुक्तम्, तदपि गार्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्याभ्या मनारभ्याधीताहवनीयवाक्यबोधिताहवनीयाधिकरणकताया अप्राप्ते तदु द्देशेन द्वित्वविधानानुपपत्ते आहवनीयाधिकरणकत्वस्यापि च प्रतिप्रसव विधौ कर्मान्तरत्वापत्ते तस्यचाग्निहोत्रपदवाच्यत्वाभावेन फलसम्बन्धाना पत्ते परिहर्तव्यम् । किञ्च द्विरावृत्यादीना केन समुच्चयसिद्धि ? विरा ड्वाक्येनेति चेत् ? तत्र समुच्चयवाचकपदाभावेन तद्विध्यनुपपत्ते, 'ता चतुर्भि' रित्यत्र तु न समुच्चयस्यैव विधि, अपि तु समुच्चयफलका चतुस्सङ्ख्यैव विधीयत इत्युक्तम्, प्रकृते तु दशत्वसङ्ख्याविध्यङ्गीकारे ततएव द्विरावृत्त्यादे प्राप्तत्वात् न विधिसम्भव । न च समुच्चय विध्यभावेपि त्रयाणामग्नीनामदृष्टार्थत्वेन समुच्चयात् तत्कालीनाना तन्नि मित्तकानामभ्यासानामपि समुच्चयापत्ति, प्रक्षेपस्य प्रक्षेप्यद्रव्याधार विनापि पूर्वाधारवियोगमात्रेणोपपत्ते आहवनीयसयोगस्यादृष्टार्थत्वेपि सप्तमीश्रुत्या आधारताजननरूपदृष्टद्वारैव अदृष्टार्थत्वावसायात् दृष्टावा-

न्तरकार्यार्थत्वेन विकल्पोपत्ते । अतएव पदादिनाहवनीयादेर्बाधोऽपि सङ्गच्छते । नचैव अग्नीना दृष्टार्थत्वे प्रतिनिध्यापत्ति , प्रतिनिधाव दृष्टरूपाग्निसादृश्यसत्वे प्रमाणाभावेन तदनापत्ते । अतएव क्वाचित्को ब्राह्मणपाण्यादिरभावे विधिरेव । अत प्रकारान्तरेणापि न समुच्चय सिद्धि । तस्मादुक्तप्रकार एव श्रेयान् ।

नचैव 'गार्हपत्ये जुहोत्यन्वाहार्यपचने जुहोती' ति वचनान्तरे णैव 'समस्या' दिति न्यायसहकृतेनाभ्यासचतुष्टये तत्तदधिकरणप्राप्ते 'चतस्रो गार्हपत्या' इति वचनद्वयवैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् , 'चतस्रोगार्ह पत्या' इत्यादेरुपसहारार्थत्वेन वचनचतुष्टयसार्थक्योपपत्ते । अथवा–अस्तु 'द्वे आहवनीये' इत्यस्य शाब्दपर्युदासरूपपरिसङ्ख्याविधेरिद वाक्यद्वय शेषो विधेयस्तुत्यर्थ , सर्वथा 'द्वे आहवनीये' इत्यस्या पराग्निकहोमाना फलादिसम्बन्धविध्यर्थत्वमिति सिद्धम् । तस्माऽदेक-स्मिन्नपि काले दशधाभ्यासात् सदेशकालमन्त्रादीनां सर्वेषामेव समा-वेशोपपत्ते न विकल्प । एवच 'द्वे आहवनीये द्वे गार्हपत्ये द्वे अन्वा हार्यपचने जुहोति षट् सम्पद्यन्त' इति शाखान्तरवचनात् षडाहुति पक्षे 'सप्त च शतानि विंशतिश्च सवत्सरे सायमाहुतय सप्त च एकशतानि विंशतिश्च सवत्सरे प्रातराहुतय' इति लिङ्गानुमित विधिबलेन वा द्व्याहुतिपक्षे तावद्देवतामन्त्रादीना न विकल्प । नचैव वाचनिकाभ्यासविधिवशादेव प्रजापतेरग्न्यादिसमुच्चयासिद्धौ पुन 'यदग्नयेचे' त्यत्र तद्विधानानुपपत्ति , लिङ्गानुमितविधिना इतराहु तीना पाक्षिकत्वप्रमापणेपि अस्या शाखाया द्व्याहुतिसमुच्चयस्य 'यद ग्नयेचे' ति वाक्यार्थानत्वात् । दध्यादिद्रव्याणाञ्चैकस्मिन् कर्मणि विक ल्पोऽगत्या इष्ट एव । तस्मान्नापराग्निहोत्रवाक्य समुदायानुवाद इति सिद्दम् ।

प्रयोजनम्– अग्निहोत्रवाक्ये पूर्वपक्षे दध्यादिद्रव्याणि सान्नाय्यवत् सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन सहोपादाय सङ्ख्याग, सिद्धान्ते तु निरत्वेनेति न्यायसुधोक्तमेव द्रष्टव्यम्।

यत्त्वत्र केचित् पूर्वपक्षे दध्यादिहोमेषु देवताप्राप्तिमुपपादयितु मशक्नुवन्त तत्रत्यजुहोते प्रक्षेपमात्रलक्षकत्वेन पूर्वपक्षमुपपाद्य, न्याय सुधाकृत बहुभाषित्वेन दूषयन्ति, तत् प्रसङ्गादनुषङ्गतो वा देवता प्राप्ते पूर्वपक्षे उपपादितत्वात् जुहोते प्रक्षेपमात्रलक्षणाया प्रमाणा भावेनोपेक्षणीयम्। यदि तु दध्यादिवाक्ये गुणमात्रविधित्वाङ्गी-कारेपि 'यदग्नयेचे' ति वाक्यद्वये विहितकर्मणामेव समुदायानुवादो ऽग्निहोत्रवाक्यमिति पूर्वपक्षीक्रियेत, तदान्यदपि प्रयोजनम्– मासाग्निहोत्रे सायम्प्रात कर्मणा मध्ये एकस्य सौर्ये द्वयो आग्नेययोर्मध्ये एकस्यैव कस्यचिद्विकल्पेन धर्मातिदेशात् मासाग्निहोत्र सायम्प्रातर्वा विकल्पेन मासपर्यन्त कार्यम्। नचात्यन्तसयोगवाचिद्वितीयान्तमासपदोपदिष्टसा-तत्यानुरोधेनातिदेशिककालबाधात् सर्वदैव कर्तव्यत्वापत्ति, आहारविहा राद्यावश्यककार्यानुरोधेन सातत्यबाधावश्यम्भावे जातेष्टिन्यायेनातिदेशिक कालानुरोधेनापि तत्सम्पादनस्य सङ्कर्षे वक्ष्यमाणत्वात्। नचैवमपि 'उपसद्भिश्चरित्वे' ति क्त्वाप्रत्ययेनोपसदनन्तरकर्तव्यतारूपक्रमविधाना दातिदेशिककालबाधावश्यम्भाव, नच उपसद्दिनोत्तरदिनेष्वबाधेपिवा तद्दि नेषु तद्बाध आवश्यक एवेति वाच्यम्, व्यवहिताव्यवहितसाधारण्येन पूर्वकालतामात्रवाचिक्त्वाप्रत्ययस्यासति प्रमाणान्तरे अव्यवहितत्वरूपत्वेपि सायम्प्रात कालप्रापकचोदकसत्त्वे पूर्वकालतामात्रपरत्वाङ्गीकारात्। अतो युक्त मासाग्निहोत्रे सायप्रातर्वा विकल्पेनानुष्ठान पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु समुच्चयेनेति। आधारवाक्ये पूर्वपक्षे ऊर्ध्वत्वादीना मध्ये यस्यैव दैवादन्तरायस्तद्युक्तस्यैव कर्मण आवृत्ति, सिद्धान्ते तु गुणलोपानिमित्त प्रायश्चित्तमात्रम्, नतु प्रधानावृत्तिरिति द्रष्टव्यम्। नच पूर्वपक्षेपि क्षर-

फलरूपपदार्थस्य निष्पन्नत्वाद्गुणलोपेनावृत्तिरिति वाच्यम् , क्षरणमात्रनिष्पन्नावपि ऊर्ध्वत्वैकाभिव्यङ्ग्यजात्यवच्छिन्नस्यानिष्पत्ते । सूत्र निगदव्याख्यातम् ।

इति आघाराग्निहोत्राधिकरणम् ॥५॥

अथ पशुसोमाधिकरणम् ।

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयो प्रकरणे ह्यनर्थको द्रव्यसंयोग , नहि तस्य गुणार्थेन ॥ २–२–१७ ॥ (पू—१)

" योदीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते " इति प्रकृत्य, " हृदयस्याग्रेवद्यति, अथ जिह्वाया अथ वक्षस " इत्यादि श्रुतम् , तथा " सोमेन यजेते " ति प्रकृत्य, ऐन्द्रवायव गृह्णाति मैत्रावरुण गृह्णाति आश्विन गृह्णाती 'ति । तत्र सन्देह , किमवदानवाक्येषु विहिताना ग्रहणवाक्येषु विहिताना च कर्मणा यथायथ पशुवाक्ये सोमवाक्ये च समुदायसिध्यर्थमनुवाद , उत तयोरेव तत्तद्गुणविशिष्टयागविधि , इतरेषु तु तदीयद्रव्योद्देशेनावदानग्रहणादिरूपसंस्कारविधिरिति । पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत । अनन्तरा तु दध्यादिवाक्यैरग्निहोत्रवाक्यविहित कर्मानुवादेन गुणमात्रस्य विधातु शक्यत्वात प्रकृतकर्माभावेनाग्निहोत्र वाक्ये समुदायानुवादत्व नाशङ्कितम् , प्रकृते तु पशुसोमवाक्यविहित यागीयद्रव्योद्देशेन हृदयादिविषयकावदानादिरूपसंस्कारविध्ययोगादवश्य मवदानादिवाक्येषु कर्मविध्यवगते प्रकृतकर्मसद्भावेन समुदायानुवादत्वो पपत्ति – इति पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणत्वा ।

तत्र पशुवाक्ये तावद्यपि आग्नेयादिवाक्यवदेव द्रव्यदेवताविशिष्ट यागविधेर्नानुपपत्त तथापि तत्र यागविधावुपस्थितस्य पशोरवदानेन

नाशापत्ते श्रुतयागसाधनताविघातानावेदानवाक्ये तद्वाक्यविहितयागीय द्रव्यसंस्कारविधिरुपपद्यते, नचोत्पत्तिशिष्टस्यापि पुरोडाशस्य मध्यपूर्वार्धावदानरूपसंस्कारवत् तदुपपत्ति, मध्यपूर्वार्धावदानेपि पुरोडाशत्वनाते प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानपायात् मध्यपूर्वार्धादेरुपादानमात्रतया श्रवणेनावदान प्रति प्रकरणात् "द्विर्हविषोवद्यती" ति कर्मणिषष्ठीश्रवणाच्च पुरोडाशस्य संस्कार्यत्वोपपत्तावपि 'हृदयस्याग्रे ऽवद्यती' त्यादो 'तानि द्विरवद्यती" त्यादौ च कर्मत्वेन निर्दिष्टाना हृदयादीनामेवावदानसंस्कार्यत्व श्रवणेनावदानस्योत्पत्तिवाक्यशिष्टपशुसंस्कारकत्वायोगाच्च, नच हृदयादिपदैर्लक्षणया पशोरेव संस्कार्यत्वावगति, तथाङ्गीकारेपि वाक्यान्तरवैयर्थ्यापत्ते, नचास्तु हृदयादीनुद्दिश्यैवावदानसंस्काराविधि, तेषा भूतभाव्युपयोगाभावेन संस्कारानर्हत्वात् नच संस्कारविधिबलादेव तत्कल्पनम्, सक्तुष्वपि तदापत्ते, उत्पत्तिशिष्टपशुसाधनताविरोधेन तत्साध्ये यागे हृदयादीनामुपयोगाभावाच्च, अत एव नानुनिष्पन्नस्यापि लोहितनिरसनादिवदिय प्रतिपत्ति, पशोरेव साधनत्वेन हृदयादीनामनुनिष्पन्नत्वाभावात्, किंच हृदयादीनामुपयोगकल्पने तेष्वतिदेशेनैवावदानप्राप्तिसम्भवात् तद्विधानानर्थक्यम्, तस्मादेव वाच्यम् हृदयाद्युद्देशेनैवावदानारूयसंस्कारविधि, पूतीकोद्देशेनैवाभिषवविधि, तत्र च यद्यपि पूतीकेषु सोमाभिषवस्यैव प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूतीकसम्बन्धित्वेन विधानात् तस्य च यागीयद्रव्यसंस्कारकत्वदर्शनात् पूतीकाना यागीयत्वानुमानवत् सान्नाय्यावदानस्यैव यागीयद्रव्यसंस्कारकत्वेन क्लृप्तस्यापि अप्रत्यभिज्ञायमानत्वेन हृदयाद्युद्देशेन विधानायोगात् न तेषा यागीयत्वानुमान सुकरम्, तथापि प्रकरणान्तरन्यायेन स्वतन्त्रमेवावदान हृदयाद्युद्देशेनात्र विधीयते, नचातिदेशेन तस्य प्रत्यभिज्ञानम्, तस्य यागविध्यधीनत्वेन

तदानीमसत्त्वात्; अत स्वतन्त्रस्यैवावदानस्य प्राणिप्रभवद्रव्यकावदा नत्वसामान्यात् सान्नाय्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेरतिदेशेन यागीयद्रव्य वृत्तित्वस्यापि प्राप्तेः प्रत्यवदानमवदेयद्रव्याणां यागसाधनता कल्प्यमाना प्रत्यवदानं यागभेदमाक्षिपति; अतश्च पृतीकवदेव विवक्षितगत्या हृदया दिद्रव्यकयागविधिसिद्ध्यर्थमेवावदानविधि, नतु प्राकृतकार्यावदानप्राप्त्यर्थं, तस्य यागविध्युत्तरकालमतिदेशेनापि प्राप्तिसम्भवात्, ततश्च सर्वान्यागा नालभतिना लक्षणयानूद्याग्नीषोमौ देवता विधीयते, नचैव पशुप्रकृतित्व स्यापि विधाने वाक्यभेदो देवतातद्धितस्य पशुपदसामानाधिकरण्यानुप पत्तिश्चेति वाच्यम्, "छागस्य हविष" इति मन्त्रवर्णात् हृदयादीना छागप्रकृतिकत्वप्राप्तौ पशुपदेन लक्षणया हृदयादीनामेवानुवादात्; एवञ्च पशुवाक्ये विशिष्टविध्यनङ्गीकरणाल्लाघवमपि, वस्तुतस्तु यागीय द्रव्यवृत्तित्वस्य प्रकृतौ सान्नाय्यावदानाङ्गत्वाभावेन इहातिदेशादुक्तरीत्या यागानुमानासम्भवेपि हृदयादिवाक्य एव सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्ग प्रकल्प्य हृदयादिविशिष्टावदानविधाने कृते आलभतिना लक्षणया तान्य नूद्य पूर्ववद्देवताविधौ कृते देवतात्वनिर्वाहार्थमाघारयतिवदुत्पत्तिवाक्यस्थो ऽवद्यतिर्यागपरो ऽवधार्यते, तत्र त्वयं विशेषो यदाघारयतावजहत्स्वार्थल- क्षणया यागोपस्थितिः अवद्यतौ तु निर्वपतिवत् जहत्स्वार्थलक्षणेति, नत्वेतावता यागविधाने कश्चिद्विशेष, अथवा हृदयादिवाक्येष्वपि हृदयाद्युद्देशेनावदानान्येव विधीयन्ते, तेषाञ्चोपयोगापेक्षायां पशुवाक्ये पशुपदेन लक्षणया तान्यनूद्य देवता विधीयते, आलभतिश्चास्मिन् पक्षे अवदानाक्षिप्तस्पर्शानुवादमात्रम्, हृदयादिसम्बन्धश्च देवताया याग विना ऽनुपपन्न इति यावद्धृदयादि तावद्यागा कल्प्यन्ते; नच प्राजापत्याधि करणपूर्वपक्षन्यायादेकपदोपादानात् सहितानां हृदयादीनां एकदेवतासम्ब न्धोपपत्तेः कथमनेकयागकल्पनमिति वाच्यम्, सकृदिह साहित्यस्यानु-

वाक्यगतत्वेन विवक्षासम्भवात्, अत सिद्धं पशुवाक्यस्थालभति पशुपद च समुदायानुवाद इति । एव च "हृदयस्याग्रेवद्यती" त्यादिक्रमदर्शन "एकादशचैव पशो रवदानानी" त्यादिसमुच्चयदर्शन चोपपन्न भवति, अन्यथा एकस्मिन्यागे हृदयादीना विकल्पापत्ते क्रमसमुच्चयदर्शन नोपपद्येत । तथा "सोमेन यजेते" त्यत्रापि न सोमविशिष्टयागविधि, तथात्वे उत्पत्तिशिष्टस्य सोमाख्यस्य लताद्रव्यस्याभिषवादिसस्कारे विनाशप्रसङ्गेन तद्वाक्येपि सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गापत्ते, एव "ऐन्द्रवायव गृह्णाती" त्यादावपि तद्धितस्य प्रकृतधारासमर्थद्रवद्रव्यवाचित्वेन लतोद्देशेन ग्रहणाख्यसस्कारविध्ययोगाद्द्रव्यस्य च भूतभाव्युपयोगाभावेन विनियोगभङ्गापत्ति । एतेन सोमवाक्ये सोमविशिष्टयागविधिरेव, अभिषवादिवाक्यानि त्वर्थकर्माणि, ग्रहणवाक्येषु गृह्णातिना याग लक्षणया नूय देवतामात्रविधिरित्यपास्तम्, तद्धितस्य द्रव्यवाचित्वेन सोमपरत्वासम्भवात्, "दशैतानध्वर्यु प्रातस्सवने ग्रहान् गृह्णाति, आश्विनो दशमो गृह्यते, त तृतीय जुहोती" ति क्रमसमुच्चयदर्शनस्य देवतानामेकस्मिन्यागे विकल्पप्रसङ्गेनास्मिन्नपि पक्षेनुपपत्तेश्च, किंच भवन्मते "ऐन्द्रवायव गृह्णाती" त्यादौ किं विधीयते ? न तावत् ग्रहणम्, तस्यार्थप्राप्तत्वात्, नहि पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशेषु विद्यमान सोमरसो ग्रहचमससाधनकेन होमेनागृहीत्वा सम्कर्तु शक्यते, अतो न तावत् ग्रहणम्, तस्य च गृह्यमाणसस्कारार्थत्वमर्थसिद्धत्वादेव न विधेयम्, नापि तदनुवादेन देवता इन्द्रवाय्वादि, तस्य देवतात्वेन ग्रहणे अन्वयस्य बाधितत्वात्, देवतात्व हि यागक्रियानिरूपितमेव, न तु क्रियान्तरनिरूपितम्, न च ग्रहणे देवतात्वेनान्वयानुपपत्तावपि सम्बन्धसामान्ये ऐन्द्रवायवादितद्धितमङ्गीकृत्य तत्कालीनादृष्टार्थोच्चारणविषयत्वसम्बन्धेन एन्द्रवायवादेर्ग्रहणे अन्वयोपपत्तिरिति वाच्यम्, एव

मपि मरुत्वतीयादौ " द्यावापृथिवी शुनासीरमरुत्वद्वसोषोमवास्तोष्पतिग्रह मेधात्वे " ति सूत्रेण देवताधिकारपठितेन देवतात्वमात्राभिधानावगते. 'मरुत्वतीयं गृह्णाती' त्यादौ देवतात्वसम्बन्धेन ग्रहणे अन्वयस्याशक्यत्वात् ; नच देवताया यागातिरेकेण निर्वापक्रियायामन्वयवत् ग्रहणेप्यन्वयोस्त्विति वाच्यम् . देवतात्वस्य त्यागैकनिरूपितत्वेन निर्वापेपि जुष्टपदोपात्तयागद्वारैवान्वयस्य नवमे वक्ष्यमाणत्वात् , प्रकृते तु यागस्य स्ववाक्येनुपादानान्न तद्द्वारा ग्रहणेन्वय इति वैषम्यम् । अत एव देवताविशिष्टग्रहणविधिरिति सिद्धान्त्यभिमत पक्षोऽपि निरस्त ।

किञ्च सोमवाक्ये ग्रहणवाक्ये च विशिष्टविध्यङ्गीकारापेक्षया वरमेकत्रैव ग्रहणवाक्ये विशिष्टविध्यङ्गीकरणम् , अतश्च द्रव्यदेवताविशिष्टा यागा एव गृह्णातिलक्षिता गुणात् भिन्ना विधीयन्ते, तद्धितोक्तद्रव्यविशेष तात्पर्यग्राहकश्च ' अण्व्या धारया गृह्णाति ' इत्यादिवाक्योन्नीतो द्रवद्रव्याधिकार , अत्र ह्यर्थप्राप्तग्रहणानुवादेन धारामात्रविधानेपि धाराया द्रव-द्रव्यैकविषयत्वात्तदधिकारसिद्धि , धाराशब्दस्य च ससम्बन्धिकत्वात् गृह्णातेश्च सकर्मकत्वात् प्रतिसम्बन्ध्यपेक्षायां प्रकृत पावनादिसंस्कृत पूतभृदातपनीयपात्रस्थ सोमरस एव तत्त्वेन सम्बध्यते ; नच संस्कार विध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनायोगात् पावनादिविधीनामर्थकर्मत्व शङ्क्यम् , ' अध्वर्युं वृणीत ' इतिवत् संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि तत्कल्पने बाधकाभावात् ; अत एवोत्पत्तिशिष्टसोमावरोधात् सक्तुषु न तत्कल्पनमित्युक्तं सम्मार्गाधिकरणे, अत सोमप्रकृतिकत्वस्यापि प्रमाणान्तरेण सिद्धे सोमवाक्ये ऐन्द्रवायवादियागा एव यजिनानूद्यन्ते, न तु सोम विशिष्टकर्मान्तरविधानम् , रूपालाभात् ; तत्तद्याज्यापुरोरुचोश्च लिङ्ग प्रकरणक्रमैरैन्द्रवायवादियागेष्वेव निवेशोपपत्तौ प्रकरणमात्रेणाश्रुतवैकल्पिकदेवताकल्पनानुपपत्तेश्च ; अतो ऽनुवाद एवायम् । सोमपदं च सामान्यन्यायात्तेषां नामधेयम् । सत्यपि च ज्योतिष्टोमनामत्वे न्याया

विशेषादस्यापि नामत्वं नानुपपन्नम् । नचानुवादे प्रयोजनाभाव, नाम स्वसिद्धेरेव प्रयोजनत्वात् । प्रयोजनान्तरमपि अप्रस्तुतशस्त्राणा सोमया गाना फलादिसम्बन्धसिद्धि; अन्यथा हि ज्योतिष्टोमपदेन त्रिवृदादीनि ज्योतींषि स्तोमा एषामिति व्युत्पत्त्या सस्तुतशस्त्राणामेवोपादानात् फलादि सम्बन्धापत्ति, नान्येषाम्, अस्मिन् समुदायानुवादे तु सति नामधेयानु रोधेन सोमद्रव्यकयागमात्रानुवादात् तद्वैयर्थ्यपरिहारार्थं ज्योतिष्टोमपदे-नापि गौण्या वृत्त्या सर्वेषामेव फलसम्बन्धोपपत्ति । नचैव तर्हि सिद्धान्ते सोमसम्बन्धरहितसोमयागाभ्यासाना फलसम्बन्धानापत्ति, सोम युक्तयागाभ्यासानामेव फलसम्बन्धे तद्वाक्यस्थयजेरभ्यासलक्षणाप्रसङ्गेन सोमयागत्वावच्छिन्नस्यैव फलसम्बन्धात्, ज्योतिष्टोमपद तु सोमयाग मात्रस्य स्वसम्बन्धाभ्याससमुदायाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन त्रिवृदादिस्तोमसम्ब न्धसत्त्वात् नानुपपन्नम्, तत्सिद्ध सनामधेयस्यापि समुदायानुवादस्य स प्रयोजनत्वम् । अथवा सोमवाक्ये यजिना द्रव्यकयागाननूद्य सोम स्तदीयद्रव्यप्रकृतित्वेन विधीयते, साक्षाद्विधिसत्त्वे सस्कारविध्यन्यथानुप पत्त्या तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वात्, सत्यपि प्रमाणान्तरेण सस्कारप्राप्तिसत्त्वे व्रीह्यादिवदभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनयापि सोमपदेनैव तद्विधानस्याप्युपगन्तु न्याय्यत्वाच्च । यस्त्वत्र प्रदेयत्वेनैव लताविधिरिति पक्षो मूलेपन्यस्त, सचोत्पत्तिशिष्टद्रवद्रव्यावरोधादतिशयार्थं इत्युपेक्षित । एव चात्रापि यागाना मदृष्टार्थत्वेन समुच्चयात् भिन्नदेवताकाना च क्रमापेक्षणात् "आश्विनो दशमो गृह्यते त तृतीय जुहोति दशैतानध्वर्यु प्रातस्सवने ग्रहान् गृह्णाति" त्यादिक्रमसमुच्चयदर्शनमुपपन्न भवति । ननु यागक्रमसमु च्चयोपपत्तावपि भवन्मते गृह्णातिना यागानामेव लक्षणया विधानात् ग्रहणविध्यप्रतीते ग्रहणक्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति चेत् 'गृ ह्णातिना ग्रहणविशिष्टयागलक्षणाङ्गीकारात् अदोष इति केचित्, तन्न लक्ष्यतावच्छेदके गौरवापत्ते । अत एव परिहर्तव्यम् — दशमुष्टिपरिमित

सोमरस क्रयाभिषवपावनपूतभृदादिपात्राधारत्वादिसंस्कारसंस्कृतः तत्तद्यागा ङ्गत्वेन विनियुज्यते, तस्य च "अल्प जुहोती' ति वाक्येन चतुरवत्तो देशेन होमविधिवदल्पमुद्दिश्य होमाख्यसंस्कारविधानाद्धोमानुवादेन च 'ग्रहैर्जुहोति चमसैर्जुहोती' त्यादिवाक्यर्जुह्वादिवत् ग्रहचमसादिरूपपात्र विधानात् पूतभृदादिपात्रस्थस्य च ग्रहणमन्तरेण ग्रहादिपात्रकरणकहोम संस्कार्यत्वानुपपत्ते यावद्याग ग्रहणभेदोपपत्ति । नच सर्वयागाङ्ग भूतस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्य साधारणत्वात् सकृदेव होमोपपत्तेः न ग्रहणभेदापत्ति, पूर्वपक्षे दशमुष्टिपरिमितस्यापि सोमरसस्य तत्तद्या गाङ्गत्वाधगते प्रतिप्रधान पुरोडाशादिवदेव द्रवद्रव्यभेदात् होमभेदोप पत्ते. । अतो ग्रहणानामपि भेदात् तद्वशेपि क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्ति' । तत्र तु यागस्यैकत्वात् गुणभूतग्रहणानुरोधेनावृत्त्यनुपपत्ते अनेकेषामपि च ग्रहणाना दृष्टविधया यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वेनैकार्थ्यात् बन्धनार्थत्वादि रत्वपालाशत्वादिवद्विकल्पापत्ते उभयोरपि क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्ति । नच ग्रहणानां दृष्टार्थत्वेपि तदङ्गभूतदेवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वादुभयोरपि समुच्चयोपपत्तिः, अङ्गीभूतानां ग्रहणाना विकल्पे प्रमिते विजातीय ग्रहणप्रयोगे विजातीयदेवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वे तस्यैवादृष्टार्थस्याप्यनुष्ठानो पपत्तेः । तस्मात् समुदायानुवादौ ।

सूत्रं तु "हृदयादिवाक्यं ग्रहणातिवाक्यं च कर्मचोदना प्रत्येतव्या, अन्यत्रासम्भवन्निवेशस्य हृदयरसादिद्रव्यस्य संयोगात्; तथाहि — पशुसोमवाक्ययोरुत्पत्तिचोदनात्वे सति प्रकरणसापेक्षावद्यतिगृह्णातिवा- क्येषु, द्रव्यसंयोगो- हृदयरसादिद्रव्यसंस्कारो विधीयमानो न यागाङ्गत्वं प्रतिपद्यते, उत्पत्तिशिष्टपशुसोमावरोधेन हृदयरसादीना साधनत्वानुपपत्तेः, नहि तस्योत्पत्तिशिष्टस्य द्रव्यस्यावदानग्रहणादि संस्कारक सम्भवति, नाशकत्वादि" ति व्याख्येयम् ।

भाष्यकारेण तु इद सूत्र सिद्धान्तपरत्वेनैव व्याख्यातम् । पशु सोमरूपापूर्वद्रव्यसयोगात् पशुसोमवाक्ययोरेव कर्मचोदना, यत द्रव्य सयोग पशुशब्द सोमशब्दश्च प्रकृते हृदयादावनर्थक , लक्षणाप्रसङ्गात् , न हि हृदयादिवाक्यविहितयाग एव प्रदेयप्रकृतित्वेन पशुसोमविधि सम्भवति, पशुवाक्ये प्राप्तकर्मानुवादेन देवताविधि प्रदेयप्रकृतिविधि श्चेति वाक्यभेदात् , सोमेतूत्तरसूत्रे वक्ष्यत इति ।

अचोदकाश्च संस्कारा ॥२—२—१८॥ (मि १.)

च शब्दस्त्वर्थस्सन् पूर्वपक्षनिराकरणार्थ । बुद्धिस्थयुक्तिसमुच्च यार्थो वा । तथाहि— पशौ तावत् पशुपदे हृदयादिलक्षणैव दोष , नहि हृदयादिरूपे मासे पशुशब्दप्रयोगो ऽस्ति, पशुत्वाभिव्यक्तिर्वा, न च तर्हि पशुपद हृदयादिप्रकृतिद्रव्यविधायकमस्तु, तथात्वे देवताया अपि विधानेन वाक्यभेदापत्ते , अतोऽवश्य पशुवाक्ये तावद्द्रव्यदेवतासम्ब न्धानुमितो यागस्तद्विशिष्टो विधेय । किंचावद्यतिवाक्येषु यागोपस्था पको न तावद्यजतिशब्द , नापि देवताश्रवणम् , अवदानमात्रस्य तु वत्सालम्भवन्न यागानुमापकत्वम् । नच हृदयाद्यवदानस्य सान्नाय्याव दानप्रकृतिकत्वादतिदेशेन यागीयद्रव्यवृत्तित्वलाभात पूतिकवत् यागसा धनत्वानुमानोपपत्ति , यागीयद्रव्यवृत्तित्वस्य प्रकृतावसङ्गतत्वेन इहाप्राप्ते । तद्धि तत्सस्कारस्य फलम् । नच तस्यातिदेशोस्ति । न चौत्तरकालिक देवतासम्बन्धबलादेवावद्यते यागपरत्वावधारण शक्यम् , पशुपदे हृद यादिलक्षणाया एवमप्यनिवारणात् । हृदयाद्युद्देशेनावदानमात्रविधिसम्भवे हृदयादिविशिष्टयागविधेरवद्यतौ यागलक्षणायाश्चानेकादृष्टानुबन्धिन्याः अयो गाच्च । भवन्मते अनेकेषामपि यागाना सम्प्रतिपन्नदेवतात्वेन सह प्रदानापत्ते ' हृदयस्याग्रेवद्यती ' त्यत्र यागक्रमवैशिष्ट्यस्याप्यवश्य विधेयत्वात् गौरवापत्तेश्च । मम त्ववदानमात्रस्य विधेयत्वात् तस्य पाठा देव क्रमसिद्धे न विधानम् ।

योऽपि च पशुवाक्य एव यावद्धृदयादिद्रव्य यागानुमानपक्ष उक्त, सोऽपि पशुपदे लक्षणापत्तेरनेकादृष्टानुबन्ध्यनेकयागकल्पनस्य च सत्याङ्गसान्याय्यत्वादुपेक्षित । तस्मात् पशुवाक्यमेव यागविधायकम्, हृदयादिवाक्यानि तु संस्कारमात्रविधायकानीत्येव युक्तम् । नचोत्पत्तिशिष्टपशुसाधनतया विशसनावदानादिसंस्कारविधिविरोध शङ्क्य, पशुमिति द्वितीयया लक्षितकरणत्वस्य हृदयादिपरम्परयाप्युपपत्ते । दृष्टं हि परम्परासम्बन्धेपि करणत्व गोमयेन पचति व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ । अत एव तादृशस्थले न लक्षणापि, साक्षात्परम्परासाधारण्येन करणत्वस्यैव तृतीयार्थत्वात् । असति तु परम्पराग्राहकप्रमाणे साक्षादेव तदित्याश्रीयते । अस्ति तु प्रकृते विशसनादिसंस्कारविधानमेव परम्पराग्राहक प्रमाणम् । अतश्च पशो परम्परया यागसाधनत्वमिव देवतासम्बन्धित्वमपि नैवानुपपन्नम् । अतश्च पशुसंस्कारविशसनविधिरूपतात्पर्यग्राहकसहकृतपशुशब्देनैवार्थाद्धृदयादीना साधनत्वावगते तदुद्देशेनावदानाख्यसंस्कारविधिरप्युपपन्न एव । अतएव व्रीह्युद्देशेनावघातविशिष्टपुरोडाशरूपतात्पर्यग्राहकसहकृतेन व्रीहिपदेनैवार्थात्तण्डुलादीनामपि साधनतावगते तदुद्देशेन पेषणादिविधिरप्युपपन्न एव । नचैव पश्ववयवानामपि प्रदेयत्वरूपयागसाधनत्वलक्षणहविष्ट्वावगते तत्संस्कारार्थस्य मध्यपूर्वार्धोपादानकस्यावदानस्यातिदेशेनैव प्राप्ते तद्विधिवैयर्थ्यम्, अतिदेशप्राप्तस्याप्यवदानस्य हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन पुनर्विध्युपपत्ते । तत्प्रयोजन च तेषां प्रत्येक हविष्ट्वसिद्धि । एतद्विध्यभावे हि पशोर्विशसनविधानादवयवद्वारा साधनत्वावगतावप्यवयवाना न प्रत्येक साधनत्वावगम , अवयविनो व्यासज्य सर्वावयवनिष्ठत्वेन तत्साधनत्वान्यथानुपपत्त्यावयवानामपि समुदितानामेव साधनत्वावगते , अत समुदितस्यैवावयवजातस्य हविष्ट्वावगमात् समुदितसंस्कारार्थत्वेन सकृदेव मध्यपूर्वार्धोपादानकमवदान प्राप्नुयात्,

एतद्विधिसत्त्वे तु प्रकृतावदानस्य हविस्संस्कारार्थत्वेन क्लृप्तस्यैवातिदेशसन्निधापितस्य प्रत्येकं हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विधानात् पूतीकानां यागसाधनत्वमिव हृदयादीनामपि प्रत्येकं हविष्ट्वावगमात् प्रत्येकं मध्यपूर्वार्धावदानसिद्धिः । ततश्च हृदयाद्येकादशावदानद्रव्यमात्रवृत्तिहविष्ट्वतात्पर्यग्राहकसहकृत पशुशब्दोऽपि तन्मात्रप्रकृतितयैव पशु विधत्त इति तदितरेषामवयवानामवदानपरिसंख्याफलिका यागसाधनत्वरूपहविष्ट्वपरिसंख्यापि 'हृदयस्याग्रेऽवद्यती' त्यादिवाक्यजातस्य फलमिति सिध्यति । अतएव यद्यप्येतद्विध्यभावे अवयविसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या अवयवानामपि प्रत्येकमेव साधनत्वमवगम्येत, ततश्च प्रत्येकमेवावदानं प्राप्नुयात्, तथापि तदितरावयवगतहविष्ट्वपरिसंख्या एतद्वाक्यजातफलमित्यनुपपन्नमेव ।

यत्त्वत्र न्यायसुधायां 'एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यती' त्यस्यावयवान्तरपरिसंख्याफलकत्वमित्युक्तम्, तन्, पञ्चावदानसम्पादकहविरवदानत्रित्वबाधेन तद्द्वित्वविधायकस्य तानित्यस्य विशेषसमर्पकत्वेन 'एकादश वै' इत्यस्य तदेकवाक्यत्वोपपत्तौ परिसंख्याफलकत्वाङ्गीकारेण भिन्नवाक्यत्वे प्रमाणाभावात्, तस्यैव परिसंख्याफलकत्वाङ्गीकारे च 'हृदयस्याग्रेऽवद्यती' त्यादे वैयर्थ्यापत्तेरुपेक्षितम् । नचैवं 'एकादशवा' इत्येतदपेक्षितद्रव्यविशेषसमर्पकत्वेनैव 'हृदयस्याग्रेऽवद्यती' त्यादिवाक्यजातस्योपपत्तौ अवयवान्तरपरिसंख्याफलकत्वे प्रमाणाभाव, तथा सति हृदयादिश्रवणमात्रेण विशेषसमर्पणसिद्धौ अवद्यतिश्रवणस्य वैयर्थ्यापत्ते । तस्मात् प्राकृतावदानस्यैव हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विहितस्येतरावयवपरिसंख्याफलकत्वमेव युक्तमित्युत्पश्याम । एवं च 'यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या' इत्यनेन प्राकृतावदानानुवादेन पञ्चत्वविधानादुद्देश्यस्य चावदानस्य वपया विशेषणसम्भवात् हृदयाद्यव

दानेपि पञ्चत्वसिद्धिरजामदग्न्यानामभ्याहृतैव । पञ्चत्वप्रकार पर वपाया उपस्तरणाभिघारणद्वय हिरण्यशकलद्वय वपेत्येव वाचनिक । अत एव प्राकृतस्य पञ्चत्वप्रकारस्य बाध । तत्र न प्रकरणलभ्यावदानानुवादेन पञ्चत्वप्रकारविशेषस्य वपोद्देशेनैव विधानात् वपाग्रहणाविवक्षाया कारणाभावेन तस्य प्रकारस्यान्येष्वप्राप्ते बाधकाभावेन प्राकृतप्रकारप्राप्तौ जाताया हविरवदानत्रित्वे प्राप्ते 'तानि द्विर्द्वि' रित्यनेन प्रकरणलभ्यावदानमनूद्यैव हृदयाद्युद्देशेन द्वित्वविधानात् पञ्चत्वसम्पत्तिरभिघारणबुध्या सम्पादनीया । वस्तुतस्तु पञ्चावत्तवाक्येऽवदानानुवादेन पञ्चत्वविधाने एकप्रसरता भङ्गापत्तेरवदानान्तरमेव प्राकृतावदानकार्यापन्न विधीयते, तस्यैव च वपोद्देशेनैव विधानादङ्गेष्वप्राप्तावपि 'हृदयस्याग्रेऽवद्यती' त्यादिवाक्यै हृदयादिसस्कारार्थत्वेन विधि, न प्राकृतस्य, तस्य हृदयादिवाक्याभावे पञ्चावत्तवाक्यविहितावदानान्तरेण बाधितस्यातिदेशेनाप्राप्ते. न चोत्पत्तिशिष्टसस्कार्यावरोधात् सस्कार्यान्तरसम्बन्धानुपपत्ते कर्मान्तरत्वापत्ति, पञ्चावत्तवाक्ये उत्पन्नवपोद्देशेन विनियुक्तस्य चावदानस्य हृदयाद्युद्देशेन विनियोगमात्रकरणात् विनियोगविधिभेदेप्युत्पत्तिभेदाभावेन तन्निबन्धनकर्मान्तरत्वाप्रसक्ते । अत एव स्ववाक्योपात्तफलावरुद्धस्याप्युद्भिदादेर्विविदिषावाक्येन ज्ञानाद्युद्देशेन विधिरभ्युपगम्यत एव । अतश्च वपायामिव हृदयादिष्वप्यवदानपृष्ठभावेन पञ्चत्वप्राप्ते पूर्ववदेवोभयत्रापि तत्सम्पादनप्रकारो द्रष्टव्य ।

पार्थसारथेस्तु पञ्चावत्तवाक्ये अवदानान्तरस्वीकारेपि वपाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्व वदतो ऽभिप्राय न विद्म । याच तेन "तानि द्विर्द्वि" रित्यस्य वैयर्थ्यापत्ते वपादिपद हृदयादीनामुपलक्षकमित्युपपत्तिरुक्ता, सा जामदग्न्यनिमित्तकपञ्चावत्तसम्पादकहविस्त्रित्वबाधेनापि द्वित्वविध्युपपत्तेरुपेक्षणीयेत्यस्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान् । विस्तरेण चैतद्दशमे वक्ष्याम । तस्मादवदानविधिवैयर्थ्याभावात् पशुवाक्य एव यागविधिरिति सिद्धम् ।

हृदयादीनां चावयवसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या समुच्चितानामेव साधनत्वा वगतेः क्रमसमुच्चयदर्शनस्यापि नानुपपत्तिः ।

प्रयोजनम् – पूर्वपक्षे सवनीयादे हृदयादियागानां मध्येऽन्यतमस्य विध्यन्तात्रैकादशावदानगणप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु सेति द्रष्टव्यम् ।

सोमेपि च ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु देवताविशिष्टश्रुतग्रहणविधिसम्भवे नाश्रुतयागकल्पनमुपपत्तिमत् । यद्यपि तावद्देवतात्वं यागक्रियानिरूपितमेव, तथापि तद्धितोपात्तस्य इन्द्रवायुनिष्ठदेवतात्वस्य ग्रहणकालीनोच्चारणकर्मीभूतवृत्तित्वसम्बन्धेन ग्रहणेपि वैशिष्ट्यं न विरुध्यते, अतश्चोक्तसम्बन्धेन देवतात्वविशिष्टे ग्रहणे गृह्यमाणसंस्कारार्थं विहिते देवतात्वस्य त्यागैकघटितत्वाद्यागापेक्षाया प्रकृतसोमवाक्योपात्तयागसम्बन्धोपपत्तिः । यथैव हि 'दध्नेन्द्रियकामस्ये' त्यादौ तृतीयोपात्तकरणत्वविशिष्टं दधि दधिविशिष्टं वा करणत्वं करणतासंसर्गेण इन्द्रियोद्देशेन विधीयत इति पक्षयोः तृतीयोपात्तकरणत्वस्य निरूपकरूपाश्रयापेक्षाया प्रकृतहोमान्वयः, तथात्रापीति द्रष्टव्यम् ।

यत्त्वत्र केचिन् ग्रहणान्वयार्थमैन्द्रवायवादिवाक्येष्वपि यजिकल्पनाङ्गीकारेपि न तत्र यागविधिः, अपि तु सोमवाक्य एव, ग्रहणवाक्ये तु कल्पितयजिपदमनुवादमात्रमित्युक्तम्; तद्यजिकल्पनं विनाप्युक्तप्रकारेण ग्रहणान्वयोपपत्तौ तत्कल्पने प्रमाणाभावात् तदन्वयस्य दुरुपपादत्वाच्चोपेक्षणीयम् ।

यदपि च भवदेवेन ग्रहणस्य यागावयवत्वात् देवताया. तदन्वयोपपत्ते. अवयवान्तराविशेषेण च प्रकृतयागसम्बन्धोपपत्तेः न किंचित् बाधकमित्युक्तम्; तदप्यगृहीतस्यापि यागोपपत्तेर्वार्तिक एवोक्तत्वात् ग्रहणस्य यागावयवत्वकल्पनानुपपत्तेः, कल्पनेपि वा ग्रहणरूपावयवान्वयस्य पुनरपि दुरुपपादत्वाच्चापेक्षितम् ।

तस्मादुक्तप्रकारेणैव देवताविशिष्टग्रहणविधि । अत एव देवताया वाक्येन ग्रहणाङ्गत्वावसायादुभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणेन याग प्रति दधि वदेव जनकत्वमानागमेप्यङ्गत्वाननगमात यागस्याव्यक्तत्वसिद्धि । न च ग्रहणे देवतात्वान्वयोपपत्तावपि तत्संस्कार्यस्य तद्धितोपात्तस्य द्रव्यस्य सन्निधानात् द्रवरूपत्वावसायात्तस्य च सोमवाक्यविहिते यागे उत्पत्ति शिष्टसोमावरोधेनापि विनियोगायोगात् संस्कार्यत्वानुपपत्ति, उत्पत्तिवाक्ये सोमस्य साक्षात्परम्परासाधारण्येन करणत्वमाने ऽवगते सोमसंस्कारकाभि षवविधिरूपतात्पर्यग्राहकबलेन परम्परया कारणत्वाङ्गीकारात् हृदयादिवत् द्रवस्याप्यर्थात् साधनत्वावगते तदुद्देशेन ग्रहणाख्यसंस्कारविध्युपपत्ते । अतएव पशुवत् सोमस्यापि रसप्रकृतित्वेन विधिरिष्ट ।

ननु न सोमवाक्ये सोमविधि विशिष्टविधिगौरवापादके युक्त; स हि न तावत् प्रदेयत्वेनेष्ट, संस्कारविधिवैयर्थ्यापत्ते, नापि प्रकृतित्वेन, तस्य संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि प्राप्तिसिद्धे, तथाहि — ग्रहणवाक्ये तावत्तद्धितोपात्तस्य द्रव्यस्य ग्रहणसंस्कृतस्य विनियोगापेक्षाया देवता सम्बन्धान्यथानुपपत्त्यवगततत्तद्यागाभ्यासेषु प्रयोगत्वेन विनियोगकल्पन नानुपपन्नम्, सर्वनामार्थकस्य च तद्धितस्य द्रव्यविशेषतात्पर्यग्राहकापे क्षाया सन्निधानाद्धारानैक्यप्रमितद्रवद्रव्यविशेषसिद्धि, तत्र हि तत्तद्वाक्य प्राप्तग्रहणविशेषानुवादेन धारामात्रस्य विधानम्, न त्वणुत्वस्यापि, वाक्य भेदापत्ते, अल्पपरिमाणेषु पात्रेषु स्थूलपात्रग्रहणे कृते पात्रात् बहि रपि पातापत्तेरणुत्वस्य प्राप्तत्वाच्च, धारायाश्च प्रतिसम्बन्ध्यपेक्षत्वात् गृह्णातेश्च कर्माकाङ्क्षत्वादुत्तराधोन्नित् स्वतन्त्रजलादिप्रतिसम्बन्ध्यपेक्ष कत्वानुपपत्ते प्रकृत 'सोम पावयति' त्यादिवाक्यप्रतीतसोमप्रकृतिकद्रव द्रव्यविषयत्वम्, पावनवाक्ये हि सोमशब्दो न लतापर, तस्या पावन संस्कार्यत्वानुपपत्ते, अपि तु लक्षणया तद्रसपर, अतश्च सोमप्रकृतित्व

स्यापि तत्संस्कारबलादेवावगतिसिद्धेः न सोमवाक्ये तद्विधानाङ्गीकरणं युक्तम् , अत एव क्रयाभिषवादिवाक्यस्थोऽपि सोमशब्दः तत्तद्यागाभ्यासापूर्वसाधनरसप्रकृतिभूतसोमपर एव, नच संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पने सक्तुष्वपि तदापत्तेः सोमतन्त्रसयोः विनियोगाभावे क्रयादिवाक्यानामर्थकर्मविधायित्वमेव स्यादिति वाच्यम् , 'अध्वर्युं वृणीते' 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यादौ संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि विनियोगस्य सहस्रशः स्वीकृतत्वात् , सक्तुषु तूत्पत्तिशिष्टद्रव्यविरोधाच्च तत्कल्पनमित्युक्तमेव , नचैवमपि प्रत्यक्षविधिसत्त्वे संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनानुपपत्तिः ,यथा कथञ्चिदपि सम्भवत्प्राप्तिकत्वे प्रत्यक्षस्यापि विधेरनङ्गीकारात् , अत एव मान्त्रवर्णिकीमपि प्राप्तिमङ्गीकृत्य सामिधेनीनां नामधेयत्वमिष्टम् , नचैवं संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या व्रीहीणामपि प्राप्तिसम्भवात् तद्विधानापत्तिः तद्वाक्ये विधेयान्तराभावेन अगत्याभ्युदयशिरस्कत्वसिध्यर्थं तद्विध्यङ्गीकारात् , प्रत्यक्षविध्यनुरोधेन संस्कारवाक्यस्थव्रीहिपदस्य यवलक्षणकत्वापत्तेः तेषामप्राप्तत्वाच्च , सत्यामपि संस्कारविध्यन्यथानुपपत्तौ प्रकृतितासम्बन्धेन पुरोडाशाङ्गतया व्रीहिप्राप्तौ यागाङ्गत्वेन तद्विध्युपपत्तेश्च , तत्प्रयोजनं च पुरोडाशाङ्गत्वे तदङ्गभूतानेकपरिमाणशेषकार्यादिलोपप्रसङ्गेन कर्मोहिमात्रबाधस्य युक्तत्वात् अल्पसत्त्वे न तदुपादानम्, अपितु नीवारोपादानमेव,यागाङ्गत्वे त्वङ्गगुणविरोधन्यायेन पुरोडाशाङ्गभूतानामनेकेषामपि शेषकार्यादीनां लोपस्य युक्तत्वादल्पव्रीहिसत्त्वे यागाङ्गभूतव्रीह्युपादानमेवेति षष्ठोक्तम् , नचेदं सोमविधेः प्रयोजनमस्ति, अतोऽनुवादः तत्प्रख्यन्यायेन वा नामधेयं सोमपदम् , इति चेन्न, इहापि तत्तदभ्याससाधनीभूतरसाङ्गत्वेन प्राप्तिसम्भवेऽपि यागाङ्गत्वस्याप्राप्तत्वेन विधिसम्भवात् । तत्प्रयोजनं च - तत्तद्रसाङ्गत्वे प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन तत्तदभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसप्रकृतित्वेन विहितस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्य चतुर्मुष्टिपरिमितव्रीह्यादिवत् भेदः प्राप्नु

यात्, नच क्रयस्य स्वतन्त्रकालाम्नानात्तदासम्य सोमस्य पशुक्रयार्थं दीक्षावच्छिन्नयवस्येव सर्वाभ्यासार्थं तन्त्रत्वापत्तिः, क्रयप्राप्तस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्याभिषुतस्य पूतस्याधवनीयादिस्थस्य 'आधवनीयात् गृह्णाती' त्यपादानत्वेन श्रवणादेकाभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्त्यपादानस्याधवनीयस्थस्य पयोद्रव्यकमथ्यादिवदभ्यासान्तरापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्त्यन्तरत्वानुपपत्तेरनेकरसव्यक्तिभेदेन तदपादानभूताधवनीयस्थसोमरसभेदावगमात् तद्भेदेन च प्रकृतिभूतसोमभेदोपपत्ते । यागाङ्गत्वे तु यागत्वपर्यासन्नधिकरणताकोद्देशेनैव सोमविधानात्तादृशस्यैव च दशमुष्टिपरिमाणक्रयादिसंस्कारविधानात् सत्यपि तत्तदभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्तिभेदे तत्प्रकृतिभूतस्य सोमस्य तन्त्रत्वसिद्धिः । अत एव 'आधवनीयात् गृह्णाती' त्यपादानत्वश्रुतिरप्यवयवावयविसाधारण्येनोपपादनीया । अतस्तन्त्रतया प्रदेयप्रकृतिभूतस्य सोमस्याप्राप्तत्वाद्विध्युपपत्तिः । प्रयोजनान्तरं च, सोमवत् सक्तूनामपि विकल्पेन विनियोगकल्पनप्रसक्तौ तद्व्यावृत्तिः । नच विशिष्टविधिगौरवभिया भेदं विकल्पं चाङ्गीकृत्यापि नामधेयत्वं शङ्क्यम्, ज्योतिष्टोमनामावरुद्धस्य कर्मणो नामधेयान्तरवैयर्थ्यापत्ते. प्रयोजनलिप्सया सुष्टीरुपदधातीत्यत्रेव गौरवस्याप्यङ्गीकारात् । अतो युक्तं सोमवाक्ये सोमस्य विधेयत्वेपि यागस्यापि श्रुतस्य विधेयत्वाङ्गीकारात्तस्यैव च सर्वदेवतासम्बन्धोपपादकत्वोपपत्ते. न ग्रहणवाक्यातिरिक्तयागान्तरकल्पना युक्तेति ।

नन्वेवं "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत" 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्' 'सौर्यं चरुमि' त्यादावपि वाजपेयवाक्यवैश्वदेववाक्यविहितयागस्यैवोपपादकस्य सत्त्वात् प्राजापत्यादिवाक्येषु देवताविशिष्टालम्भनिर्वापमात्रविधानोपपत्ते न यागान्तरकल्पनापत्तिरिति चेत् ? न, वाजपेये तावदेवं सति सर्नीयमा द्रव्यसादृश्येन पशुविध्यन्तापत्ते अग्रमासादिरूपसोमधर्मप्राप्त्यभावात् 'तान् ग्रहसाम्यालभन' इति सान्निध्यनुपपत्ते । वैश्वदेवेपि

द्रव्यसादृश्येनैष्टिकविध्यन्तप्राप्तौ निर्वापस्यापि प्राप्तिसम्भवात् तदनुवादे नात्र देवताविधिर्वाच्य, तत्र निर्वापमात्रोद्देशे अग्न्यादिदेवतानामनियताष्टाकपालादिद्रव्यसम्बन्धे निर्वासम्बन्धापत्ते, 'आग्नेयमष्टाकपालमि' ति सामानाधिकरण्यावगतपरम्परानियमानुपपत्ते. । अष्टाकपालविशिष्टनिर्वापोद्देशेतु वाक्यभेद' । निर्वापाख्यकर्मान्तरविधिस्तु भेदकप्रमाणाभावादेवासिद्धः ।

नह्यत्र प्रकरणान्तरमस्ति, अतिदेशेनोपस्थितत्वात् । अतिदेशावधृते निर्वापे सर्वासान्देवानामुत्पन्नशिष्टत्वाच्च न गुणेऽपि विधि । अत तत्र कल्पितयागविधिरेवागत्या समाश्रित । प्रकृते तु वक्ष्यमाणरीत्या ग्रहणानामेव विधेयत्वादविधेयत्वेपि वा तदुद्देशेन देवतानामेव विधेयत्वोपपत्ते. न यागकल्पने प्रमाणमस्तीति वैषम्यम् ।

सूत्र तु ग्रहणावदानवाक्यानि न यागस्य, चोदकानि– कल्पकानि, संस्कारविधेयत्वेनाप्युपपत्तेरिति व्याख्येयम् ॥

तद्भेदात् कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि स्यात् द्रव्यगुणीभावात् ॥ २ - २ - १९ ॥ (सि २.)

नन्वेवं सोमवाक्यविहितस्य यागस्यैकत्वात् क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्ति. कथम्? तथाहि - यागैकत्वे तावत् प्रदेयभूत तद्द्रव्यमप्येकमेव, अतश्च सर्वोऽपि सोमरस सकृदेव पुरोडाशवत् त्यक्तव्य, 'अल्पं जुहोती' ति वचनाच्च तदेकदेश सकृदेव व्यवदानवद्धोतव्य, एकदेशान्तरस्य तु भक्षणादिप्रतिपत्तिरिति प्राप्नोति, अस्तु वा 'ऐन्द्रवायवमि' त्यादौ यथाकथंचित् प्रदेयद्रव्यभेदप्रतीति, तथापि तेषामेकस्मिन् यागे विकल्प एव प्राप्नोति, गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् ; तद्वाक्यप्रमितनिरपेक्षसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या नैरपेक्ष्येणैव साधनत्वप्रतीतेश्च, उत्पत्तिवाक्यादिप्रमितसमस्तसोमसाधनता तु प्रदेयद्रव्यापादानतया

ऽनुपपन्नेति न विरोध, एवं सत्यपि यदि ग्रहणानां केनचित्प्रमाणेन समुच्चयोऽवधार्येत तदा गृहीतस्य पुनर्ग्रहणासम्भवादविनियुक्तसंस्कारा योगेन च भवेत् ग्राह्यद्रव्यभेदेन यागावृत्ति, नतु तदस्ति, द्रव्याणां विकल्पे तत्संस्काराणां ग्रहणानामदृष्टार्थानामपि विकल्पस्यैवापत्ते, वस्तु तस्तु आहवनीयादिस्थस्य सोमरसस्य ग्रहादिपात्रकरणकहोमसंस्कार्यता सम्पत्त्यर्थत्वात् ग्रहणस्य नैवादृष्टार्थत्वम्, अत एवार्थप्राप्तत्वान्नैन्द्रवाय वादिवाक्येष्वपि तस्य विधेयता, अत एव न तद्भेदोऽपि, सत्यपि द्रव्याणां समुच्चये ग्रहणावृत्त्यैव सर्वेषां संस्कार्यत्वोपपत्ते तद्भेदे प्रमा णाभावात्, देवतानामुत्पन्नशिष्टतया भेदकत्वायोगाच्च, ऐन्द्रवायवादि वाक्यैरपि च ग्रहणविध्यङ्गीकारेण तत्रोत्पन्नस्यैव स्ववाक्योपात्तसंस्कार्य सम्बन्धेन विनियुक्तस्यापि वाक्यान्तरे संस्कार्यान्तरसम्बन्धेन विनियोग मात्रकरणादुत्पत्तिभेदाभावेनोक्थ्ययागस्यैव विविदिषावाक्ये ज्ञानाद्यर्थत्ववत् भेदानुपपत्ते, नचैवमेकस्यैव ग्रहणस्यानेकसंस्कार्यसम्बन्धोपपत्तावपि उत्पत्ति शिष्टैकदेवताविरोधे देवतान्तरनिवेशानुपपत्ते गुणाद्भेदापत्तिरितिवाच्यम्, ग्रहणे देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वेनैककार्यत्वे प्रमाणाभावेन गुणन्यायाविषयत्वात्, आमिक्षायागस्य हि वाजिनकार्ये आमिक्षयैव जनिते तद्विषये निराका- ङ्क्षस्य वाजिनाग्राहकत्वाद्युक्ता वाजिनस्य भेदकता, ग्रहणे तु मित्रावरुण देवताकार्यस्यैन्द्रवायुदेवतया अजननान्नैराकाङ्क्ष्यानुपपत्ते न गुणन्यायविष- यत्वमिति विशेष, अस्तु वा ग्रहणानां भेद, तथापि ग्राह्यद्रव्याणां विकल्पेन यागसाधनत्वात् ग्रहणानामपि विकल्पापत्ते तदङ्गभूतदेवता नामपि चादृष्टार्थानामपि कार्यविकल्पबलेन व्यवस्थोपपत्ते समुच्चये प्रमाणाभावेन नादृष्टार्थदेवतासमुच्चयानुरोधेन ग्रहणसमुच्चयो यागा वृत्तिर्वा युक्ता समाश्रयितुम्, वस्तुतस्तु ग्रहणे देवतोद्देशानामपि नादृष्टविधयाऽङ्गता, निर्वाप इव वक्ष्यमाणदेवतास्मरणार्थत्वेनाभ्यासान्तर साधनीभूतद्रव्यस्याधारत्वफलकैतद्ग्रामसाधनीभूतद्रव्योपलक्षणार्थत्वेन वा

दृष्टद्वारैव ग्रहणेपि देवतोद्देशोपपत्ते , न च तत्रा ऽऽग्नेयादिवाक्ये यागाङ्गत्वेन प्रमिताया देवताया युक्तो निर्वापे दृष्टविधया सम्बन्ध , प्रकृते तु ग्रहणसम्बन्धोत्तरकलभावित्वाद्यागसम्बन्धस्य कथ ग्रहणसम्बन्धबलाया दृष्टार्थत्वकल्पनेति वाच्यम् ,– उत्पत्तिवाक्ये इष्टसामान्यस्य भाव्यत्वावगमवत् ग्रहणवाक्ये दृष्टादृष्टसाधारण्येन भाव्यत्वावगमे जाते यागसम्बन्धोत्तरकाल दृष्टार्थत्वनिर्णयोपपत्ते , अतश्च निर्वापवत् ग्रहणेपि देवतासयोगो दृष्टार्थ एव , तत्रत्यय विशेष – यद्देवताया याग एवाङ्गत्व न तु निर्वापे, उपकारकतामात्रेणैव तत्सम्बन्धोपपत्ते, प्रकृते तु विपरीतमिति, न त्वेतावता अदृष्टार्थत्वापत्ति , वस्तुतस्तु तत्तद्देवत्ययाज्यापुरोरुगादिमन्त्राम्नानाद्यागेपि मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनस्य प्रथमत एव प्रतीते ग्रहणसयोगोऽपि देवतानामुपकारकत्वेनैव, अत एव यागस्य देवताङ्गकत्वादव्यक्तत्वमपि दुर्वचम् , अतो ग्रहणवाक्ये देवताविशिष्टग्रहणविधिरप्युपकारकतासम्बन्धेन प्रत्येतव्य , वस्तुतस्तु ग्रहणवाक्ये ग्रहणस्य स्वरूपेण माह्यसंस्कारार्थत्वेन चार्थादेव प्राप्तत्वात् , तस्मिंश्च देवताना “ उपयाम गृहीतोसीन्द्रवायुभ्या त्वा जुष्ट गृह्णामी ” त्यादिमन्त्रलिङ्गादेव निर्वाप इव प्राप्तिसम्भवात् , विधेयाभावेन तव मते तद्वाक्यवैयर्थ्यमपि, अतो द्रव्याणा तत्संस्कारग्रहणाना तदङ्गदेवतासयोगाना च विकल्पापत्ते क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिरिति चेत् ?

अत्र केचित् पार्थसारथिमतानुयायिनो लिङ्गदर्शनोपपत्तिमात्रमेवाहु — “ ग्रहै जुहोती ” त्युपादेयगतपात्रसाहित्यस्य विवक्षितत्वात् तदनुरोधेन दृष्टार्थानामपि ग्रहणाना समुच्चयावगते यथागृहीतानामेव च होमात् तदभ्यासप्रतीते क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरिति । तन्न, ग्रहाणा चमसाना च निरपेक्षसाधनत्वश्रवणेन समुच्चयाप्रतीते , तद्वत्ति ग्रहणानां तत्साध्यहोमाभ्यासाना च समुच्चयक्रमयोरपि दुरुपपादत्वात् ;

एकस्यैव ऋतुपात्रादेरनेकदेवत्यग्रहणसाधनत्वश्रवणेन तादृशग्रहणानां विकल्पस्यैवमपि अनिवार्यत्वाच्च । अत एवं परिहर्तव्यम्— अन्यत सम्भवत्प्राप्तिकत्वे सत्यप्यैन्द्रवायवादिवाक्येषु देवताविशिष्टग्रहणविधिरेव विधेः पूर्वं प्रवृत्त्यङ्गीकारेणाश्रीयते, तथाहि— ऐन्द्रवायवमित्यत्र तद्धितार्थद्रव्यभेदस्तावत् प्रकृत्यर्थदेवताभेदाच्छब्दान्तरन्यायेन गुणन्यायेन वा सुप्रसिद्ध एव, अतश्च तत्तद्वाक्ये तत्तद्द्रव्योद्देशेन तत्तद्देवताविशिष्टतत्तद्ग्रहणविधिः । तत्प्रयोजनं च देवतांशे तावत् प्रत्ययार्थभेदसिद्धिः ग्रहणाङ्गत्वसिद्धिद्वारा यागस्यान्यक्तत्वसिद्धिश्च । एतद्विध्यभावे हि याज्यापुरोरुगादिमन्त्राम्नानाद्यागाङ्गभूतानामेव देवतानां निर्वाप इव ग्रहणे तन्मन्त्रवर्णात् उपकारकतामात्रं स्यात्, सतित्वस्मिन् प्रत्यक्षविधौ ग्रहणाङ्गत्वप्रतीतेः यागे उपकारकतामात्रावसायात् याज्यादिमन्त्राणामपि तदकल्पकतया यागस्यान्यक्तत्वसिद्धिः । तत्प्रयोजनमपि चोद्भिदादीनां तद्धिरुक्तित्वसिद्धिः । ग्रहणांशे तु द्रव्यसंस्कारतया अर्थतः प्राप्तस्यापि स्वतन्त्राद्दृष्टार्थत्वसिद्धिः । एतद्वाक्ये हि ग्रहणपुनर्विधिः प्रयोजनाकाङ्क्षः सन् प्रयोजनान्तरासम्भवात् ग्रहणस्य प्रयाजादिवत् आरादुपकारकतां प्रकरणात् कल्पयति । अत एव सत्यपि वाक्यीये द्रव्यसंस्कारार्थत्वे ग्रहणानां प्रकरणग्राह्यत्वमाकरेभिहितम् । अत एव विधिपुनः श्रुतिवशाद्वाक्यीयस्यापि द्रव्यसंस्कारार्थत्वस्य आनुषङ्गिकता प्राकरणिकस्यापि चादृष्टार्थत्वस्य प्रयोजकताङ्गीक्रियते । अन्यथा अदृष्टार्थत्वमात्रस्य प्रवृत्तिविशेषकत्वेन विधिवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् । अतश्च प्रयोजकीभूतादृष्टानुरोधेन ग्रहणानां तत्तद्देवतानां प्रयाजानूयाजवत् समुच्चयावगतेस्तदनुरोधेन च ग्राह्यद्रव्याणामपि समुच्चयप्रतीतेः विभिन्नदेवताकद्रव्यभेदबलेन यागावृत्तिसिद्धिः । यद्यपि प्रयोजनान्तरमपि किञ्चित् ग्रहणविधेः कल्प्येत, तथापि क्रमसमुच्चयदर्शनरूपतात्पर्यग्राहकबलात् तत्प्रयोजनस्यापि अवश्यकल्प्यत्वान्न कश्चिद्विरोधः ।

नन्विद प्रयोजन ग्रहणविधिसत्त्वे खल्वावश्यकम्, तत्रैव तु प्रमाणाभाव, ऐन्द्रवायवादिवाक्येऽर्थप्राप्तग्रहणानुवादेनाऽव्यक्तत्वफलन्देवतामात्रविध्युपपत्तिरिति चेत् ? " उपांशु गृह्णात्यन्तर्याम गृह्णाति ' त्यादौ सञ्ज्ञायुक्तवाक्ये तावद्विधेयान्तराभावेन ग्रहणस्यैव विधेयत्वादुक्तप्रयोजनोपपत्ते ऐन्द्रवायवादिवाक्येऽपि प्राप्तग्रहणानुवादेन देवताविधि तत्संस्कार्यसम्बन्धश्चेति वाक्यभेदापत्ते ग्रहणविध्यावश्यकत्वात् । ग्रहणमात्रानुवादेन देवताविधाने वेदिर्बर्हिन्यायेन प्राकरणिकयत्किञ्चिद्द्रव्यग्रहणेऽपि तद्वापत्तेश्च ।

यत्त्वस्मिन् पक्षे ऐन्द्रवायवपदे एकप्रसरताभङ्गापत्ते ग्रहणानुवादेन देवताविधिरेवेति कैश्चिदुक्तम्, तदेतादृशस्थले उद्देश्यद्रव्यस्य विधेयदेवतानिरूपकत्वाभावेन एकप्रसरताभङ्गस्यादोषत्वात्, ' सृष्टीरुपदधाति ' त्यादौ च मन्त्रविशिष्टोपधानस्य इष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधे स्वयमेव स्वीकृतत्वादुपेक्षितम् ।

नचैव तर्हि विशिष्टविधिगौरवापत्ते ग्रहणमात्रमेव विधीयताम्, ऐन्द्रवायवादिपदन्तु ग्रहणमन्त्रवर्णप्राप्तानुवाद एवास्त्विति वाच्यम् ऐन्द्रवायवादिपदवैयर्थ्यभयेन विशिष्टविधेरप्यङ्गीकारात् । तत्प्रयोजनन्त्वव्यक्ततासिद्धिरियुक्तमेव। अत एव सञ्ज्ञायुक्तग्रहणेष्वपि देवताङ्गत्वबोधको विधिरन्वेष्टव्य । अत एव गुणादेव ग्रहणभेद, प्राप्तग्रहणानुवादेनदेवतासंस्कार्योभयसम्बन्धकरणे वाक्यभेदापत्ते, तदापादकस्य गुणस्य भेदकत्वादुत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधनिमित्तकस्यापि गुणस्य सत्त्वाच्च । देवताना दृष्टविधयैव ग्रहणाङ्गत्वाङ्गीकाराच्च एकयैव देवतया ग्रहणनैराकाङ्क्ष्यमपि सुवचम् । वस्तुतस्तु गुणन्याये नैव नैराकाङ्क्ष्यप्रवेश, अपितु गुणस्य निविशमानत्वमात्रम्, अस्ति चात्र देवताना अदृष्टविधया ग्रहणाङ्गताङ्गीकारेऽपि तत् । तथाहि—एकस्मिन् ग्रहणे अनेकासा देवतानामदृष्टार्थाना न तावत् विकल्पो युक्त, प्रमाणादिपदैकार्थत्वे प्रमाणाभावात्, समुच्चयस्तु एकस्मिन् ग्रहणे किं स

षां देवताप्रातिपदिकानामन्ते चतुर्थी समुच्चारणीयेत्येव विध , किंवा प्रत्येकं चतुर्थ्यन्तपदान्युच्चार्यान्ते ग्रहणमित्येवविध ? नाद्य , प्रत्येक तद्धितश्रवणानुपपत्ते । अन्त्येपि किं सकृद्यागकरणं ग्रहणवत् , उत यागावृत्ति ? नाद्यः, मित्रावरुणादीनामुपपादकीभूतयागसम्बन्धाभावेन देवतात्वानुपपत्ते ; नान्त्यः, प्रकृत्यर्थदेवताभेदेन प्रत्ययार्थभूतद्रव्यभेदावगमादनेकेषां द्रव्याणां सकृदनुष्ठीयमाणग्रहणसंस्कार्यत्वायोगात् । न चैवमप्यावृत्त्यापि सर्वसंस्कारोपपत्ते न ग्रहणभेदावश्यम्भावः, सङ्ख्यावत् गुणस्यापि स्वसम्बन्धिभेदकत्वसम्भवे त त्सम्बन्ध्यभ्यासभेदापादकत्वायोगात् , अन्यथा वाजिनस्यापि तदापत्ते , अतो निविशमानेनापि गुणेन ग्रहणभेदावगमाद्युक्तस्तेषामुक्तविधया समुच्चय । न चास्तु ग्रहणानां समुच्चयस्तावत, ग्रहणसंस्कृतद्रव्यैस्तु युगपदेव यागसिद्धे न तदावृत्तौ प्रमाणमस्तीति वाच्यम्, समुच्चितानेकदेवताकत्वात्सकृदनुष्ठानानुपपत्ते ।नहि सर्वा उद्दिश्य सकृत्याग सम्भवति, देवतोद्देशसमानकालीनत्यागस्यैव यागपदार्थतया वृद्धव्यवहारसिद्धत्वेन सर्वेषां देवतोद्देशानां त्यागसमानकालीनत्वानुपपत्ते. । अत एव यत्र मन्त्रवर्णेनानेकानि देवतात्वाधिष्ठानान्युच्यन्ते, तत्र देवतात्वस्य लाघवादेकस्यैव कल्पनेनाधिष्ठानोद्देशसमानकालीनत्वासम्भवेपि देवतात्वोद्देशसमकालता नानुपपन्ना । अत एव तादृशस्थले क्वचित् केषाञ्चित् प्रत्येकचतुर्थ्यन्तपदोच्चारण निर्मूलमेव ! अत एव सूक्तवाकादौ तत्त्यागे अग्न्यादीनां प्रत्येक देवतात्वेपि उपयुक्तदेवतापदवृत्तिदेवतात्वस्य एकस्यैव प्रस्तरादियागे कल्पनात् त्यागसमकालता उपपन्ना । यत्र तु " अग्नये कृत्तिकाभ्य पुरोडाश " मित्यादौ द्वयोरप्यधिष्ठानदेवतात्वयोर्भेद', तत्रैकवाक्योपादानावगतसाहित्यबलात् समकालताबोधेपि न क्षतिः । प्रकृते तु प्रयोगविध्यवगतसाहित्यस्यो पस्थानिकत्वेन दुर्बलत्वान्न समकालत्वबाधकतेति वैषम्यम् । प्रकृते च पात्रपुरोरुग्भेदात् सुतरां सकृदनुष्ठानानुपपत्तिः, पृथग्गृहीतानां द्रव्याणां विना वचन मेलनासम्भवाच्च । अत एव यत्रैकस्मिन्नेव पात्रे यागे

इन्द्रवायुभ्यां च ग्रहणं तत्र वचनान्मेलनेपि न दोषः । मेलनासम्भवेनैव चाग्निष्टुति ' आग्नेया ग्रहा भवन्ती" ति वचनादग्निमात्रदेवत्यप्रकृतसर्वग्रहण वति सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेप्यावृत्तिसिद्धिः । तस्माद्यागावृत्तेरपि न्यायसिद्ध त्वादुक्तं क्रमसमुच्चयदर्शनम् । अथवास्तु तद्विधायकम् , तेनैव चाग्निष्टुत्या वृत्तिसिद्धिरिति ध्येयम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे उत्पत्तौ यागार्थतया देवत श्रव णान्न गोद्भिदादौ तद्विध्यन्तः , अपितु पाशुयाजीयः , सिद्धान्तेत्वव्यक्तत्वात् सौ मिकविध्यन्तः सर्वाभ्यासविध्यन्तसमुच्चयाच्च यथाप्रकृत्यनुष्ठानमिति द्रष्ट व्यम् ।

सूत्रं तु " तद्भेदात् '—देवतोद्देशभेदात् , ' कर्मण " ग्रहणस्य, "अभ्यास ' भेद इति यावत् , नन्वर्थप्राप्ते ग्रहणे सर्वेषां देवतासंयोगानां विधानोपपत्ते कथं तावन्मात्रेण भेदसिद्धिरत आह, ' द्रव्यपृथक्त्वात् " प्रकृ यथदैवतभेदादेव संस्कार्यद्रव्यपृथक्त्वावगमात् , अतश्च प्राप्तग्रहणानु वादेनोभयविधाने वाक्यभेदापत्ते युक्तो ग्रहणभेद इत्याशयः , नचैवमपि तेषां दृष्टार्थतया कथं समुच्चय ' विधित्वेनादृष्टार्थतायां अप्यङ्गीकारात् , अन्यथा विधिनातम् , " आर्थक " मेव स्यात् , अतो दृष्टार्थत्वात् समु च्चयः खादिरादिद्रव्याणां तु बन्धक्रियां प्रति गुणभूतत्वाद्विकल्प इति भेद इति ग्रहणसमुच्चयदर्शनोपपत्तौ व्याख्येयम् । होमक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तौ तु, " तद्भेदात्" समुचितदेवतोद्देशभेदात् , " कर्मण " यागस्य, "अ भ्यास " आवृत्तिः , संस्कार्यद्रव्यस्य पृथक् ग्रहणाद्वचनं बिना मेलनानुप पत्ते , अन्यथा पृथक् ग्रहणमनर्थकं स्यात् , नचैवं यागभेदापत्तिः , देवता रूपस्य द्रव्यस्य ग्रहणं प्रत्येव गुणत्वेन स्ववाक्ये यागाकल्पकत्वात् , अतो यागावृत्तिमात्रबोधनाद्युक्ता होमेपि क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरिति व्याख्येयम् ।

इति पशुसोमाधिकरणम् ॥६॥

———

अथ संख्याधिकरणम् ॥

पृथक्त्वनिवेशात् संख्यया कर्मभेदस्स्यात् ॥२-२-२०॥

" तिस्र आहुतीर्जुहोति " "द्वादश द्वादशानि जुहोति " "आज्य भागौ जुहोति " ' पार्वणौ यजती " त्यादौ किं यावत्सख्य धात्वर्थभेदो भावनाभेदश्च, किंवा एक एव धात्वर्थो भावना चेति विचार्यते । अत्र पादा न्यायसङ्गतिस्स्पष्टा । अभ्यासापवादत्वेन च पूर्वाधिकरणोत्थानात् तत्समा सया बुद्धिस्थेऽभ्यासेऽसकृच्छ्रवणात युक्ता भेदकता प्रकृतेतु सकृच्छ्रवणात् तस्य न भेदकत्वोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानादभ्यासाधिकरणेनापि प्रत्युदा हरणरूपा ।

तत्र न तावत् सख्याया साक्षादेव भावनाभेदबोधकत्वम् , सत्यपि प्रथमत सख्याया अपि विशेष्यभूताया भावनायामन्वये धात्वर्थ वाच्याहुतिपदसामानाधिकरण्यदर्शनात् स्वाश्रयकरणकत्वसम्बन्धेन तदाश्रय णात्, सख्यायाश्चैकत्वातिरिक्तायास्स्वसमानाधिकरणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेद व्याप्तत्वरूपपृथक्त्वनिवेशित्वस्वाभाव्यात् , सत्यपि स्वाधारवृत्तिभेदबोधकत्वे तदनाधारभावनाभेदबोधकत्वानुपपत्ते नापि धात्वर्थभेदबोधनद्वारा, सख्या या पदान्तरोपात्तत्वेन समानपदप्रमितैकत्वसख्यावरुद्धे धात्वर्थे साक्षात्सम्ब न्धेन वृत्तित्वानुपपत्ते , यद्यपि ' जुहोती ' त्याख्यातोपात्तैकत्व कर्तृगामि त्वान्न धात्वर्थवृत्तित्वेन प्रमितम् , तथापि अनवच्छिन्नस्य धात्वर्थस्य भाव नान्वयित्वानुपपत्ते अवच्छेदकीभूतसख्यापेक्षाया प्रथमातिक्रमे कारणाभावा देकत्वस्यैव धात्वर्थवृत्तित्वप्रमा नानुपपन्ना , अतश्च यथैव " एकादशप्रया जान्यजती " त्यादौ धात्वर्थसम्बन्धित्वेन श्रुतापि एकादशत्वसख्या पञ्चत्वा वरुद्धे धात्वर्थे साक्षाद्वृत्तितया निवेशमलममाना धात्वर्थप्रयोगवृत्तित्वेनाऽ श्रीयत इति सत्यपि प्रयोगरूपाभ्यासभेदे सोमयागवदेव न कर्मभेदकता, तथात्रापि न धात्वर्थभेदकतेति द्रष्टव्यम् , अत एवानन्तरसगतिरपि , न चैकत्वसख्याया अनुमितत्वेन न सामानाधिकरण्यप्रमितश्रुतसख्यावृत्ति

धात्वर्थनिष्ठत्वबाधकतेति वाच्यम् , एकत्वस्यानुमितत्वेपि प्रथमानुमितत्वेन प्राबल्यात् , अन्यथा प्रयाजगतस्य पञ्चत्वस्य प्रत्येकैकत्वस्य च प्रकृता र्थिकत्वेन प्राबल्यानुपपत्ते , अत एव "तिस्र आहुती" रिति सामानाधिकरण्यमपि प्रयोगद्वारकमेव व्याख्येयम् , अस्तु वा धात्वर्थ मात्रवृत्तिताङ्गीकारेण तद्भेदकता, तथापि भावनाभेदे प्रमाणाभाव , न तावत्संख्या, तस्यास्तद्भेदकत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् , नापि संख्यया धात्वर्थ भेदस्तद्भेदे च शब्दान्तरन्यायेन भावनाभेद इति वाच्यम् , प्रकृतिभेदे हि तदर्थानुबद्धाया भावनाया प्रकृत्यन्तरार्थस्य निवेशासम्भवाद्युक्तो भावनाभेद , प्रकृते त्वनेकेषामपि धात्वर्थानामेकेन धातुनोपादानात् सर्वेषामेकस्यामेव भावनाया समूहालम्बनवन्निवेशोपपत्ते न शब्दान्तर न्यायविषयत्वम्, किञ्च भावनानेकत्वे विधेयानेकमुख्यविशेष्यकत्वाच्च वाक्यभेदोऽपि , अत 'समिधो यजती' तिवत् सत्यपि संख्याश्रवणे न भेद ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते— ' तिस्र आहुती " रिति सामानाधिकरण्या द्धात्वर्थवृत्तित्वप्रतीते तद्भेदकत्वमेव संख्याया । नच प्रयाजैकादशत्व न्यायविषयत्वम् , एकादशत्वविधित पूर्वं प्रकृतौ प्रयाजाना प्रत्यकैकत्वेन वा प्रचयशिष्टपञ्चत्वेन वा निर्ज्ञातसंख्यत्वात् , प्रकृते तु यावन्न्यायेन धात्वर्थे संख्यानुमातुमारभ्यते तावत् प्रत्यक्षश्रुतया संख्यया निराकाङ्क्षीकृते नानुमानप्रसर समस्ति । किञ्च कारणाभाव एव खल्वेकत्वकल्पको न्याय्य । नचात्र सोऽस्ति, त्रित्वश्रवणस्यैव कारणस्य सत्त्वात् , अतश्च प्रत्यक्षश्रुतसंख्यासत्त्वे धात्वर्थेन स्वपरिच्छेदार्थमेकत्वसंख्यानुमानाद्युक्त तया धात्वर्थभेद । नचैव यत्राप्युत्पत्तिवाक्ये संख्या न श्रुता वाक्यान्तरे च तस्या श्रवण तत्रापि श्रुतसंख्यासत्त्वे तदाक्षेपानवतारात् संख्यया कर्मभेदापत्ति , तादृशस्थले श्रुतसंख्याबोधकवाक्यस्य प्रवृत्ते पूर्वमेव तदुपजीव्येनोत्पत्तिवाक्येनैकत्वस्यैवानुमानात । तथाहि— सर्वत्र पदश्रवण

क्रमेण प्रथमतः पदार्थोपस्थितिः, पश्चात् सर्वेषां प्रत्यासत्तिक्रमेण भावनान्वयः, विशिष्टप्रतीत्युत्तरकालं च तस्य विध्यन्वयः, तदुत्तरं चापरिच्छिन्नाया क्रियान्वयायोगात् परिच्छेदकीभूतसंख्यानुमानमिति वस्तुस्थितिः । तत्र यत्रोत्पत्तिवाक्य एव संख्याश्रवणं तत्रानुमानप्रवृत्तेः पूर्वमेव संख्याया भावनान्वयात् तन्निर्वाहार्थं तस्या धात्वर्थसम्बन्धावश्यम्भावात्तयैव निराकाङ्क्षत्वोपपत्तेः पश्चात् न संख्यान्तरानुमानप्रसक्तिः । यत्रोत्पत्तिवाक्ये सा न श्रुता, उपन्नवाक्यस्य च तदनुवादेन संख्याविधायकत्वात् तदुपजीवकत्वेन तदुत्तरप्रवृत्तिकत्वम्, तत्रोत्पत्तिवाक्येन स्ववाक्यार्थावधारणवेळायां परिच्छेदकीभूतसंख्यानुमाने तावन्न किंचित् बाधकमस्ति । न चानुमितस्याप्युत्तरकालश्रुतेन बाधः, दुर्बलस्यापि पूर्वप्रवृत्तस्य तदुपजीविप्रवृत्तेनोत्तरेण बाधायोगात् । यथा प्रथमप्रतीतस्यापि दुर्बलस्य यागगतकरणत्वस्योत्तरकालिकेन श्रुतेन सोमकरणत्वेन बाधापत्तेः । न च उत्पन्नशिष्टस्यानर्थक्यम्, अभ्यासद्वारकतयाप्युपपत्तेः । प्रकृते त्वश्रुतसंख्यानुमानात् पूर्वमेव श्रुताया संख्याया भावनान्वयद्वारा विध्यन्वयप्रतीतरोत्तरकालिकत्वाभावेनानुमानप्रतिबन्धाद्युक्ता भेदकतेति वैषम्यम् । अत एव यत्र संख्याया उत्पत्तिवाक्यगताया अपि सम्भवत्प्राप्तिकाया विशिष्टविधिगौरवापत्तेः न भावनान्वयद्वारा विध्यन्वयः तत्र तस्यानुमानप्रतिबन्धकत्वाभावान्न धात्वर्थभेदकता । यथा– 'समिधो यजती'त्यत्र समिध इति बहुवचनं "समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु" इति मन्त्रवर्णे समिद्देवतागतत्वेन बहुत्वस्य प्राप्तत्वात् बहुत्वसंख्याविशिष्टयागविधौ च गौरवापत्तेः स्वाश्रयदेवत्ययागवृत्तित्वसम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थं सत् समित्प्रातिपदिकलक्ष्यतद्देवत्ययाग एवान्वेतीति शब्दार्थस्य बहुत्वस्य विध्यन्वयाभावान्न धात्वर्थभेदकता । अतश्चोत्पद्यमानकर्मसमानाधिकरणा विधेया संख्या कर्मभेदिकेति सिद्धम् । कर्मसामानाधिकरण्याभावादेव च "त्रिर्वेदिं प्रोक्षती"त्यादौ न कर्मभेदः,

त्रिरित्यस्य क्रियाभ्यासवृत्तिगणनार्थकसुच्प्रत्ययान्तत्वेनाभ्यासवृत्तिसंख्या प्रतिपादकस्य कर्मसामानाधिकरण्याभावात् । अतः सिद्धं संख्यया भावार्थभेदः । नचैवमपि भावनाभेदकाभावः, शब्दान्तरस्यैव सत्त्वात् । यद्यपि च समानपदोपात्तधात्वर्थविरोधे पदान्तरोपात्तधात्वर्थस्यावच्छेदकत्वायोग इत्येवंविधो गुणत्वाद्यसंकीर्णो मूलोक्तशब्दान्तरन्यायो ना भावनाभेदकत्वेन सम्भवी, तथापि कार्यतावच्छेदकतद्यागत्वादिभेदात् कारणतावच्छेदकभेदकत्वेऽपि वैजात्यमित्येवंविधोऽस्मदुक्तशब्दान्तरन्यायस्तु सङ्गच्छत एवेति न कश्चिद्विरोधः । यद्यपि च विधेयभावनाभेदके एकपदोपादानानुपपत्तिर्न तेन वाक्यभेदः । अत एवास्माभिः भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यमर्थैकत्वलक्षणमुक्तमर्थैकत्वाधिकरणे । तस्मादुक्तः संख्यया कर्मभेदः । नच संख्या न स्वतन्त्रमानम्, एकस्मिन् कर्मण्यनिर्दिश्यमानत्वसामर्थ्येन गुण एवान्तर्भावादिति वाच्यम्, अनिर्दिश्यमानत्वसाम्येऽपि उत्पत्तिगतायाः संख्यायाः प्रमाणान्तरसिद्धोत्पत्तिकस्यैव कर्मणोऽनेकत्वमात्रबोधकत्वात् । 'तिस्र आहुती' रित्यत्र हि शब्दात् तेनैवोत्पत्तिपरत्वावधारणम्, न तु संख्यायाः तत्र व्यापारः, अपित्वनेकत्वमात्रबोधे, गुणस्य तु गत्यप्राप्त्यादौ उत्पत्तिवाक्यगतस्य भेदकत्वे उत्पन्नवाक्यगतस्याप्यनिर्दिश्यमानत्वेन स्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिबोधकद्वारा भेदकत्वसम्भवमिति वैषम्यम् । एवं सहस्रेऽपि संख्याया वैलक्षण्यमवगम्यम् । तस्मात् संख्यापि स्वतन्त्रं प्रमाणम् । संख्योक्तन्तु एतदधि सूत्रे मन्त्र वेदीप्रोक्षणमन्त्रवत् सकृदेव प्रयोज्य पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते त्वावर्तनीय इति । तथा कर्मान्तरसमाश्रितो गुणः प्रत्यभ्यासं सायम्प्रातरनुष्ठेयाग्निहोत्रद्रव्यवदावर्तनीयः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते त्वाश्रयापेक्षया प्रत्येकमेवावृत्तत्वेऽप्यन्यथादनियमेन यस्मिन् कस्मिंश्चित् होमेऽनुष्ठेय इति ।

सूत्रमतम् ।

भाष्यकारेण तु कर्मसमानाधिकरणाया संख्याया भेदकत्वस्य स्फुटत्वात् तदनादृत्य "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत" इति द्रव्यसमानाधिकरणसंख्याया भेदकत्वं विचारितम्——किमत्र सप्तदशपशुद्रव्यको यागो विधीयते, किंवा एकैकपशुद्रव्यकास्सप्तदश यागा इति। तत्र पादाध्यायप्रकरणसङ्गतय पूर्ववदेव। अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणे भिन्नवाक्योपात्तानामनेकेषामपि देवतात्वानामेकेन यागेनोप पत्तावुक्तायामेकवाक्योपात्तैकदेवतात्वस्य सुतरामेकेन यागेनोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्या। तत्र प्राजापत्यानिति पदे प्रकृत्या प्रजापति स्तद्धितेन देवतात्वविशिष्टद्रव्यं सन्निहितपशोर्न्य द्वितीयया करणत्व बहुवचनेन बहुत्वमुच्यत इति तावद्वक्तुं स्थिति, पशुपदं च द्रव्यविशेष तात्पर्यग्राहकम्, तत्र पदद्वयेपि बहुत्वस्य प्रयोगत करणत्वेनान्वितस्यापि पार्ष्टिक पश्वाख्यद्रव्येणैवान्वय पश्वेकत्वाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनावगम्यते; न च पशुपदे तथान्वयेपि प्राजापत्यपदे बहुत्वस्य देवतात्वविशिष्टद्रव्य एव तद्धितार्थेऽन्वयो युक्त, प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्व नियमादिति वाच्यम्,—— संख्यारूपप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्व व्युत्पत्तेः; अन्यथा द्वौ त्रय इत्यत्र द्वित्वादिविशिष्टे संख्यान्वये चतुर्णा नवानां वा प्रतीत्यापत्ते; श्रुतविशेष्यस्यान्वयबाधे हि कचित् विशेषण स्यैव विशेष्यत्वलक्षणयान्वय, यथा- "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्यादौ, न तु क्वापि विशिष्टान्वयो दृष्टचर; अतएव "पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतस्संवत्सरा" इत्यत्र पञ्चाशत्संख्यायामेव विशेष्यभूताया पञ्चत्वान्वय, संवत्सरगागाना भिकरण्यन्तु संवत्सरपदस्य संवत्सरवृत्तित्रिवृल्लक्षणयेति न विरोध, अतो देव तात्वविशिष्टद्रव्ये तद्धितार्थेपि बहुत्वान्वयः द्रव्य एवेति सिद्धम्। स चोभ यथा सम्भवी, द्रव्ये देवतात्वान्वयोत्तर ततः पूर्व वा, तत्र यद्युत्तर ततो देवतासम्बन्धस्य प्रतिगम्यमिति द्रव्ये संनिधानवगमात्, प्रत्येकं देवता

सम्बन्धप्रतीते स्यादनेकयागकल्पनम्, पूर्वभाविनि तु तस्मिन् साहित्यावच्छिन्नस्यैव प्रतिसम्बन्धित्वात् सत्यप्यधिष्ठानभेदे प्रतिसम्बन्धितापर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकस्यैकत्वेन द्रव्यदेवतासम्बन्धैक्यप्रतीतेरेकयागकल्पनम् । तदेवमुभयविधोपपत्तावनेकयागतदपूर्वकल्पनागौरवभिया बहुत्वान्वयस्य पूर्वत्वमवाश्रीयते । एवं च पशुपद इव तद्धितेऽपि बहुत्वान्वयात् पूर्वमेकशेष क्रियमाणो द्रव्य एवाश्रितः स्यात् न तु देवतात्वे प्रजापतिरूपे च प्रत्ययार्थेऽपीत्यपि लाघवम् । एवञ्च यद्यपि क्वचित् बहुत्वस्य विशिष्टान्वयो दृष्टचरो भवेत्, तथापि विशेष्यमात्रेऽपि अन्वयदर्शनादुभयथा व्युत्पत्तिसत्त्वे पूर्वोक्तविधयाऽऽभयथाप्युपपत्तौ च लाघवस्यैव नियामकत्वादुक्तमेकयागकल्पनम् । नन्वतिदेशशास्त्रस्य नियामकत्वसम्भवे न लाघवादेर्यथायस्य नियामकता युक्ता, स हि प्रकृतित एकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणमेकं प्रापयति, प्रकृतौ हि 'पशुमालभेते' ति हृदयादिप्रकृतिभूतपशुगतमेकत्वं विवक्षितम् 'हृदयस्याग्रे ऽवद्यती' त्यादिष्वपि च संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनादशायामध्वर्युगतैकत्ववद्धृदयादिगतैकत्वस्य विवक्षितत्वादेक एवावदानगणः क्रमं ज्ञात्वा तस्य यागैकत्वे आतिदेशिकत्वादेकस्यैव प्राप्ते सप्तदशपशुप्रकृतिकत्वानुपपत्तिः, यद्यपि चौपदेशिक्या पशुसंख्यया आतिदेशिक्याः तस्या बाधः स्यात्, तथापि हृदयाद्येकत्वस्य भिन्नविषयत्वात् बाधकाभावेन तस्य सप्तदशपशुप्रकृतिकत्वानुपपत्तिः तदवस्थैव । यागभेदे तु प्रतियागमतिदेशभेदात् तावता गणानां प्रसक्त्या तावत्पशुप्रकृतिकतेति, अतोऽतिदेशेनैव वाक्यशेषस्थानीयेन निर्णयोपपत्ते देवतात्वान्वयोत्तरं द्रव्यमात्रे बहुत्वान्वयो विशिष्ट एव वा स इति अङ्गीकर्तुं युक्तमिति चेन्न,— अतिदेशस्योभयथाप्युपपत्तावनिर्णायकत्वात् । तथाहि— प्रकृतौ पशुगतस्य विशसनादिरूपतापर्यमावत्संख्येन सर्वावयवद्वारा पशुसाधनतारोपको न न हृदयादीनां परिसंख्यार्थमित्युक्तम्, स्थाप्यति

त्वात पशुशालमेवार्थाद्धृदयादिसाधनताविधायक नावदानशास्त्रम् , तत्रच पशुगतैकत्वेन हृदयाद्येकत्वस्यार्थसिद्धत्वान्न तदंशेपि विधिकल्पनम् ; एवं च यद्यप्यवदानविध्यन्यथानुपपत्त्यैव हृदयादिविधिकल्पनम् , तथापि मर्थसिद्धत्वान्नैकत्वविशिष्टस्य तस्य; अतश्च हृदयादिगणस्य यागसाधनत्यापि यथैव पशुगतैकत्वानुरोधेन प्रकृतावेकत्व तथैवात्र तद्गतसप्तदशत्वानुरोधेन सप्तदशत्वमिति न कश्चित् यागैकत्वेपि तस्य विरोध । अतः द्रव्यदेवतासम्बन्धस्यैकत्वे लाघवन्यायस्यैव नियामकत्वात् युक्त यागैकत्वम्। अस्तु वा यथाकथञ्चित् सम्बन्धभेद , तथापि सम्बन्धोपपादकत्वेन सोम यागवल्लाघवेनैकस्यैव यागस्य कल्पनोपपत्ते नानेकत्वे प्रमाणमस्ति । तेन यथैव सिद्धान्ते सकृदनुष्ठानेनैवानेकयागनिष्पत्ति , तथा मन्मतेप्येकेनैव यागेन सर्वदेवतासम्बन्धोपपत्ति । अतो न कर्मान्तरम् ।

यत्तु न्यायसुधाकृता तद्धितोत्तरबहुवचनमात्रालोचने विशिष्ट एव तद्धितार्थे बहुत्वान्वयापत्ते पूर्वपक्षानुत्थानप्रसङ्गात् न तन्मात्रालोचनेनात्र पूर्वपक्ष , किन्तु तद्धितस्य सर्वनामार्थवृत्तित्वात् सर्वनाम्नश्च सन्निहितपशुपरामर्शित्वात् बहुवचनान्तपशुपदानुरोधेन सर्वनाम्न एवैकशेषत्वकल्पनया बहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्नसर्वनामार्थे एव तद्धितोत्पादात् , तदुत्तरबहुवचनस्यानुवादत्वात् बहूनां पशूनामेकदेवतासम्बन्धेन कर्मैकत्वमित्येव पूर्व पक्ष इत्युक्तम् ; तत् बहुत्वान्वयस्य विशेष्य एव व्युत्पन्नतया अश्रुतसर्वनामैकशेषत्वकल्पने प्रमाणाभावाच्चोपेक्षितम् , अत. प्रागुक्त एव पक्षो युक्त ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते– सत्य सङ्ख्याया विशेष्यान्वय एव व्युत्पन्न, तथापि तु तमानाभिधानश्रुत्या सङ्ख्यान्वयात् पूर्वमेव देवतात्व द्रव्येऽन्वेति, पश्चादेव पदश्रुत्या सङ्ख्या, अतश्च देवतात्वस्य प्रतिसम्बन्धिनि द्रव्ये साहित्यानवगमात् पशुत्वस्यैव प्रतिसम्बन्धितावच्छेदकत्वप्रतीतेः उक्त

काले बहुत्वान्वयेन पशुत्वावच्छिन्नभेदप्रतीतेः सम्बन्धितावच्छेदकसमानाधिकरणत भेदेन देवतासम्बन्धानामपि योग्यताबलेन भेदप्रतीतिः । नच पशुत्वस्य पशुपदाधीनप्रतीतिकत्वात् तस्य च बहुवचनान्तत्वेन सामानाधिकरण्य सम्बन्धेन बहुत्वविशिष्टस्यैव तस्य प्रतिसम्बन्धितावच्छेदकत्वप्रतीतिरिति वाच्यम्, पशुत्वविशेषावधारणस्य उत्तरकालमप्युपपत्तौ तद्धितस्य पशुपदाधीनप्रवृत्तिकत्वे प्रमाणाभावात् । नच तात्पर्यग्राहकज्ञानस्य तद्धितपदजन्यपदार्थोपस्थितावेव सहकारिकारणत्वाभ्युपगमात् कथं तद्धितपदस्य पशुपदाधीनप्रवृत्तिकत्वाभाव इति वाच्यम्, तात्पर्य ग्राहकज्ञानाभावेऽपि तद्धितपदमात्रश्रवणानिर्धारितद्रव्यविशेषबोधे बाधकाभावात् । अन्यथा तद्धितमात्रश्रवणात् द्रव्यविशेषसंशयानुपपत्तेः । अतोऽनिर्धारितद्रव्यविशेषे बुद्धेऽपि विशेषणान्तरव्यावृत्तिमात्रफलजनकत्व तात्पर्यग्राहकस्येति द्रष्टव्यम् । अस्तु वा गुणाधिकरणवार्तिकस्वारस्यात् तात्पर्यग्राहकज्ञानस्य पदार्थोपस्थितावेवोपयोगः, तथापि तत्त्वेन पशुप्राति *पदिकस्यैवोपयोगः, योग्यत्वात्, नतु बहुवचनादेरपि बहुवचनस्य उभयथा* व्युत्पन्नत्वेन तात्पर्यग्राहकत्वाभावाच्च । तथाहि—बहुत्वस्य पार्ष्णिको द्रव्य सम्बन्धो द्वेधा सम्भाव्यते करणत्वानां बहुत्वेनैकत्वेन वा, तत्र प्रमाणा न्तरेण प्रत्येकवृत्तिकरणत्वमवगतम्, यथाग्न्यादिषु तदुत्पत्तिवाक्ये, यथा वा "ता चतुर्भिरादत्ते" "त्रिवृद्बहिष्पवमान" मित्यादौ, तद्वन्मन्त्रवृत्त्यर्थ प्रकाशनकरणत्वे लोकव्युत्पत्तिः तत्र प्रत्येककरणताश्रयाणामेव पार्ष्णिको बहुत्वान्वयः, अत एव तत्र करणानां समुच्चयो नतु समुदितानां करणत्व भेदम्, यत्रतु प्रमाणान्तरेण न तद्भेदावगमः तत्र लाघवेन करणत्वस्यैक स्यैव कल्पनादेककरणताश्रय एव पार्ष्णिको बहुत्वान्वयः, अत एव तत्र समुदितानामेव करणत्वम्, शक्यतेतु तादृशस्थलेऽपि प्राथमिककरणताव्यव च्छेदाय बहुत्वावच्छिन्नस्यैव प्रातिपदिकार्थस्य करणत्वान्वयप्रतिपादनात् *तन्निर्वाहार्थं पार्ष्णिको बहुत्वान्वयोऽपि करणीभूतप्रातिपदिकार्थस्यैव प्रतीयते*

इति तत्रापि करणानामेव समुच्चयो न तु समुदितानां करणत्वमिति वक्तुम्। अतो यत्र प्रमाणान्तरवैलक्षण्यात् करणता प्रतीयते तत्रैव समुदितानां करणत्वमिति द्रष्टव्यम् । तदिह पशूनामपि यागकरणत्वं योग्यतया प्रत्येकमेवावगतम् । नहि पशुसमुदाये एकं स्वत्वम्, प्रमाणाभावात् । यथेष्टविनियोगादिरूपस्य स्वत्वकार्यस्य प्रत्येकं दर्शनाच्च । समुदायस्य स्वातन्त्र्येण यथेष्टविनियोगानर्हत्वाच्च । अतः प्रत्येकं पशूनां स्वत्वाश्रयत्वात् तद्ध्वंसानुकूलव्यापाराख्ययागकरणत्वमपि प्रत्येकमेवावगम्यते । अत एवात्र करणानामेव समुच्चयो न तु समुदितानां करणत्वम् । अतश्च प्रत्येकमेव यागसाधनत्वाख्यहविष्ट्वावगते तदर्थविहितदेवतातद्धितेनापि प्रत्येकमेव देवतात्वसम्बन्धोऽवगतिः । अत एव करणत्वविशिष्टपशुबोधकस्यैव शब्दस्य तात्पर्यग्राहकता न बहुवचनस्यापि, तदर्थस्य हविष्ट्वानवच्छेदकत्वात् । यद्यपि च पशुपदमात्रश्रवणेन यागसाधनत्वरूपं हविष्ट्वं न प्रतीयते, तथापि देवतातद्धितश्रवणाद्देवतात्वसम्बन्धात् पूर्वं तत्प्रतीतिरावश्यकी । अन्यथा "सूक्तहविषोरिष्टि" रिति स्मृत्या तस्य नियतविषयत्वादुत्पत्त्यनापत्तेः । अतो हविष्ट्वे पशूनां प्रतीते देवतासम्बन्धः, तदुत्तरं च यागस्य प्रमाणान्तरेणावगमात् कल्पनेत्यनवधेयम् । यद्यपि च प्रदेयत्वाख्यं हृदयादीनामेव हविष्ट्वम्, तथापि प्रदेयप्रकृतित्वाख्यं हविष्ट्वं पशूनां देवतासम्बन्धसिद्ध्यर्थमिहोक्तमिति न विरोधः । नन्वेवमपि हविष्ट्वस्य स्वरूपसत एव तद्धितोत्पत्त्युपयोगान्न ज्ञानापेक्षेति वाच्यम्, तथात्वे सर्वनामार्थस्यापि स्वरूपसत एव उपयोगोपपत्तौ देवतात्वमात्रस्य वाच्यताप्रसङ्गेन द्रव्यविशेषस्याप्यवाच्यतापत्तेः । अतश्च यथैव सूत्रकृदुक्तः अस्य शब्दार्थो वाच्यकोटिप्रविष्ट इति गुणाधिकरणे वक्ष्यते तथा भाष्यकृदुक्तो हविरादिविशेषोऽपि वाच्यकोटिप्रविष्ट एवेति तत्प्रतीतिरपि देवतासम्बन्धात् पूर्वमावश्यकी । अतश्च यागसाधनत्वयोग्यतावच्छेदकपशुत्वावच्छिन्नस्यैव बहुत्वानवच्छिन्नस्य देवतासम्बन्धात् तस्य च प्रति[illegible]करणभेदेन भिन्नत्वान्न भेद इति ।

अत एव " वसन्ताय कपिञ्जलानालभेते " इत्यत्रापि चतुर्थ्युपात्तस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वाख्यस्य देवतात्वस्य त्यज्यमानद्रव्यस्वरूपहविष्ट्वं विनानुपपत्ते कपिञ्जलानां च प्रत्येकमेव यागसाधनत्वाख्यहविष्ट्वयोग्यत्वात् पूर्ववद्देवतासम्बन्धभेदोपपत्तिः ।

अत एव पार्थसारथि तदनुयायिना चैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणैकतन्त्रप्रसचोदकानुरोधेनैव देवतासम्बन्धभेदोपपादनं निर्मूलमेव । किञ्चैवं सति 'सप्तदशमारुती त्रिसो वत्सा उपाकरोति सप्तदशपश्नीनुक्ष्णस्तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति प्रातरालभन्त " इत्यत्रोक्षाविषये पर्यग्निकरणान्ताङ्गोनिविधानादेकादशावदानगणप्राप्त्यभावेन कथं देवतासम्बन्धभेदसिद्धिः । यद्यपि तत्रानेकमारुतीयस्योपाकारातीत्यस्यानुषङ्गादवरूप्याधिमुक्षस्वपि अनेकयागकल्पनं शक्यते वक्तुम्, तथापि "ईशानाय परस्वत आलभत" इत्यत्र तदभावात् पर्यग्निकरणान्ताङ्गोनिविधानेन च एकादशावदानगणप्राप्त्यभावाद्यागभेदो दुरुपपाद । नच तत्रास्तु यागैकत्वम्, तदाहि परस्वतां प्रत्येकं करणीभूतानां समुच्चयस्वीक्रियते, समुदितानां वा करणता? नाद्य तथासति बहुत्वस्य करणतावच्छेदकत्वादस्मदुक्तप्रकारेण यागभेदस्यैवापत्तेः । अतएव प्राजापत्योदाहरणे यागैक्यसिद्ध्यर्थं पूर्वपक्षे समुच्चितानामेव करणत्वमुक्तं वार्तिककृता । नान्त्य, तथात्वे प्रतिपरस्वतं नियोजनोपाकरणादिसंस्कारतापत्ते । प्रकृतौ हि यागापूर्वसाधनतापर्याप्त्यधिकरणे संस्कारा उक्ता, इहापि तादृशे समुदाये कर्तव्या, न समुदायानुष्ठानेषु प्रत्येकम् । नहि व्रीहिसंस्कारा प्रतिव्यक्ति क्रियन्ते, अपि त्वपूर्वसाधनतापर्याप्त्यधिकरणे चतुर्मुष्टिपरिमिते समुदाये । अतएव वार्तिके आग्नेयादीनां समुदितानां साधनत्वे न प्रत्येकमितिपर्यन्त्यतान्वय, अपितु प्रत्येकसाधनत्वे प्रत्येकमित्यसकृत् क्षुण्णम् । नचैवं नवमे इष्टकासमुदायस्य अग्निशब्दवाच्यत्वमङ्गीकृत्य हिरण्यशकलप्रोक्षणस्य प्रतीष्टकं कर्तव्यतानिरूपणपूर्वपक्षस्यानुपपत्ति, तत्रत्यसमुदायपक्षस्य तत्रैव

विशेषविशिष्टैकरूपसमुदायपरत्वस्यैवाङ्गीकारात् । तस्मात् समुदायस्य साधनत्वे प्रतिपशु संस्कारानुपपत्ते परस्वद्वाक्ये यागैक्योक्तिर्मुधैव ।

किञ्चैवं वसन्तवाक्येऽपि यागैक्यं किमिति नाङ्गीक्रियते, एकादशावदानगणानुपपत्ते प्रकृतावेकत्वस्यार्थिकत्वेन परिहर्तुं शक्यत्वात् । अथास्तु भवदुक्तयुक्त्यैव परस्वद्वाक्ये कर्मभेदः, ततो वसन्तवाक्येऽपि तत एव भेदसिद्धेः किमव्यापकेन स्वरूपत सिद्धेन चैकादशावदानगणानुपपत्त्युपन्यासेन । तस्मात् सिद्धं प्राजापत्यवाक्ये अन्येष्वप्येवञ्जातीयकेषु कर्मभेदः । अतएवैकपशुसाध्यताप्यतिदेशप्रासानुगृहीता भवति । अन्यथा सामर्थ्येन तद्बाधापत्तेः । अतएव सम्बन्धभेदाङ्गीकारेऽप्यनेकसम्बन्धोपपादकैकयागकल्पनेन लाघवादित्यपि अपास्तम्, सम्बन्धानामुभयथा प्येकानेकयागकल्पनयैवोपपत्तौ लाघवाल्पन्यायापेक्षया पश्चात्तनस्याप्यतिदेशशास्त्रस्यैव नियामकत्वौचित्यात् । अतएवानेकयागकल्पनाया गौरवमपि प्रामाणिकम् । एवं चित्रेष्ट्यादावपि द्रव्यैकताप्राप्तिचोदक एव नियामकः । यत्तु मूले अवदानगणैकताप्राप्त्या सिद्धान्तकरणम्, तदतिशयार्थमिति द्रष्टव्यम् । तस्मात् सिद्धो धात्वर्थभेदः । पूर्ववदपूर्वभेदस्तु भावनाभूतापूर्वभेदं विना भावनाभेदानुपपत्ते द्रष्टव्यः ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे सम्बन्धैकत्वपक्षे अवदानप्रकृतिभूतपशुगतसमुदायस्य देवतासम्बन्धात् तस्य चैकत्वेन प्रतिप्रासदेवतासम्बन्धशुचिप्रोक्षणापाकरणादिप्रमजात सकृदेव कार्यम्, दृष्टार्थन्तु नियोजनविशसनादि प्रतिपशु प्रयोजनानुरोधेन कार्यम् । तथैकस्य पशोर्नाशे तदुपहितसमुदायस्य नाशेन तदुपहितसंस्काराणामपि नाशः प्रागीयमाणपशुसहितैतत्पशुसमुदायान्तरे पुनरपि संस्कारः कार्यः, तत्रानुविशसनोत्तरमेतत्पशुनाशे तु प्रत्यन्तरानुष्ठानामि, सम्बन्धभेदपक्षेतवैकस्याविस्मरणेऽपि सामग्र्यैकस्या यानयान तदर्शं पुन करणम्, सिद्धान्ते तु पशुभेदेन देवतासम्बन्धात्

गृह्यमाणविशेषत्वेन प्रतिपशु प्रोक्षणादि, एकपशुनाशे च तत्रैव संस्कार करणम्, विशसनोत्तरमप्येकस्यैवोत्पत्तिः, विस्मरणे पुनर्यागकरणमिति ध्येयम् । सूत्र स्पष्टम् ।

इति संख्याधिकरणम् ॥७॥

अथ संज्ञाधिकरणम् ॥

संज्ञाचोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २—२—२१॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते — " अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत, एतेन ऋद्धिकामो यजेते " ति, तथा " अथैष गौरथैष आयु " रित्यादिच । तत्र किं ज्योतिष्टोमात् कर्मान्तराण्येवसञ्ज्ञकानि विधीयन्ते, उत तस्यैवैता सञ्ज्ञा इति विचारः । पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनन्तरा तु सङ्ख्यावत् संज्ञाया स्वसमानाधिकरणत्वाश्रय प्रतियोगिकभेदव्याप्यत्वरूपपृथक्त्वनिवेशित्वाभावान्न भेदकतेति पूर्वपक्षो त्थानात् प्रत्युदाहरणरूपा ।

तत्र " अथैष ज्योति " रित्यादीनि तावद्विभज्यमानसाकांक्षत्वा भावात् त्रीणि वाक्यानि, " एतेने " त्यप्यनुपदे प्रमाणाभावात् ' तस्मिन् सोदे ' तिवच्चतुर्थमित्यप्यविवादम् । तत्र " अथैष ज्योति " रित्यादि वाक्येषु प्रथमान्तत्वादस्तीत्येतदध्याह्रियते । तेन च भेदकप्रमाणा भावात् प्रकृत एव यागोनूद्यते । तथाहि— न तावदत्र शब्दान्तर मस्ति, तस्य भावनामात्रभेदकत्वेनाभिधानोत्थ भावनानवच्छेदकत्वेना भावात् । सिद्धे हि यागान्तरे तस्याप्राप्तत्वात् विधिः भावना वा कल्प्येत, नच तत्सिद्धिः शब्दान्तरन्यायप्रमाणिका । अत एव विधि पुनःश्रवणाभावान्नाभ्यासोऽपि । सहस्रदक्षिणादिवाक्ये तत्सत्त्वेपि चा

न्यपरत्वाभावात् नाभ्यासता, ऋध्यादिवाक्ये ऋध्याख्यफलसम्बन्धपर
त्वस्यापि स्वर्गवदुपपत्तेः । नच गुणः, ज्योतिरादिशब्दानां नाम
त्वस्य साधितत्वात्, गवादिशब्दानामपि दक्षिणात्वेन फलत्वेन च
गवादीनां प्राप्तत्वात् तत्प्रख्यन्यायेनैव ज्योतिष्टोमनामत्वात् । नच
गोत्वेन प्राप्तावपि हविष्ट्वेन विधानोपपत्तेः प्रकृते च कर्मण्युत्पत्ति
शिष्टसोमावरोधान्निवेशानुपपत्तेः भेदावश्यम्भाव इति वाच्यम्, गुण
वाचिपदस्य नामधेयत्वेनाप्युपपत्तौ अपूर्वान्तरकल्पनानुबन्धिकर्मान्तरकल्प
नत्वे प्रमाणाभावात् । नच वाजिनवत् कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्ताभावः,
गोसम्बन्धस्य प्राप्तत्वेन समिदादिवल्लक्षणया नामत्वोपपत्तेः । अतो न
तावत् ज्योतिरादिपदवाच्यगुणस्य भेदकत्वम् । नापि सहस्रदक्षिणादेः,
तस्योत्पत्तिशिष्टगुणावरोधित्वात् भेदकत्वानुपपत्तेः । नापि प्रकरणान्तरम्,
अनुपादेयगुणाभावात् । ऋद्धिवाक्ये तत्सत्त्वेऽपि प्रकरणात् पूर्वपरामर्शे
तच्छब्दयोगाच्च उपस्थितिसत्त्वेनासान्निध्याभावाच्च । नन्वधिकारार्थाथ
शब्दश्रुत्या कर्मान्तरविषयाधिकारावगमात् पूर्वकर्मप्रत्यभिज्ञाबाधेन प्रक
रणस्य व्यापारासम्भवात्, एतच्छब्दस्य च जघन्यत्वेन दुर्बलस्य
तदुपमर्दकत्वानुपपत्तेः, वस्तुत तदादिसर्वनाम्नां पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वेऽपि
एतच्छब्दस्योभयसाधारण्येन सन्निहितप्रत्यक्ष एव प्रयोगानुसारेण शक्त्य
वधारणात्, अथशब्दानुरोधेन वक्ष्यमाणपरामर्शित्वस्याप्युपपत्तेरसन्निधि
सत्त्वेन तत्पदकृतफलरूपानुपादेयगुणस्य प्रकरणान्तरन्यायेन भेदकत्वोपपत्तिः,
नचाथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वं शक्यते वक्तुम्, तव मते आनन्तर्य
प्रतियोगिन कर्मान्तरस्यासत्त्वेन तदर्थकत्वानुपपत्तेः, काम्यानां कर्मणां
भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहेण क्रमासम्भवाच्च, उत्तरकालतामात्रस्य न प्राप्तत्वे
नाथशब्दवैयर्थ्यापत्तेश्च ; अत एव पूर्वप्रकृतापेक्षत्वपरत्वस्यानुपपत्तिः,
तद्धि सहस्रफलसाधनतया [illegible] अनिर्दिष्टफलकर्म [illegible]

नार्थो, नैरपेक्ष्येण फलसाधनत्वात् , नान्य , अथशब्द विनापि तत्सिद्धे ; अतएव पूर्व प्रकृतकर्मापेक्षित्वपरत्वानङ्गीकारेपि अनुवादार्थ पूर्वप्रकृतज्योति ष्टोमविध्यपेक्षित्वपरत्व भविष्यतीत्यपास्तम् , तदभावेपि "दध्ना जुहोती" तिवत् तत्सिद्धे , अत परिशेषात " अथशब्दानुशासन " मिति वदधिकारार्थत्वावगमाद्युक्तमेव प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वमिति चेन्न,- ज्योतिरादिसंज्ञकज्योतिष्टोमप्रयोगविशेषाधिकारार्थत्वेनापि अथशब्दस्य सार्थ क्येन प्रत्यभिज्ञाविच्छेदानुपपत्ते । तथाहि— ज्योतिरादिसंज्ञास्तावदेता ज्योतिष्टोमस्यैव प्रकरणात् , तत्रैव वक्ष्यमाणरीत्या प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वाच्च । तथाचैतासा ज्योतिष्टोमसंज्ञया विकल्पेन सहस्पादावुल्लेख , अतश्च ज्योति रादिसंज्ञोपयुक्तयागप्रयोगाधिकारार्थ अथशब्द । तत्प्रयोजन च ज्योतिष्टोमसंज्ञात्त्वयुक्तयागप्रयोगप्रत्यभिज्ञानाच्छेदात् तत्र सहस्रदक्षिणादि व्यावृत्ति । एतदभावे हि सर्वप्रयोगेष्वेव तत् प्राप्नुयात् , सति त्वस्मिन् पूर्वाधिकृतानामेव प्रयोगविशेषाणामेतेनेत्यनेन परामर्शात् सहस्र दक्षिणादिकमपि तत्रैवेति सिद्ध्यति । अत एव सहस्रस्य द्वादश शतेनाष्टदोषदुष्टो विकल्प कर्मैकत्वपक्षे प्रसज्यते , ' सहस्रदक्षिणेन यजेते ति — एतावतैवार्थसिद्धे वाक्यान्तराण्येतद्वाक्यगतश्चैतच्छब्दो- ऽनर्थक स्यादित्यपास्तम् , तस्मादथशब्दस्य प्रयोगविशेषप्रत्यभिज्ञोच्छे दकत्वेपि कर्मप्रत्यभिज्ञोच्छेदकत्वाभावान्न प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तर- त्वम् । अतएवानुपादेयगुणाभावेप्यथशब्दमात्रेणैवास्तु भेद इत्यपास्तम् । नचालमनङ्गीकृतभेदकप्रमाणोपन्यासेन, संज्ञयैव त्वत्र भेदोपपत्ते कथ कर्मैकत्वमिति वाच्यम् , सज्ञा हि सख्यावत् पृथक्त्वनिवेशित्वस्वाभा व्याद्वा भेदिका, गुणवत् पूर्वकर्मण्यनिविशमानत्वाद्वा ' नाद्य , संज्ञा यास्तस्या पूर्वकर्मवाचित्वानभ्युपगमेन प्रकृतासम्बन्धेनापि पूर्वकर्मपार्थ त्वाभावात्प्रायत्वर्चित्वाभावाच्च स्वसमानाधिकरणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेद

व्याप्यत्वरूपपृथक्त्वनिवेशित्वासम्भवात् । नच तथाविधपृथक्त्वनिवेशित्वा सम्भवेपि द्वयोस्संज्ञयोः परम्पराश्रयाभिन्नवृत्तित्वव्याप्तिरूपस्य तस्य सम्भवः, घटकलशादिपर्यायेषु द्वयोस्संज्ञयोरेकाश्रयत्वस्यापि दर्शनात् । नान्त्यः, तथात्वे गुण एवान्तर्भावप्रसङ्गात् । किञ्च निविशमानत्वमपि किमनेकशक्तिकल्पनप्रसङ्गभिया उत वैयर्थ्यप्रसङ्गेन? नाद्य, अनेकशक्तिकल्पनस्य कर्मान्तरत्वपक्षेपि तुल्यत्वात्; प्रत्युत मम शब्दभेदात्तदाश्रितशक्तिभेदेप्यर्थस्यैकत्वात् तद्विषयैकत्वकल्पने लाघवम् । अन्यच्च कर्मान्तरापूर्वान्तरभावनान्तरतद्वाचकविधिवाचकपदकल्पनाभावाल्लाघवम् । ज्योतिरादिवाक्ये हि प्रकृत ज्योतिष्टोममेतच्छब्देनानूद्य विद्वद्वाक्यवत् सहस्रदक्षिणादिव्यवस्थाफलकज्योतिरादिसंज्ञामात्र क्रियत इति न विधिभावनावाचकपदापेक्षा । वस्तुतस्तु ज्योतिष्टोमपदेपि ज्योतींषि स्तोमा यस्मिन् इत्यन्यपदार्थस्य यागस्य लक्ष्यत्वात् सर्वज्योतिर्विश्वज्योतिपदयोरपि तथैव यागस्य लक्षणीयत्वात् ज्योतिपदेपि च भामा सत्यभामेतिवत् स्वार्थवाचकपदघटितपदगम्यत्वसम्बन्धेन "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" ति वद्यागस्य लक्षणीयत्वावगते । अन्यथा तत्रापि कर्मान्तरत्वापत्ते दुर्निवारत्वात् । आयुर्गोपदयोरपि च स्वशक्यसम्बन्धेन लक्षणावगतेर्न क्वापि शक्तिकल्पनाप्रसङ्गः । तवैव परमुक्तशक्यसम्बन्धाभावा यागकल्पनातः पूर्वमप्रसिद्धत्वात् शक्तिकल्पनेति गौरवम् । नान्त्यः, सहस्रदक्षिणादिव्यवस्थाफलकत्वेन सार्थकमस्योरूत्वात् । किञ्च तव मते संज्ञात्वसिद्धावेव प्रमाणाभावः । न तावत् उद्भिन्न्यायः, रूढत्वेन तुल्यवद्वृत्तिकत्वाभावात् । नापि वाक्यभेदः, गुणान्तरानुपादानात् । तत्प्रकृतन्यायस्तु कर्मान्तरसिद्ध्युत्तरकाल सम्भवन्नपि ततः पूर्वमनुपस्थितेर्न नामधेयत्वबोधक इति कथं तद्लोभात् कर्मान्तरत्वबोधः । नच कर्मान्तरे प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति, उक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य ज्योति

निमित्तसम्बन्ध , अपितु ज्योतिष्टोमस्यैव, अत एव यत्र तदानुगुण्यम् , यथा— उद्भिदादौ, तत्र पूर्वसंज्ञावरुद्धे सोमयागे उद्भित्संज्ञाया कथमपि सार्थक्यासम्भवाद्सत्यप्यधिकारविच्छेदे संज्ञया केवलयैव कर्मान्तरत्वसिद्धि । नच तत्र द्वयोरपि संज्ञयोरुत्पत्तिशिष्टत्वाभावाविशेषाद्विकल्पो वैपरीत्य वा किं न स्यादिति वाच्यम् , ज्योतिष्टोमपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य त्रिवृदादिस्तोमसम्बन्धस्य "ग्रह वा गृहीत्वे" ति वचनेन सोमयागे शीघ्र बुध्यमानत्वात् । अत क्लृप्तप्रवृत्तिनिमित्तकज्योतिष्टोमसंज्ञावरुद्धे सोमयागे उद्भित्संज्ञाया सार्थक्यासम्भवाद्युक्त तत्र कर्मान्तरत्वम् । नचैव गुणान्तर्भाव शङ्कनीय , संज्ञाया हि पूर्वस्य कर्मणो नियमेन तत्कार्यनैराकाङ्क्ष्यावगमे सत्येव स्ववैयर्थ्यभिया भेदकत्वम् , गुणे तु पूर्वकर्मणो नैराकाङ्क्ष्यनियममनादृत्य तत्र स्वस्यानिविशमानत्वमात्रेणैव भेदकत्वम् , न हि वाक्यभेदापादकगुणभेदस्थले पूर्वस्य विद्धद्वाक्यविहितस्य कर्मणो नैरपेक्ष्य सम्भवति, अतो निवेशासम्भवेन गुणस्य भेदकता, वैयर्थ्येन तु संज्ञाया इति वैलक्षण्यम् । तस्मात् सिद्ध संज्ञया कर्मभेद । एव च तत्तद्विजातीययागत्वप्रकारकयागविशेष्यकशाब्दत्वावच्छिन्न प्रति प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धेन तत्तत्पदवत्ताज्ञानस्य कारणत्वकल्पनाल्लाघवम् । अन्यथा कर्मान्तरत्वानभ्युपगमात् तत्पदवत्ताज्ञानाभावेऽपि पदान्तरवत्ताज्ञानेन तादृशकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नजननात् व्यभिचारापत्ते । घटकलशादिपर्यायवत् तत्तत्पदश्रवणाव्यवहितोत्तरतादृशशाब्दत्वावच्छिन्न प्रति तत्तत्पदवत्ताज्ञानस्य कारणत्वमिति कल्पनात् कार्यतावच्छेदके गौरवापत्ते , अत " अथैष ज्योति " रित्यादिषु त्रिषु वाक्येषु त्रीणि कर्माणि तत्तत्संज्ञानि विधीयन्ते । तेषा च यागरूपत्व अन्यकर्त्तव्यसारूप्यप्रमाणकातिदेशोत्तर गुणवाक्ये यागानुवादात् वा निश्चीयते । तानि च कर्माण्येतस्याब्देनूष सहस्रदक्षिणाविधानम् । फलवाक्ये च तेषा पदे विधानम् । एतेनेत्येकवचन च समुदायाभि-

प्रायेण, राजसूयवत् बहुत्वलक्षणार्थम् । विश्वज्योतिरादिवाक्ययोश्चाथ-शब्दो न पूर्वयागाधिकारविच्छेदकः, अपि तु यागान्तरेऽप्यधिकारार्थः, अन्यथा पूर्वयागे फलकल्पनापत्तेः । सर्वथा सिद्धो भेदः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सहस्रदक्षिणायाः प्रकृतिभूतसोमयागाङ्गत्वादाद्यप्रयोगेऽपि तदनुष्ठानम्, सिद्धान्ते तु विकृतिविशेषाङ्गत्वान्नेति द्रष्टव्यम । सूत्रं तु संज्ञा-विभेदिका, उत्पत्तावेव संज्ञान्तरेण प्रयोगादिति व्याख्येयम् ॥

इति संज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ गुणाधिकरणम् ।

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोस्समत्वात् ॥२-२-२२॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि "वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन"मिति श्रुतम् । तत्रामिक्षावाक्ये तावत् प्राप्तकर्मानुवादेन द्रव्यदेवतारूपानेकगुणविधानाद्वाक्यभेदापत्तेः पौर्णमास्यधिकरणे प्रसङ्गादुक्तेन वाक्यभेदापादकेन गुणेनैव कर्मविधित्वमविवादम्, वाजिनवाक्ये तु किं पूर्वयागानुवादेन द्रव्यदेवतान्तरविधि, उत कर्मान्तरविधिरिति विचार्यते । पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत् । अनन्तरा तु सत्यपि असम्भववैरूप्याभ्यां संज्ञागुणयोरवान्तरभेदे अनिविशमानत्वसाम्यात् संज्ञावि-चारानन्तरं गुणविचार इति सङ्गतिः ।

तत्र यद्यपि वाजिपदमश्वे प्रसिद्धम्, तथापि तेषां चतुर्थ्युपात्त-देवतात्वेनाप्रसिद्धत्वात् वाजिपदस्य यौगिकत्वावगतेः वाजमन्नं विद्यते येषां त इति व्युत्पत्त्या वाजिशब्दस्यामिक्षाख्यवाजरूपान्नयोगेन पूर्वोप-स्थितविश्वदेवपरत्वावगतेः तत्सम्बन्धेनैवात्र वाजिनं द्रव्यं विधीयते, न स्वपूर्वदेवतासम्बन्धेन, ततश्च द्रव्यदेवतासम्बन्धाद्यागः कल्प्यमानो

गापूर्वं कल्प्यते, किन्तु विश्वदेवदेवत्ययागमेव कल्पितयजिपदेनानूद्य तत्र वाजिनं विधीयते, ततश्च विवक्षितगत्या वाजिपदं कल्पितयजिपदस्यामिक्षायागतात्पर्यग्राहकमित्येवं द्रष्टव्यम् । अत एव विश्वदेवदेवत्य-यागोद्देशेन वाजिनविधानात् विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदोऽपि नाशङ्कनीयः, यजिपदस्यैव तात्पर्यग्राहकानुरोधेन विजातीययागपरत्वाङ्गीकारात् । कल्पित यजिपदेन वाजिनान्वयाङ्गीकारादेव च कारकसम्बन्धप्रसङ्गात् चतुर्थ्यन्त वाजिपदान्वयोप्यनाशङ्क्यः । नच तात्पर्यग्राहकस्यापि वाजिपदस्य वाजिसम्बन्धाविशेषेण प्रकृतसर्वदेवतोपस्थापकत्वापत्ते बहुवचनस्याधि-धानाभिप्रायकत्वाङ्गीकारेपि चाप्रकृतमन्त्रदेवतोपस्थापकत्वस्याप्युत्पत्तिसिद्ध-स्याप्यापत्तेरामिक्षायागमात्रतात्पर्यग्राहकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, वाजि शब्दस्य सर्वनामार्थकत्वात् तस्य चाव्यवहितपरामर्शकत्वसम्भवे व्यव-हितपरामर्शकत्वस्याव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, विश्वदेवमात्रोपस्थापकत्वसम्भवेना-मिक्षायागतात्पर्यग्राहकत्वोपपत्तेः । न चैवमुत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधेनानिवेश-शङ्क्य, साक्षाद्वचनेनैव तस्मिन्यागे वाजिनविधानात; अतश्च यथैव तस्मिन्यागे वाजिनमिति वाक्ये सति नोत्पत्तिशिष्टप्राबल्यमभ्युपगन्तुं शक्यम्— वचनस्यातिभाराभावात, तथैवात्रापीति द्रष्टव्यम् । तेना-मिक्षयापि सह वाजिनसमुच्चयो विकल्पो वा । यदि तात्पर्यग्राहके वाजिपदे वाजरूपायाः आमिक्षायाः विशेषणत्व ततः समुच्चयः, यद्युप लक्षणत्वं ततो विकल्प इति द्रष्टव्यम् । अथवा अस्तु वाजिनपद मामिक्षायागनामधेयम्. वाजिनस्यामिक्षानुनिष्पन्नतया शास्त्रोदितादि यथायागसम्बन्धित्वेन प्राप्तत्वात्; अतश्च तत्प्रख्यन्यायेन वाजिपदेना-मिक्षायागमात्रमनूद्य वाजिदेवता उत्पत्तिशिष्टापि वचनाद्विधीयते । नच वाजिशब्दार्थस्य न देवतात्वम्, तत्त्वेनाप्रसिद्धेरिति शङ्क्यम्, तथेन्द्रा-ग्निप्रभृतीनामपि वसन्तादिशब्दवताचोपपत्तेः । एवश्च वाजिपदस्य न

रूढार्थत्यागोऽपि । न चास्मिन् पक्षे यजिपदकल्पनाप्यावश्यकी, वाजिन पदेनैव तदुपस्थिते । तस्मात् भेदकप्रमाणाभावात् प्रकृतहानाप्रकृतयाग भावनापूर्वकल्पनाविशिष्टविधिगौरवाद्यभावाच्च कर्मैक्यमेव युक्तम् । किञ्च सत्यप्युत्पन्नशिष्टत्वे तथा सत्त्वाया पूर्वकर्मण्यनिविशमानाया अपि न स्वसङ्गतये कर्मोत्पत्तिपरत्वम्, अपि त्वभ्यासापादनेन विकल्पसमुच्चया भ्या तत्रैव निवेशोपपत्ते स्वसङ्गतये कर्मोत्पत्तिपरत्वम् । अन्यथाहि तत्रापि तदापत्ते ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते । स्ववाक्योपात्तयो द्रव्यदेवतयो वाक्यान्तरो पात्तद्रव्यदेवतापेक्षया शीघ्रोपस्थितिकत्वेन ताभ्यामेव यागस्य नैराकाङ्क्ष्य प्रतीते न वाक्यान्तरोपात्तयो तत्र निवेशो युक्त । न चोत्पत्तिवाक्ये वशि- ष्टचप्रतीत्या नैराकाङ्क्ष्यावगमेपि विशेष्यमात्रस्यानुवादाद्राभिधानिकाकाङ्क्षोप पत्ते वास्तविक्या अपि च तद्बलेन कल्पनादुत्पन्नशिष्टस्यापि निवेशोपपत्ति, क्लृप्ताकाङ्क्षाहेतुकसम्बन्धेन कल्प्याकाङ्क्षाहेतुकसम्बन्धस्य द्रव्यदेवतस्यैवमपि बाधोपपत्ते, वाजिनवाक्यस्थयजेरधिकाराख्यप्रकरणसापेक्षस्य प्रकृतयागोप स्थापकत्वात् तदनपेक्ष्यैवोपस्थापकस्यामिक्षावाक्यस्थस्य यजे द्रव्यदेवता पदान्वये सन्निकर्षाच्च ।

किञ्चोभयत्रापि यजिकल्पकमायपक्षे द्रव्यदेवतासम्बन्ध, स चामि क्षायामेकपदोपादानात् प्रतीयते, वाजिनस्य तु पदान्तरोपादानादिति प्रकर्ष । तथाहि– "वैश्वदेवी" ति तद्धिते तावद्विश्वेदेवा प्रातिपदिकार्था, तद्धि तार्थस्तु देवतात्वविशिष्टो द्रव्यविशेषो य प्रकृत, तद्धितस्य "सास्य देवते" ति सर्वनामार्थे स्मरणात्, सर्वनाम्ना हि बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्न बोधकत्वमनुभवसिद्धम्, अतश्च लाघवेन शक्तिकल्पनाया बुद्धिस्थप्रकारेष्वेव घटत्वादौ तद्व्यक्तित्वादौ वा शक्ति, नतु तदवच्छिन्नेपि, तस्य व्यक्ति याग्येन लाभोपपत्ते, अत एवामिक्षापदसमानार्थकत्व सर्वनाम्नामुक्त वार्तिककृता । नचैव बुद्धिस्थस्यैव एव लाघवात् शक्तिरस्तु तस्य शाब्दबोधे भानाभावेन

शक्तिविषयत्वानुपपत्तेः । न चैवं तत्तत्प्रकाराणां युगपदनुपस्थितेः शक्तिग्रहासम्भवः शङ्क्यः, बुद्धिस्थत्वस्यैवैकस्य शक्तिग्रहे उपलक्षणत्वात् । शक्तिग्रहे उपलक्षणस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमित्युत्सर्गस्तु मानाभावादपोदित इति न कश्चिद्विरोधः । सर्वनामार्थे च देवतात्वविशिष्टतद्धितस्य शक्तिः । तथाहि-तद्धितपदश्रवणोत्तरं तावत् तद्बोध इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, इतरथा देवतात्वमात्रबोधे आमिक्षापदसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, अतश्च सर्वनामार्थबोधस्याप्यावश्यकत्वात् तत्रापि शक्तिः । न च तस्य व्यक्तिन्यायेन बोधसम्भवः, तथात्वे "सास्य देवते" ति सर्वनामार्थत्वानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः । तदाहि "सम्प्रदाने चतुर्थी" ति चेद्देवतायां तद्धित इत्येवानुशिष्येत । एतेन देवतात्वस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थससर्गबलादेव भानोपपत्तेः सर्वनामार्थे एव तद्धितस्य शक्तिरङ्गीक्रियतामिति निरस्तम्, संसर्गविधया भासमानस्य पदार्थानुशासनप्रवृत्तैरनुशासनानुपपत्तेः । अतो देवतात्वविशिष्टसर्वनामार्थ एव तद्धितस्य शक्तिः । सर्वनामार्थस्य देवतात्वं प्रति विशेष्यतायां च विभक्त्यर्थान्वय एव बीजम् । विश्वेदेवास्तु सेत्यनुशासनेनानुशिष्टा अपि न तद्धितार्थाः, प्रकृतिपदार्थत्वात् । तस्य चाधेयत्वं देवतात्वे संसर्गः । देवतात्वस्य च निरूप्यत्वं सर्वनामार्थे वैशिष्ट्यमिति प्राञ्चः । अस्तु वा सर्वनामार्थ एव शक्तिः, देवतात्वे तु कृदन्त इव कृतो निरूढलक्षणा, देवतात्वस्यैव वा तद्धितवाच्यता, सर्वनामार्थस्य तु व्यक्तिन्यायेन बोधः, अनुशासनस्याबोधव्युदासमात्रफलकत्वेन निरूढलक्षणाज्ञापकत्वेन वोपपत्तेः, दृष्टं हि तादृशमप्यनुशासनं "कर्मणि षष्ठी" त्यादि, तेन सर्वथा द्रव्यविशेषणत्वमस्य तद्धितपदादेव जायमानत्वादेकपदोपात्तन्तत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धः । न चैवमामिक्षापदवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, तेनामिक्षाया अनुपस्थितौ तद्धितस्य बुद्धिस्थप्रकारवाचिनस्स्वार्थबोधकतानुपपत्तेः । तेनामिक्षापदं तात्पर्यग्राहकं सत्तद्धितपदार्थबोध एव उपयोगीति इति देवताया

वाजिनप्रतिपत्त्यर्थतया आमिक्षायागमात्राङ्गत्वेन विधीयते । गुणश्चात्र पूर्वकर्मण्यनिविशमानो भेदकः । अनिवेशश्च क्वचिद्वाक्यभेदापत्त्या । तदुदाहरणं च प्रसङ्गात् पौर्णमास्यधिकरण एव दर्शितम् । क्वचिच्चैकप्रसरताभङ्गादिना तत्र तत्र वक्ष्यते । प्रकृते च सन्निकर्षविप्रकर्षादिभिः । अत एव पार्थसारथ्युक्तद्वैविध्यमप्येकप्रसरताभङ्गादेरपि गुण एवान्तर्भावात् नातीवादर्तव्यमित्यप्युक्तं पौर्णमास्यधिकरणे ।

यत्त्वत्र न्यायसुधाभवदेवाभ्याम्— उत्पत्तिशिष्टैकहायन्यवरुद्धेपि क्रये वाससा क्रीणातीत्यादिना वासःप्रभृतिद्रव्यान्तरविधानम्, नहि तत्रोत्पन्नशिष्टानां गुणानां निवेशोऽसम्भवी, आनतिरूपकार्यभेदात्, नचानतीनामेवैकसोमप्राप्तिजनकत्वेन विरोधसम्भवः, द्वारभूतस्य विक्रेतृमनस्समाधानस्यानेकैरपि जननेनाविरोधसम्भवात्, अत एव तेषां द्वादशे समुच्चय उक्तः, नच विनिगमनाविरहात् क्व क्रयविधिः क्व वा गुणमात्रविधिरिति निश्चयासम्भवः, एकहायनीवाक्ये अनेकगुणोपादानस्यैव नियामकत्वात्, इत्युक्तम्, तन्न, सोमचमसादिवैकृतदक्षिणया प्राकृतदक्षिणाबाधस्य तन्त्रिदक्षिणया दक्षिणाप्रसङ्गसिद्धेश्च शतशो निरूपयिष्यमाणत्वेन विक्रेत्रानतिवशेन समुच्चयस्य वक्तुमनुचितत्वात्।अत एव विक्रेतापि ऋत्विग्वत्तादृश एव सम्पाद्येत, य एकमात्रद्रव्यानतः, द्वादशे क्तस्तु समुच्चयो दशभिः क्रीणातीति वचनात् क्रयाणामेव सम्पद्यत इति न विरोधः । यदि तु क्रयैक्यमावश्यकम्, ततो दशभिः क्रीणातीति वचनादेव उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधेपि उत्पन्नशिष्टद्रव्याणां निवेशो वक्तव्यः । वस्तुतस्तु उक्तवचनस्य क्रयसमुच्चयार्थत्वेनाप्युपपत्तौ द्रव्याणामवगतस्य परस्परनैरपेक्ष्यस्य गुणविधया क्रयभेदकत्वस्य च बाधे प्रमाणाभाव एव । तस्मात् सर्वत्रैव गुणस्य पूर्वकर्मसंयोगासम्भवे भेदकत्वम् । नच पूर्वकर्मनिवेशासम्भवेपि वैश्वदेववाक्यवत् भेदकत्वाभावः शङ्क्यः, विधायकत्वांशे आमिक्षावाक्यस्य वाजिनवाक्यस्य च समत्वेनानुवादकत्वशङ्कानुपपत्तेरिति सूत्रार्थः । प्रयोजनं स्पष्टम् ।

इति गुणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ शेषाधिकरणम् ।

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥ २-२-२३॥

यत्रोत्पत्तिवाक्ये गुणो नैव श्रूयते उत्पन्नवाक्येषु च एकैक एव श्रूयते, यथा— दध्यादौ, तत्रापि कर्मकत्वे विकल्पप्रसङ्गात् पूर्वकर्म निवेशानुपपत्ते तत्तद्गुणविशिष्टतत्तत्कर्मण एव तत्तद्वाक्ये विधेयत्वा वगते युक्तो भेद । नच विकल्पस्योत्तरकालीनत्वात् पूर्वप्रमितविशे- पणमात्रविधिलाघवेनावगतस्य पूर्वकर्मनिवेशस्य बाधानुपपत्ते कथ भेदा वगतिरिति वाच्यम् , अदृष्टदोषदुष्टविकल्पानुरोधेन पूर्वप्रमितस्यापि निवे शस्य बाधोपपत्ते । अन्यथा " नानूयाजेषु ये यजामह करोती " त्यादौ विकल्पप्रसङ्गेनाभाववाचिनो नञोऽन्योन्याभावलक्षकत्वमङ्गीकृत्यानूयाजभिन्ने ष्विति पर्युदासाङ्गीकरण न युज्येत । अतो विकल्पानुरोधेनाप्यनिविश मानत्वोपपत्ते पूर्वाधिकरणवदेव युक्तो भेद ।

इति प्राप्ते ऽभिधीयते— नात्र पूर्वकर्मानिवेश , गुणमात्रविधानेन तदुपपत्ते । नच विकल्पप्रसङ्गस्तद्बाधक , तस्य तत्तद्वाक्यार्थपर्यालो- चनकालेऽनुदयेन फलमुखत्वात् । नानूयाजेष्वित्यत्र तु प्रतिषेधपक्षे तस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्युत्तरकालप्रवृत्तित्वावगते तस्य च शास्त्रत्वेनात्यन्तबाधायोगाद्विकल्पस्य वाक्यार्थबोधवेलायामेव प्रतीते युक्त तदनुरोधेन लक्षणाश्रयणम् । वस्तुतस्तु अन्योन्याभाववत्यपि " तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् " इति प्रसिद्धेर्नञ शक्तिरेवेत्यनूयाज पदमनूयाजभिन्नलक्षकम् , नञ्पद तात्पर्यग्राहकम् , प्रत्ययार्थान्वयानुरो धात् । अत एव प्रतिषेधापेक्षया पर्युदासो दुर्बल इति वक्ष्यते । प्रकृते तु दध्यादिविधीना अन्योन्यसम्बन्धानादरेण प्रधानविधिमात्रसम्ब न्धिनामेकवाक्यार्थबोधवेलायामितरापेक्षाभावात् विकल्पस्योत्तरकालिकत्व-

मिति विशेषः । नचैवमपि पाठक्रमेण प्रधानविधेरेकसम्बन्धावगमोत्तरमन्यसम्बन्धायोगात् वाजिनन्यायेन भेदोपपत्तिः, प्रधानविधे पर्यायेणाङ्गताग्राहकत्वस्यैकादशे निषेत्स्यमानत्वेन पाठस्यानियामकत्वात् । अत एव तादृशस्थलेऽनुष्ठानवेलायामप्यनियामकः पाठो नान्तरीयकत्वात् परामर्शनादावेवोपयुज्यत इति द्रष्टव्यम् । अतः सर्वेषां युगपत् सम्बन्धान्न वाजिनन्यायेनापि भेदकत्वमिति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे दध्यादिहोमानां समुच्चयः, सिद्धान्ते दध्यादीनां विकल्प इति । अथवेदं सूत्रं वाजिनन्यायप्रत्युदाहरणमेव, नत्वधिकरणान्तरम् । सूत्रं स्पष्टम् ।

इति शेषाधिकरणम् । ॥१०॥

———(*)———

अथ इन्द्रियकामाधिकरणम् ।

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २-२-२१॥

अग्निहोत्रं प्रकृत्य "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया" दिति श्रुतम् । तत्र किं तस्यैव कर्मणो दधिविशिष्टस्य फले विधानम्, उत कर्मान्तरस्य दधिविशिष्टस्य, उत दध्न एव फले विधानं होमस्त्वाश्रयत्वेन प्रकरणप्राप्तोऽनूद्यत इति विचारः । आद्यपक्षे भावनाभेदाभावादितरयोश्च गुणप्रमाणकस्य तस्य सत्त्वात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनन्तरा तु पूर्वसूत्रस्य प्रत्युदाहरणत्वपक्षे पूर्वाधिकरणोक्तवाक्यभेदापादकगुणस्यापवादात् द्रष्टव्या । नच तस्य पौर्णमास्यधिकरणे निरूपितत्वान्न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम्, गुणमात्रस्य पूर्वाधिकरणविषयत्वेपि प्रसङ्गादन्यत्र निरूपणे बाधकाभावात्, वाजिनवाक्येपि पूर्वभागानुवादेनोभयविधौ तस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च । अधिकरणान्तरत्वपक्षेपि च "गुणस्तत्र प्रतीयेते" ति पूर्वसूत्रोक्ताया गुणस्य पूर्वकर्माङ्गताया अपवादाद्द्रष्टव्या ।

तत्रेन्द्रियकर्मिकायां भावनायां भावार्थाधिकरणन्यायेन होमस्यैव करणत्वोपपत्तौ न तावत् गुणस्य करणत्वोपपत्तिः, नापि कर्मान्तरम्, भेदकप्रमाणाभावात्; तथाहि- भेदकप्रमाणानां मध्ये गुणस्त्वया भेदकत्वेन शङ्क्येत, प्रकरणान्तरं वा? नाद्य, उत्पत्तिशिष्टगुणान्तराभावेन वाजिनन्यायेन तस्याभेदकत्वात्। ननु तथाप्युत्पत्तिवाक्ये कर्मण प्राप्तत्वात् तदनुवादेन फलसम्बन्धस्य गुणसम्बन्धस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः तदापादकस्य गुणस्य भेदकत्वं भविष्यत्येव, नच गुणस्य "दध्नाजुहोति" त्यनेनैव प्राप्तत्वात् तद्वाचकपदस्यानुवादत्वेन नामधेयत्वेन चोपपत्तेः केवलफलसम्बन्धमात्रकरणात् न वाक्यभेद इति वाच्यम्, अग्निहोत्रे द्रव्यान्तराणामपि विहितत्वेनेन्द्रियकामप्रयोगे दध्नो नियमेन प्राप्त्यभावात् पाक्षिकानुवादकत्वनामधेयत्वयोरसम्भवेन विधेयत्वापत्तेः वाक्यभेदानिवारणात्, गोदोहनादीनां कदाचिदपि प्राप्त्यभावेन एतत्परिहारानुपपत्तेश्चेति चेन्न,- उत्पन्नस्यापि कर्मण फलोद्देशेन विधेयत्वात्, तत्र गुणविशिष्टस्य विधानोपपत्तेः, अन्यथा "राजा राजसूयेन" त्यत्र प्राप्तस्यापि राजसूयस्य राजकर्तृविशिष्टस्य फले विधानानुपपत्तेः। नच तत्र राजपदस्य स्वाराज्यकामपदसमभिव्याहारादधिकारिविशेषणत्वमात्राङ्गीकारान्नैतादृशवाक्यार्थाङ्गीकरणमिति वाच्यम्, तथा वे उद्देश्यविशेषणत्वेन स्वाराज्यकामपदोपात्तपुंस्त्ववद्राजत्वस्याप्यविवक्षापत्तेः। अत एव शुचित्वाहिताग्नित्वादीन्यपि तत्तत्प्रमाणप्रमितान्येव मिलित्वा स्वातन्त्र्येणाधिकारविधिं कल्पयन्ति, न तु श्रूयमाणे विधौ विशेषणतां प्रतिपद्यन्ते, अतश्च राजत्वस्य कर्तृत्वेनैव यागविशेषणत्वस्य वाच्यत्वात् कर्तृविशेषणान्यपि चार्थादधिकारिविशेषणत्वेन कल्पनोपपत्तेः फलोद्देशेन विशिष्टयागविधानादेव वाक्यभेदपरिहारो वाच्यः। नच राजत्वस्योपादेयकर्तृविशेषणत्वे तत्पदोपात्तस्य पुंस्त्वस्यापि विवक्षापत्तिः, प्रमाणान्तरेण स्त्रिया अप्यधिकारावगमेन 'वसन्ते

ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीते" तिवत् कस्यचिल्लिङ्गस्य साधुत्वार्थं वक्तव्यस्या वर्जनीयतया पुंस्त्वानुवादेन गौरवापादकविधेयताङ्गीकारानुपपत्ते । अतो यथैव राजत्वविशिष्टस्य प्राप्तस्यापि राजसूयस्य फलोद्देशेन विधानान्न वाक्यभेद, तथात्रापीति द्रष्टव्यम् । अवश्य चाय प्रकार त्रिवृदग्निष्टु दग्निष्टोम" इति उत्पत्तिवाक्यप्राप्ताग्निष्टुत एव "वायव्य स्त्वेकविंशमग्नि ष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो ह्यनेन यजेते" ति फलवाक्ये अग्निष्टोम कर्तृगतवायव्यादिगुणविशिष्टस्य फलोद्देशेन विधानादङ्गीकर्तव्य । दर्श पूर्णमासवाक्ये च साहित्यविशिष्टाना प्राप्तानामप्याग्नेयादीना फल विधा नात् । तस्मात् तावत् गुणात् भेद । अत एव फलरूपानुपादेयगुण योगादनुपादेयस्य गुणविशिष्टस्य कर्मणो मासाग्निहोत्रवदुत्पत्तिगत प्राप्तस्व विधेयत्वस्यापवादकाभावात् प्रत्यभिज्ञायाश्च प्रणयनादिमात्रविषयिण्या भिन्नविषयत्वेन गोदोहनविशिष्टप्रणयनश्रुतिनिषेयतापादकत्वायोगात् दध्ना दावपि दधिमात्रविशिष्टहोमश्रुतिविधेयताया दशद्रव्यविशिष्टहोमविषयक प्रत्यभिज्ञापवादायोगस्य तुल्यत्वादनुपादेयगुणस्य ... नुपस्थितिरूपप्रकर- णान्तरमेव मूलोक्त भेदक प्रत्युक्तम् । राजसूय स्थले विशेष्यमात्र प्रत्यभिज्ञाया तन्मात्रप्रत्युत्पत्तिविधिविषयतारूपविधेयताप्रतिबन्धकत्वस्येव प्रकृतेपि सम्भवात् । तस्मात् भेदकप्रमाणासम्भवेन कर्मान्तरत्वायोगात् तदेव कर्म गुणविशिष्टफलोद्देशेन विधीयत इत्येक पक्ष । तत्र पूर्वसूत्र मपि योजयितु शक्यत इत्येव योज्यम् — अगुणेपि कर्मप्रापके शब्दे सति तत्र फलसम्बन्धकरणे गुणोऽपि वैशिष्ट्येन प्रतीयेतेति । द्वितीयस्तु— गुण एव वाक्यभेदापादक भेदक । तथाहि— विधिस्तावत् चतुर्विध - उत्पत्तिविधि विनियोगविधि प्रयोगविधिरधिकारविधिरित्यविवादम् । तत्रान्यमिव कानिचिद्द्रव्यदेवतादीन्युत्पत्तौ, कानिचित् साहित्यादीनि विनियोगे, कानिचिच्च कर्तृदेशकालादीनि प्रयोगेऽपेक्ष्यन्त इत्यप्येकादशे

वक्ष्यते । अतएव द्रव्यादीनां प्रधानमात्रे फलादीनां च साङ्गे प्रधाने निवेशो लभ्यते । अतएव यत्रैकस्मिन्नेव वाक्ये विधिचतुष्टयं विधित्रयं विधिद्वयं वा तत्र पूर्वविशिष्टापरविध्यङ्गीकारेपि यथायोगं अङ्गानामन्वयो द्रष्टव्य । तदिह दध्न उत्पत्त्यनन्वयायोग्यस्य विनियोगान्वयादिन्द्रियकाम वाक्ये च तव मते विनियोगमात्रकरणेनोत्पत्त्यविधानाद्वैशिष्ट्यासम्भवेन प्राप्तो रुपत्त्यनुवादेन दधिविधि, इन्द्रियोद्देशेन च होमविनियोगविधिरिति वाक्य भेदो दुरपह्नव । दर्शादिवाक्ये तु साहित्यस्य विनियोगविधावन्वययो- ग्यत्वेन फलोद्देशेन विधेयविनियोगविशेषणत्वोपपत्ते विशिष्टविधिसम्भवान्न भेद । एवं राजसूयवाजपेयादिवाक्येष्वपि विधेयस्य विशिष्टविनियोग विशिष्टप्रयोगस्य कर्तृकालादिरूपराजाद्यन्वययोग्यत्वात् विशिष्टविधिसम्भ- वेन वाक्यभेद परिहर्तव्य । यद्यपि चानुमत्यादीनां प्रत्येकं दैशिक कालिकप्रयोगा देशकालविधिषु प्राप्ता, तथापि अप्राप्तकर्तृसम्बन्धेन प्रयो गान्तरविधि कालसम्बन्धेन प्राप्तेपि दर्शपूर्णमासप्रयोगे समवाक्ये देश सम्बन्धेन प्रयोगान्तरविधित्वानुपपत्त । अयञ्चैकः प्रयोगो मुख्यकर्तृ विषय, प्रत्येकं दक्षिणाम्नानात्तु ऋत्विक्कर्तृविषया भिन्ना एव प्रयोगा इति द्रष्टव्यम् । वाजपेयवाक्येपि च क्त्वाप्रत्ययोपात्तस्य पूर्वकालत्वादे प्रयोगविशेषणत्वान्न वाक्यभेद इत्युत्तराधिकरणे निरूपयिष्याम । तस्माद्दधिवाक्ये वाक्यभेदसम्पादकस्य गुणस्यैव भेदकस्य सत्त्वात् कर्मान्तरत्वोपपत्ति । नच रूपाभावाद्विभागायोग्यत्वम्, सत्यपि दर्वी- होमत्वे अकाङ्क्षावशेन दधिद्रव्यकहोमत्वसादृश्येन चाग्निहोत्रधर्मातिदेशो पपत्ते, न दर्वीहोमानामपूर्वत्वमिति राजाज्ञा, इत्थंविधानत्वान्न प्रकृति विशेषनिर्णयाभावाच्च तदिति हि वक्ष्यते । नचात्र तद्द्वयमप्यस्ति, अतो रूपसत्त्वात् कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । सूत्रे तु फले होमविनियोगस्य श्रवणात् तत्र च दध्याद्यन्वयायोगेन कर्मान्तरमेव विधेयं स्यात्, नच

गुणफलसम्बन्धशङ्का फलस्य, भावार्थाधिकरणन्यायेन कर्मयोगित्वावगमा दिति व्याख्येयम् ।

अतुल्यत्वाद्वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥२—२—२५॥

तत्र भावार्थाधिकरणन्यायो यत्र धात्वर्थादनुत्तारण विधे, तदपि च यत्र धात्वर्थमात्र धात्वर्थन मार्थावुभावप्राप्तौ यत्र वोभौ सम्भवत्प्राप्तिकौ प्राप्तौ वा, यथा– "अग्निहोत्रं जुहोति" "सोमेन यजेत" "उरुप्रथ स्वेति पुरोडाशं प्रथयति" 'ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् कामयेत यथापूर्वं प्रजा कल्पेरन्निति" त्यादौ । अत्र हि ऐन्द्रवायवाग्रतायाः पाठाद्ग्रहणे ना च तत्तद्विधिभ्य प्राप्तत्वेपि प्रजाफलसम्बन्धो ग्रहणानामेव भावार्थाधिकरण न्यायेनेति दशमे वक्ष्यते । यत्र तु नामार्थ एवाप्राप्त तत्र तन्मात्र सन्नान्तत्वाद्विशिष्टविधिशङ्कोर्धात्वर्थविधाने गौरवापत्तेरन्यत प्राप्तधात्वर्थानुवाद मपेक्ष्य गुणमात्र विधि विधत्ते । तत्र धात्वर्थांशे विधेयताया अभावेन प्रयोजनाकाङ्क्षत्वात् फलसम्बन्धस्य पक्षेऽप्यप्राप्तत्वेन प्रत्यासत्तेरनियामक त्वात् न भावार्थाधिकरणन्यायप्रवृत्तिरिति नामार्थस्यैव विधेयत्वेन प्रयो जनसाकाङ्क्षत्वात् फलसम्बन्ध स्वीक्रियते । एव नामार्थेष्वपि यत्र कश्चिदेवार्थोऽप्राप्त अन्ये तु प्राप्ता, तत्रापि तस्यैव फलसम्बन्ध इति द्रष्टव्यम् । अत एव 'साकं प्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम" इत्यादौ सहत्व मात्र फलाय विधीयते, नतु याग प्रस्थान चेति वक्ष्यते । तदिह धात्वर्थ स्यान्यत प्राप्तत्वात् गोदोहनादेश्च गुणस्याप्राप्ते दध्यादेश्च नियमेन अप्राप्ते तस्यैव फलसम्बन्ध ।

यद्यपि च दधिहोमयोरुभयोरपि स्वरूपेण प्राप्ति इन्द्रियसम्बन्धेन चाप्राप्ति तुल्या, तथापि इन्द्रियकामपदाभावे दधिनियम फलमागममाणस्य विधे दधिमात्रविधानत्वकल्पनेन तस्यैव फलसम्बन्धात् । नच दधिनियम

स्यापि "दध्ना जुहोति" त्यनेनैव प्राप्तत्वादैन्द्रवायवादिग्रहणवद्धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धो युक्त इति वाच्यम्, तथात्वे दधिपदस्य पाक्षिकानुवाद वैयर्थ्यापत्ते, दधिविशिष्टधात्वर्थस्य फलसम्बन्धे गौरवापत्ते दधिमात्रस्य फलसम्बन्धाङ्गीकारात्। ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य तु शुक्राग्रत्वेन पाक्षिकानुवादापन्नत्वेपि न फलसम्बन्ध, तथात्वे काम्यत्वेन बृहत्सामत्वपक्षेपि तदापत्त्या "यदि रथन्तरसामे" त्यतद्वाक्यावगताया रथन्तरसामकत्वाभावे द्वैवायवाग्रताभावव्याप्ते भङ्गापत्ते। अत तात्पर्यग्राहकानुरोधेन तत्र पाक्षिकानुवादत्वमङ्गीकृत्यापि धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्ध। नतु प्रकृते। अतो दधिपदवाच्या दधित्वादिजातिरेव तदाश्रितव्यक्तिर्वा फलार्थं विधीयते। तस्याश्चाश्रयत्वेन प्रकरणप्राप्त एव होमो जुहोतिनानूद्यते प्रत्ययवाच्यत्वाय। तथाहि—दध्यादेस्तावत् सिद्धरूपत्वेन न यागादिवत् क्रियान्तरानपेक्षस्य फलजनकत्वम्, तथात्वे विधिं विनापि फलकामनाया सत्या कारणस्य सत्त्वेन फलोत्पत्त्युपपत्तौ कारणविधिवैयर्थ्यापत्ति। नहि कार्यकारणभावो विधिना जन्यते अपितु बोध्यते। नच तद्बोधस्य याग इत्यिव सिद्धिरफलमस्ति, तमन्तरेणापि कारणस्य सत्त्वेन फलोत्पत्ते। अत एवातिरिक्तव्यस्ता विधय एव परमुपयुज्यन्ता नतु दधिवत्पुरुषार्थिरपि। अतो विधिसार्थक्याय दृष्टविधया कृतिसाध्यधात्वर्थविशेषरूपाश्रयसम्बन्धित्वमवश्यमपेक्षणीयम्।

तत्र च यद्यपि योग्यताबलेन स्वोत्पादनक्रयसाध्यभोजनहोमाद्यनेकधात्वर्थविशेषसम्बन्धो नियमेन प्रसज्यते, तथापि प्रकरणेनाधिकारात्त्वेन विधिकल्पनद्वारा होमस्यैवोपनयात्तेन धात्वर्थानामाश्रयत्वप्रतीति। अत एव कल्पितेनापि विधिना न दधिहोमयोरङ्गाङ्गिभावो बोध्यते, गौरवात्, वाक्यभेदप्रयोजनत्वाच्च, अपि तु लोकसिद्धकार्यकारणभावनियममात्र— दध्ना होम कर्तव्य इति। नच दधिजन्यहोमकर्तव्यताया अपि "दध्ना जुहोती" त्यनेनैवावगतिसिद्धे दधिविशिष्टहोमानुष्ठानेनैव

फलोपपत्तौ पुनरपीन्द्रियकामवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः, इन्द्रियकामनाया अधिकारिविशेषणत्वज्ञापनफलकत्वेन सार्थक्यात् । एतद्विध्यभावे हि दधिविशिष्टहोमानुष्ठानस्य नेन्द्रियोद्देश्यकता सिद्ध्यतीति तत्सिद्ध्यर्थमिन्द्रियकामविधिरर्थवानेव । प्रकरणकल्पितविधिबलादेव चाश्रयलाभसिद्धेः " न दध्ना जुहोति " त्यादेराश्रयकल्पकत्वमाशङ्कनीयम् । अतोऽन्यलभ्यत्वात् तेन क्रत्वर्थतैव बोध्यत इति ध्येयम् । अन्यलभ्यत्वादेव चेन्द्रियकामवाक्यस्थजुहोतिनाप्याश्रयतासम्बन्धेन होमविशिष्टदधिविधानमङ्गीकृत्याश्रयविधिरित्यपि निरस्तम् । यथा च प्रकारान्तरेणापि न वाक्येनाश्रयविधिः तथाग्रिमाधिकरणे वक्ष्यते । अङ्गतासम्बन्धेन होमविशिष्टदधिविधिस्तु होमस्य प्रयोजनानाकाङ्क्षत्वात् निराकर्तव्यः । अतोऽत्र दधिमात्रमेव फलोद्देशेन विधीयते । होमस्त्वाश्रयतासम्बन्धेन प्रकरणप्राप्तो जुहोतिना साधुत्वार्थमनूद्यते । अत एव भावनाया दधिकरणिकाया अवच्छेदकीभूतधात्वर्थविशेषापेक्षाया समानपदश्रुत्युपात्तो होमोऽवच्छेदकतयान्वितोऽपि, न तदंशे विधिव्यापारकल्पना होमावच्छेदस्य महाप्रकरणात् प्रणयनाद्यवच्छेदस्य चावान्तरप्रकरणाल्लाभोपपत्तेः । अत एव करणविधिवैयर्थ्यस्याश्रयत्वनियामकत्ववत् भावनाया अवच्छेदकापेक्षापि तन्नियामिकेति द्रष्टव्यम् । किञ्च यत्र ससम्बन्धिक एव पदार्थोऽप्राप्तत्वेन फलोद्देशेन विधीयते तत्र तस्य सत्यपि यागादिवत् साक्षात् कृतिव्याप्यत्वे ससम्बन्धिकत्वादेव प्रतिसम्बन्धिरूपाश्रयलाभो न विरुध्यते, यथा—" पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीया " दित्यादौ, उक्थ्यादिपदाभिधेयायास्संस्थाया स्समापयतिधातुवाच्यत्वेन यागादिवत् साक्षात्कृतिसाध्यत्वेपि ससम्बन्धिकत्वादेव प्रतिसम्बन्धिभूतज्योतिष्टोमरूपाश्रयलाभः । यदा तु सौभराधिकरणन्यायसुधाकृदुक्तरीत्या उक्थ्यादिपदवाच्यग्रहयागाभ्यासा एव फले विधीयन्ते तदापि अभ्यासस्य प्रतिसम्बन्धियागापेक्षयैव ज्योतिष्टोमस्याश्रयत्वम् । यथाचायं पक्षो दुष्टः तथा संस्थाधिकरणे वक्ष्यामः ।

सर्वथा कालिमाध्यधात्वर्थविशेषसम्बन्धित्व दृष्टविधया फलार्थं विधीय मानस्य गुणस्य स्वनिष्ठकरणतासम्पादकत्वेनापेक्षितम् । अत एव न विधीयमानगुणजन्यत्वमेवाश्रयत्वम्, तदभावेऽपि "मन्थग्रहानभिचरन्ती" त्यादौ ग्रहणाना मन्थिग्रहाग्रत्वरूपगुणाश्रयत्वदर्शनात् । अपि तु अदृष्टा द्वारकसम्बन्धेन गुणविशेषावच्छिन्नत्वम् । अदृष्टाद्वारकेति पदकृत्यं तु वारवन्तीयादेरग्निष्टोमस्तोमजन्यादृष्टद्वारा यागेन सम्बन्धात् तस्याश्रयत्व स्याश्रुतिरित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । तदेव दध्यादौ यागादिवत् फल निरूपितैव करणतेति पक्षमाश्रित्य करणविधिवैयर्थ्यादिना आश्रयाका क्षोपपादिता । यदा तु दध्नेति तृतीयोपात्त करणत्व नेन्द्रियनिरूपितम्, अपि तु करणतासंसर्गेणैवेन्द्रियेऽन्वेति, अतश्च करणत्वविशिष्टस्य दध्नो दधिविशिष्टस्य वा करणत्वस्य करणतासंसर्गेणेन्द्रिये समन्वयो न तु यागा दिवत्तृतीयोपात्तस्य करणत्वस्य निरूपकतासंसर्गेणेति पक्ष आश्रीयते, तदा तृतीयोपात्तस्य करणत्वस्य निरूपकापेक्षाया प्रतिसम्बन्धिविषयैव प्राकरणिकाश्रयलाभः न विरुध्यते । परन्तु निरूपकतासंसर्गापेक्षया कर णतासंसर्गस्य गुरुभूतत्वाद्यागादिवैलक्षण्ये प्रमाणाभावाच्चाय पक्षो नातीवा द्रियते । सर्वथा प्रकरणादाश्रयलाभोपपत्तेरनेन गुणमात्र विधीयते । भावनापि च सैव, धात्वर्थवत्तस्या अपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । नच प्राप्तभावनानुवादेन गुणसम्बन्धः फलसम्बन्धश्च विधीयतेति वाक्यभेदापादकगुणादेव भेद, भावनाया फलसम्बन्धस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वादिति भवदेव ।

वस्तुतस्तु इन्द्रियाख्यफलस्य जन्यत्वेन व्यापारमात्रजन्यत्वावगमेपि लोकाद्विजातीययत्नजन्यत्वानवगमाद्विशेषतश्चाग्निहोत्रहोमानुकूलयत्ने स्वर्गादि जनकत्वेनावगते इन्द्रियजनकत्वस्य प्रमाणान्तरेणानवगतवाक्येनैव विधे यत्वापातात् दधिरूपद्रव्यस्य चेन्द्रियान्वयेन रागप्राप्तयागानियापकाद्राम-

भेदावश्यम्भावेन गुणात् भेद एव । न ह्यत्र धात्वर्थाविवक्षाविद्धावनाया अपि अविवक्षाङ्गीकृत्य गुणफलयोरेव मिथोऽन्वयो अस्तु युक्त, कारकान्वयस्याप्यनुपपन्नत्वात्। अतो भावना भिन्नैव। सकृदनुष्ठानेपि सान्नाय्यादिवत् तत्तज्जात्यवच्छिन्नव्यक्तिद्वयोत्पत्त्यङ्गीकाराद्वैकव्यक्त्याश्रितजातिद्वयाङ्गीकारापत्ति । अस्तु वा तत्, तथापि न साकर्यम् . होमविधिविधेयतावच्छेदकजातेर्गुणविधिविधेयतावच्छेदकजातिव्यतिरेकेण सत्त्वेपि तस्या तद्व्यतिरेकेणान्यत्रासत्त्वात् । व्यक्तिभेदपक्षे तु यत्द्वयस्याप्यवच्छेदकीभूतो धात्वर्थ एक एव, प्रमाणबलेन चैकस्य धात्वर्थस्य युगपदुत्पद्यमानयत्नद्वयजन्यतापि आपद्यमाना न विरुध्यते ।

तस्मादत्र दधिकरणकमिन्द्रियकर्मक भावनान्तरमेव विधीयत इति सिद्धम् । अपूर्वन्तु दधिजन्यमेकमिन्द्रियजनक होमजन्य च स्वर्गादिजनकमपरम् , अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन शक्तिभेदे भेदस्यावश्यकत्वात । आश्रयस्य प्रणयनादे दृष्टविधया स्वकार्योपयोगे तु गुणजन्यमेव पश्वादिजनकमिन्द्रियाद्यनुकूल होमजन्यमपरम्, होमस्योत्तरक्षण एव दधिनिष्ठकरणतासम्पादकत्वेनापूर्वाजनकत्वात् । यदि ह्याश्रयत्वमात्रमावान्तरव्यापारत्वमुच्येत, तत क्षणिकस्य होमस्येन्द्रियजनकत्वायोगात् तदनुकूलमप्यपूर्व कल्प्येत । नतु तत्र प्रमाणमस्ति, करणविधे तज्जन्यत्वमात्रेणाप्युपपत्ते तज्जन्यजनकत्वस्यापि कल्पने गौरवात । अतो गुणफलसम्बन्धस्थले भावनाभेदात् गुणजन्यमप्यपूर्व भिन्नमेव ।

भावनान्तरस्य चेतिकर्तव्यतापेक्षाया आश्रयतो धर्मातिदेश । तथाहि- न तावदाश्रयस्यैव प्रकरणादितिकर्तव्यतान्वेनापि प्रकृत वाक्यम् , वाक्येन स्वर्गादिसंयुक्तस्य होमस्य प्रकरणाविषयत्वात् । न चाङ्गत्वाभावेप्याश्रयस्य तत प्रसङ्गेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवर्तकत्वोपपत्ते नातिरिक्तेति-

कर्तव्यताकांक्षोपपत्तिरिति वाच्यम्, आश्रयस्य करणतानिर्वाहकत्वेन करण कोटावन्तर्भावात् तदनुग्राहकेतिकर्तव्यताया भेदेनैव अपेक्षितत्वात् । आश्रयाकांक्षा करणाकाङ्क्षातो भिन्नेति मते आश्रयस्य करणकोटावनन्तर्भावेप्याश्रयस्य दृष्टविधया करणतासम्पादकस्यादृष्टार्थाया भावनाया अदृष्टोपायापेक्षत्वात् न तदुपकारकत्वं सम्भवतीति युक्त तद्व्यतिरिक्तेतिकर्तव्यतापेक्षणम् । यद्यप्याश्रयान्तरकरणे फलानुत्पत्तेराश्रयनियमादृष्टस्याप्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् तद्द्वारा तन्नियमस्येतिकर्तव्यतात्वमाशङ्क्येत, तथापि दध्यादिगुणसन्निपत्योपकारस्य क्रयसम्पादनादेरपेक्षितत्वात् आश्रयत्वगान विधानत्वस्य च संस्थाधिकरणे निषेत्स्यमानत्वात् युक्त आश्रयतो धर्मातिदेशः । नचैवमपि सादृश्याभावात्कथं कल्पितवचनातिदेश? सादृश्यकार्यस्य प्रकृतिविशेषोपस्थापनस्य प्रकरणेनैवेह सिद्धे तदनपेक्षणात् । यद्यपि च ये प्रकृतावाश्रयस्वरूपसिद्ध्यर्था देवतादय, तेषामिह गुणस्वरूपसिद्ध्यर्थत्वासम्भवात् नात एव प्राप्तीति, तथापि तदन्येषामतिदेश, ते त्वाश्रयसिद्ध्यर्थं क्रियमाणा अपि न गुणं उपकुर्वन्ति । ननु येपि प्रकृतौ प्रधानद्वारा तदपूर्वसाधनीभूतद्रव्यसंस्कारार्थाबज्वलनादय तेपि कथं प्राकृतप्रणाडीरहिते गुणे प्राप्नुयु? सत्यमेवं न प्राप्नुवन्ति, तथापि दध्यादौ क्रत्वर्थत्वस्यापि सत्त्वात् गोदोहनादेश्च नित्यचमसस्थानत्वात् स्थानापत्तिरूपातिदेशेन प्रणयनानङ्गभूतेपि प्रणयनोपकारके गोदोहने धर्माः प्राप्नुवन्त्येव । परन्तु ते प्रणयनादिकार्यप्रयुक्ता एव, नतु गुणापूर्वप्रयुक्ताः । गुणस्यापि त्वपेक्षिताः केचित्सम्पादनप्रक्षालनादयः प्रसङ्गादुपकुर्वन्ति, अन्ये त्वारादुपकारका जपोपस्थानादयो गुणभावनायामतिदेशेन प्राप्नुवन्ति । तत्रापि तज्जन्या उपकारा एवातिदिश्यन्ते, नतु तज्जनकीभूताः पदार्था अपि, गुणस्य स्वर्गादिप्रयुक्ताश्रयोपजीवित्वेन तत्सम्बन्धस्यपानावगमात् प्रसङ्गेन तदर्थानुष्ठिताङ्गजन्योपकारलाभोपपत्तेः

स्वातन्त्र्येण जनकानपेक्षत्वस्य द्वादशे वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव गोदोहनादे दर्शपूर्णमासापूर्वप्रयुक्तप्रणयनाद्युपजीवित्वात सौर्यादावननतिदेश इति वक्ष्यते । आश्रयानुष्ठापकत्व त्वाश्रयस्यानङ्गत्वात् फलस्यानुष्ठापका न्तरयुक्तत्वाच्च स्पष्टमेव । तस्मात् सिद्ध गुणादेव फलमिति । प्रयोजन न्यायपक्षे दध्यपचारे प्रतिनिध्युपादानमारम्भोत्तरम् , तत प्राक् दध्य भावे अनारम्भ एव, द्वितीयपक्षे यद्यपि " हवा एतद्यज्ञश्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे प्रनतेे अन्यस्य तन्त्र प्रनायत' इति वचनादेकप्रयोगमध्येऽपरस्य कामस्य प्रयोग सामान्यतो निषिद्ध तथापि द्वयोरनयोरग्निहोत्रकर्मा न्तरयोरेककालत्वात्तन्त्रप्रयोगापत्ते सङ्कल्पादौ तत्तत्फलार्थ कर्मद्वयमपि तन्त्रेण करिष्य इत्युल्लेख प्रयोजनम् । गोदोहनोदाहरणे तु प्रयोगात् बहि प्रणयनानुष्ठानम् ।

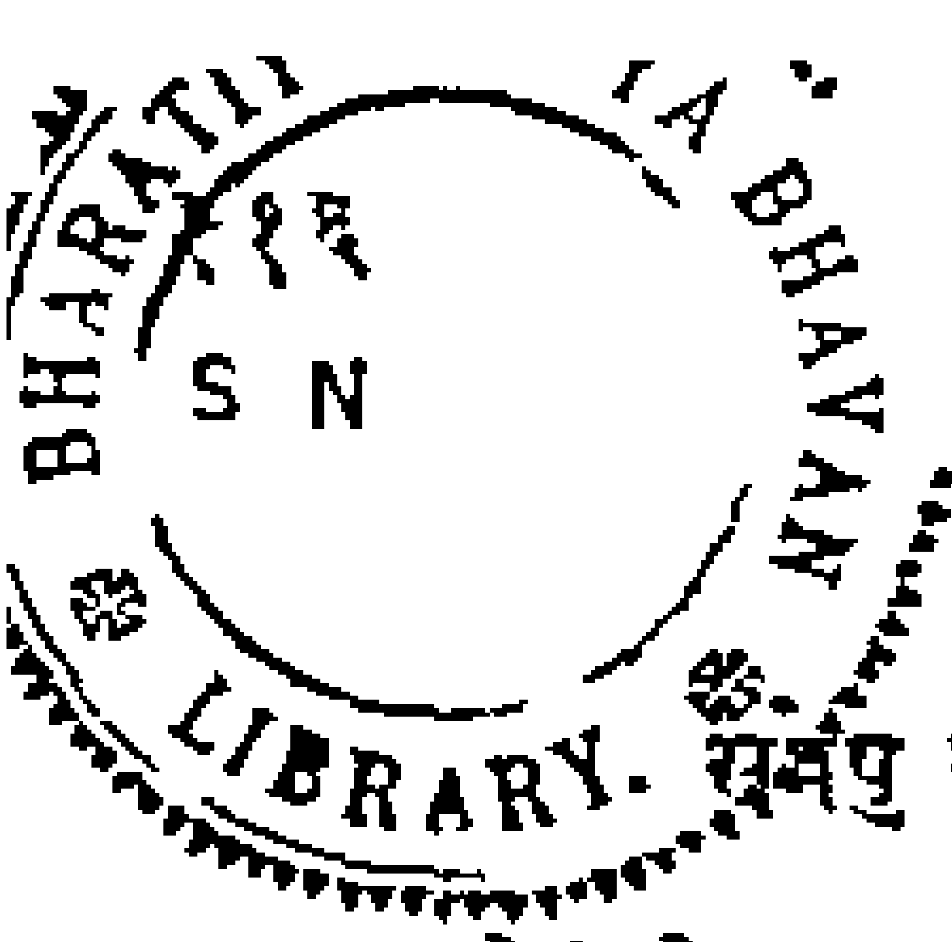
यत्तु वार्तिके प्रणयतीत्यस्य कर्मसाकाङ्क्षत्वात् "अप प्रणयती' ति वाक्यान्तरश्रुतद्वितीयान्तापदानुषङ्गावगतेरपा चोपयोगसत्त्वेन तत्संस्कारा- र्थस्यैव प्रणयनस्य फलार्थत्वावगमात् परप्रयुक्तसंस्कारोपजीवित्वेन पक्ष द्वयेपि क्रतुप्रयोगमध्यकरणोपपत्ते नानुष्ठाने भेदो लभ्यत इत्युक्तम् , तद नुपस्कस्याप्यप पदस्य संस्कार्यपरत्वे उद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदापत्ते सक्तु न्यायेन विनियोगभङ्गावसायाल्लौकिकाप्साधनकप्रणयनस्य पश्वर्थत्वावगते रतिशयार्थम् ।

सिद्धान्ते तु तत्तत्फलार्थेन गुणेन सहाश्रय स्वफलार्थ करिष्य इत्यु ल्लेख प्रयोजन द्रष्टव्यम् ।

सूत्र तु— यागादिवाक्यस्य दध्यादिवाक्यस्य च भावार्थाधिकरण प्रदर्श्यप्रवृत्तिभ्या तुल्यत्वाभावात् तस्याश्रयस्य फलसम्बन्धिनि गुण एव दध्यादिवाक्यस्थफल प्रतीयेतेति योज्यम् ।

इतीन्द्रियकामाधिकरणम् ॥१०॥

———(*)———

अथ रैवत्यधिकरणम् ॥

धर्मेषु धर्मयुक्तं स्यात् ॥२—२—२६॥

ज्योतिष्टोमप्रकृतिको ऽग्निष्टुद्याग समाम्नात " त्रिवृदग्निष्टुदग्नि-ष्टोम तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो ह्येतेन यजेते " ति । अत्र च प्रथमान्तत्रयस्य यजेतेत्यनेनान्वयात् कर्तव्यपदाध्याहारेण भिन्नवाक्यत्व तावदावश्यकम् । तत्र च त्रिवृत्पदन्तावदातिदेशिक चतुस्तोमत्वव्यावृत्तिफलकतया सर्वस्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोमविधायकम् । अग्निष्टु त्पदमाग्नेयीषु स्तुवत इति वचनादग्निदेवत्यमन्त्रसाध्यस्तोत्रकत्वात् तत्प्र ख्यन्यायेन नामधेयम् । अग्निष्टोमपद चाग्निष्टोमसस्थ कत्वप्रतिप्रसवार्थम् । यद्यपि हि ज्योतिष्टोमात् नियतमेवाग्निष्टोमसस्था नित्यत्वात् प्राप्यते, तथा प्येतत्पूर्वभाविराजस्योक्थ्यसस्थाकस्य निकायित्वेन एतद्यागप्रकृतित्वाव गमात् तत उक्थ्यसस्थाया एव प्राप्यमाणत्वेन प्रतिप्रसवत्वोपपत्ति । राजन्यनिमित्तकाग्निष्टोमसंस्थानिकारभूतान्यग्निष्टोमताव्यावृत्तिफलकोक्थ्य सर्व साधारण्येनाग्निष्टोमसस्थाविधिरिति द्रष्टव्यम् । गुणद्वयविशिष्टापूर्वकर्मविधा नाच्च न वाक्यभेद । तस्येति वाक्येन तु राजसूय न्यायेन वायव्यगतैक विंशस्तोमविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालत्वादिविशिष्टो यागप्रयोग फलो द्देशेन विधीयते । तत्र वायव्यमन्त्राणामतिदेशप्राप्तमन्त्रबाधेनाग्नेयमन्त्र बाधेन वा निवेश । यद्यपि चात्राग्निष्टोमसामपदसमभिव्याहाराद्धारता सम्बन्धेन साम्नि मन्त्राणा विशेषणत्व प्रतीयते तथापि अनन्यलभ्यार्थकल्प नापत्ते न साम्नाङ्गत्वेन मन्त्रविधि, किं तु पाष्ठिकान्वयलभ्य साम्सम्बन्ध मनूद्य विशेषणप्रधानमग्निष्टोमशब्दमगीकृत्य स्तोत्राङ्गतयैव मन्त्रविधि । एवमेकविंशस्तोमकृतप्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव । प्रकृतितो हि अग्निष्टोमस्तोत्र एकविंशस्तोमकत्वे प्राप्ते ऽग्निष्टोमस्तोत्रमात्रस्य त्रिवृत्तया बाधितो निवर्तमाने अथ

प्रतिप्रसवः । अतश्चोभयविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालादिविशिष्टयाग प्रयोगविधिरेवायम् । यद्यपि चाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालत्वमतिदेशतः सम्भवत्प्राप्तिकम्, तथापि एकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थं विशिष्टविधिसन्दंशन्यायेन वाऽतिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण वा तस्य विधिर्नानुपपन्नः । यद्यपि चाग्निष्टोमस्तोत्रस्य प्रकृतौ सर्वान्त्यत्वात् यागप्रयोगपूर्वकालत्वं सम्भवति, तथापि सर्वाङ्गानुष्ठानसौकर्यार्थमादितोऽवधारणादग्निष्टोमस्तोत्रस्यापि तत्सिद्धेः प्रतिपत्तिपूर्वकालत्वाभिप्रायेण तदिति मूलानुसारिणः । वस्तुतस्त्वेतादृशविषये मुखं व्यादाय स्वपितीति वत् समकालत्वमेव प्रयोगमध्यवृत्तित्वरूपं लक्षणया क्त्वाप्रत्ययार्थो विधीयते वाक्यभेदपरिहारार्थम् । अथवा अस्तु समानकर्तृकत्वमात्रमत्र तदर्थं, यद्यपि च ऋत्विक्कर्तृकस्तोत्रसमानकर्तृकत्वं यजमानकर्तृके यागे न मुख्यम्, तथापि प्रयोजककर्तृत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेः न विरोधः; तत्प्रकरणे च "वारवन्तीयमग्निष्टोम कार्यं" मिति श्रुतेन वाक्येन प्राकृतयज्ञायज्ञीयबाधेनाग्निष्टोमस्तोत्रे वारवन्तीय विहितम्, तदनन्तरञ्चैतस्यैव "रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेते" ति श्रुतम् । तत्र च पूर्ववदेव द्वेधा सन्देहः । पाद्यायस्तकृती स्पष्टे । भाष्यादिकी त्वनन्तरा ।

तत्र प्रकृतस्याग्निष्टोमादेरुपदेशश्रुतेः प्रमाणाभावाच्च न तत्कर्मान्तरम्, सिद्धान्ते वक्ष्यमाणरीत्यैव चाभ्यासाभावेनापि गुणकर्मसम्बन्धः, अतो वाक्यप्रमाणकदर्शनेन रेवतीमात्रविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालादिविशिष्टो यागप्रयोगः फलार्थं विधीयते । न तत्र दधिन्यायेन गुणस्योपादानत्वप्रयोज्यत्वम्, अपि तु कालादिरूपस्य गुणस्यानुबन्धत्वेन प्रयोगविशेषणत्वमेव, अतोऽत्र गुणविशिष्टस्य तस्यैव कर्मणः फलोद्देशेन विधानमित्येकः पक्षः । द्वितीयस्तु — नात्र गुणसम्बन्धः, प्रयोगस्य

वाक्यव्यवायेनैव प्राप्तत्वात्, फलान्तरश्रवणेऽपि च विविदिषावाक्यव द्विनियोगमात्रकरणेन प्रयोगान्तरस्याविधानोपपत्तेः, नच विनिगमना विरहः, प्राथम्येन वाक्यव्यवाय एव प्रयोगविधेर्नियन्तुं शक्यत्वात् । एवं सत्यपि यदि विशेषणीभूतस्य रेवतीमात्रविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रत्व नोत्तरकालतादेरप्राप्तिः स्यात् ततोऽवेष्टेः ' यदि ब्राह्मणो यजेत " इत्यादौ विधेयकर्तृकालादिरूपाकगुणवशादिव प्रयोगान्तरमपि विधीयेत, न त्वेव दस्ति, तस्यापि वाक्यव्यवायेनैव प्राप्तत्वात्, नह्यत्र तत पूर्वप्रवृत्ति शक्यते वक्तुम्, प्रापकस्यापि प्रत्यक्षत्वात्, नच प्राप्तस्यापि विशिष्टविधि सन्दष्टतयैव विधेयतामापाद्य प्रयोगभेदकत्वम् अयोग्यतापत्तेः - सति हि प्रयोगविधौ विशिष्टविधिसन्दष्टता, तस्याश्च सत्त्वे विधेयत्वात् प्रयोगविधिरिति । अतः परिशेषाद्रेवतीमात्रं प्राप्ताग्निष्टोमस्तोत्रोद्देश्यत्वेना देन विधेयम्- फलोद्देशेन यागविनियोगश्चेति वाक्यभेदतादवस्थ्यात् द्वि यायेऽत्र लाघवात् गुणफलसम्बन्धविधिरेव । तत्रापि रेवतीमात्र स्याप्राप्तत्वात् यद्यपि विधिः तन्मात्र एव सङ्क्रमते तथापि नात्र तासां फलसम्बन्धः, तथात्वे तासां निधिलिङ्गसङ्कुचत्वादेतच्छब्देन तृतीया न्तेन फलसाधनतयोपादानानुपपत्तेः, किन्तु प्राप्तस्यापि रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्यैव, यद्यपि चात्राप्यवलम्बशर्यकल्पनापत्ते रेवतीनामग्नि ष्टोमस्तोत्र एवाङ्गत्वम्, तथापि पार्ष्टिरान्यलभ्याधारतासम्बन्धेनैव तासां रेवतीनां वैशिष्ट्यं नानुपपन्नम् । अत एवैतच्छब्दोपपत्तावपि नाग्नि ष्टोमस्तोत्रस्यैव रेवत्यङ्गस्य फलसम्बन्धः, अग्निष्टोमसामपदस्य विशे षणप्रधानत्वे लक्षणापत्तेः । नच रेवतीवारवन्तीययोः पृथक्पदोपात्त कारकत्वेन कथं वैशिष्ट्योपपत्तिः, फलकर्मकभावनाया विधेयत्वेन तस्यामुभयोः प्रथमतः सम्बन्धाङ्गीकरणेन सोमादिवत् पश्चात् परस्पर वैशिष्ट्योपपत्तेः, कृत्वाशब्दश्रवणेन रेवतीषु कृत्वा वारवन्तीयं तेन फल माप्नुयादित्यर्थावगमाद्वैशिष्ट्योपपत्तेश्च । अतो रेवतीविशिष्टस्य वारवन्ती

यस्य फलसम्बन्धः, तस्य च स्वरसमाहारात्मकस्य सौभरादिवत् सिद्धरूपत्वेनाश्रयापेक्षाया प्राकृतस्य यागस्यैवाश्रयत्वम्, नहि गायतिधातुवाच्यत्वात् साम्नः क्रियात्मकत्वाशङ्का, गडिवदनैकदेश इत्यादौ गण्डादीनां धातुवाच्यत्वेपि सिद्धरूपत्ववत्। सामशब्दस्य "सामाथो यः कश्च रोपणः स्वरः" इति श्रुतेः षड्जादिस्वरसमाहारवाचित्वात्, स्वरशब्दस्य च "मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रञ्जनयति स्वरम्" मित्यादि सङ्गीतशास्त्रपर्यालोचनया सिद्धरूपवायवीयसंयोगविभागजनितध्वन्यात्मकशब्दविशेषवाचित्वावगमेन वारवन्तीयादेः सिद्धरूपत्वप्रतीतेः। अतश्च तस्याश्रयापेक्षाया युक्तमेव यागस्याश्रयत्वम्। शक्यते हि सप्ता ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रमिव याग साधयितुम्। अतश्च सौभरसाम्नः स्तोत्राश्रितत्वमिव वारवन्तीयस्यापि यागाश्रितत्व तदीययाज्यादिमात्राधारतया उच्चैष्ट्वादिवन्न विरुध्यते। रेवतीनामपि चात एव याज्यादिकार्ये निवेशोप्युन्नेयः। काम्येन च वारवन्तीयादिना सामान्यविधिप्राप्तस्य वातिदेशप्राप्तस्य वैकृतस्यादेर्बाधोऽपि सुवच एव। यदि चाग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तिराशङ्क्येत, ततोऽग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैव यागस्य जन्यत्वापरपर्यायमाश्रयत्वम्। इष्यत एव हि श्रीह्यादौ परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वम्, आश्रयत्वमपि च सौभरादौ स्तोत्रादेः। अस्तु वा यागस्याग्निष्टोमस्तोत्रजन्यत्वात् परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वापरपर्यायाश्रयत्वायोगेप्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेनाग्निष्टोमस्तोत्रेऽवतारः। इष्यते चोरध्यादिस्तोत्रनिरूपितसमाप्तिप्रतियोगित्वरूपस्याश्रयत्वस्य साक्षात् प्रकृते यागे ऽसम्भवेन प्रयोगे चावतार "पशुनाग उदय्यं गृह्णीया" दित्यादौ। नच स्तोत्रान्तराणामपि प्रकृतयागाङ्गत्वादग्निष्टोमस्तोत्र एवावतारे प्रमाणाभावः, अग्निष्टोमस्तोत्रस्य चासत्त्ववारणे विहितत्वेन वारवन्तीयवाक्येऽनुवादेन चाग्नि

वायव्यवाक्येनैव प्राप्तत्वात् , फलान्तरश्रवणेऽपि च विविदिषावाक्यव दिविनियोगमात्रकरणेन प्रयोगान्तरस्याविधानोपपत्ते, नच विनिगमना विरह, प्राथम्येन वायव्यवाक्य एव प्रयोगविधे नियन्तु शक्यत्वात् । एव सत्यपि यदि विशेषणीभूतस्य रेवतीमात्रविशिष्टामिष्टोमस्तोत्रगव नोत्तरकालत्वादेरप्राप्ति स्यात् ततोऽवेष्टे " यदि ब्राह्मणो यजेत " त्यादौ विधेयकर्तृकालादिरूपानेकगुणवशादिव प्रयोगान्तरमपि विधीयेत, न त्वेत दस्ति, तस्यापि वायव्यवाक्येनैव प्राप्तत्वात् , नह्यत्र तत पूर्वप्रभृति शक्यते वक्तुम् , प्रापकस्यापि प्रत्यक्षत्वात् , नच प्रत्यस्यापि विशिष्टविधि सन्दष्टन्यायेन विधेयतामापाद्य प्रयोगभेदकत्वम् अन्योन्याश्रयापत्ते – सति हि प्रयोगविधौ विशिष्टविधिसन्दष्टता, तस्या च सत्या विधेयत्वात् प्रयोगविधिरिति । अत परिशेषाद्रेवतीमात्र प्राप्ताग्निष्टोमस्तोत्रत्वस्यानुवा देन विधेयम्– फलोद्देशेन यागविनियोगश्चेति वाक्यभेदतादवस्थ्यात् दधिन्यायेनात्र लाघवात् गुणफलसम्बन्धविधिरेव । तत्रापि रेवतीमात्र स्याप्राप्तत्वात् यद्यपि विधि तन्मात्र एव सङ्गच्छते तथापि नात्र तासा फलसम्बन्ध, तथात्वे तासा त्रिधिलिङ्गसङ्कुचत्वादेतच्छब्देन तृतीया न्तेन फलसाधनतयोपादानानुपपत्ते, किन्तु प्राप्तस्यापि रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्यैव , यद्यपि चात्राप्यवलृप्तकार्यकल्पनापत्त रेवतीनामामि ष्टोमस्तोत्र एवाङ्गत्वम्, तथापि प्राप्तिमात्रबलेनाधारतासम्बन्धेनैव तासि रेवतीना वैशिष्ट्य नानुपपन्नम् । अत एवैतच्छब्दोपपत्तावपि नाग्नि ष्टोमस्तोत्रस्यैव रेवत्यङ्गस्य फलसम्बन्ध, अग्निष्टोमसामपदस्य विशे षणप्रधानत्वे लक्षणापत्ते । नच रेवतीवारवन्तीययो पृथक्पदोपात्त कारकत्वेन कथ वैशिष्ट्योपपत्ति ? फलकर्मकभावनाया विधेयत्वेन तस्यामुभयो प्रथमत सम्बन्धाङ्गीकरणेन सोमादिवत् पश्चात् परस्पर वैशिष्ट्योपपत्ते, कृत्वाशब्दश्रवणेन रेवतीषु कृत्वा वारवन्तीय तेन फल भावयेदित्यर्थावगमाद्वैशिष्ट्योपपत्तेश्च । अतो रेवतीविशिष्टस्य वारव न्ती

यस्य फलसम्बन्धः, तस्य च स्वरसमाहारात्मकस्य सौभरादिवत् सिद्ध रूपत्वेनाश्रयापेक्षायां प्राकृतस्य यागस्यैवाश्रयत्वम्, नहि गायतिधातु वाच्यत्वात् साम्न क्रियात्मकत्वाशङ्का, गडिवदनैकदेश इत्यादौ गण्डा दीनां धातुवाच्यत्वेपि सिद्धरूपत्ववत् । सामशब्दस्य "सामार्थो यः कश्च रोषण. स्वर" इति श्रुते षड्जादिस्वरसमाहारवाचित्वात् - स्वर शब्दस्य च "मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रञ्जनयति स्वर" मित्यादि सङ्गीत शास्त्रपर्यालोचनया सिद्धरूपवायवीयसयोगविभागजनितध्वन्यात्मकशब्दविशे षवाचित्वावगमेन वारवन्तीयादे सिद्धरूपत्वप्रतीते । अतश्च तस्या श्रयापेक्षाया युक्तमेव यागस्याश्रयत्वम् । शक्यते हि स साम ऋगक्षरा भिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रमिव यागः साधयितुम् । अतश्च सौभरसाम्नस्तोत्रा श्रितत्वमिव वारवन्तीयस्यापि यागाश्रितत्व तदीयधर्मादिमात्राधारतया उच्चैष्ट्वादिवन्न विरुध्यते । रेवतीनामपि चात्र एव याज्यादिकार्ये निवेशोऽप्युन्नेयः । काम्येन च वारवन्तीयादिना सामान्यविधिप्राप्तस्य वातिदेशप्राप्तस्य वैरूप्यत्यादेर्बाधोऽपि युक्त एव । यदिचाग्निष्टोमसामेत्यनु वादानुपपत्तिराशङ्क्येत, ततोऽग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैव यागस्य जन्यत्वापरपर्याय साध्यत्वम् । इत्थत एव हि भीमादौ परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वम्, साध्यत्वमपि च सौभरादौ स्तोत्रादे । अस्तु वा यागस्याग्निष्टोमस्तोत्र जन्यत्वात् परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वापरपर्यायसाध्यत्वायोगेप्यानर्थक्यतद्‌ङ्ग न्यायेनाग्निष्टोमस्तोत्रैवानार: । इष्यते चौपम्यादिस्तोत्रनिरूपितसमाप्तिप्राप्ति योगित्वस्याप्याश्रयत्वस्य साक्षात् प्रकृते यागे ऽसम्भवेन प्रयोगे चा वतार· "वसुधाग उदग्रं गृह्णाता" दित्यादौ । न च स्तोत्रान्तराणा मपि प्रकृतयागाद्यन्तादग्निष्टोमस्तोत्र एवावतारे प्रमाणाभाव·, अग्नि ष्टोमस्तोत्रस्य यागस्यसमाप्ते निर्दिष्टत्वेन वारवन्तीयस्यैवानुवादेन चाग्नि

देशिकस्तोत्रान्तरापेक्षया निशिष्टोपस्थितत्वात् शास्त्रस्याबाधपक्षपातित्वे न काम्यस्यापि वारवन्तीयस्य स्तोत्रान्तरे निवेश । आतिदेशिकसाम बाधापत्ते वारवन्तीयाङ्गकाग्निष्टोमस्तोत्रमात्रनिवेशावगमाच्च ।

एतेन यत् सिद्धान्तवार्त्तिके 'पुरुषार्थवारन्तीयस्य क्रत्वर्थेन सह भेदाद्वाग्निष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वं भवेत् क्रत्वर्थस्य तद्वृत्तिदर्शनेनात्राप्यनुमानाद्वा, एतस्य तदंशानापन्नत्वाद्वा ? नाद्य, एकस्य देवदत्तस्य युद्धभोजनादिकार्यभेदेन एकस्थाननियमवदेकस्थानत्वे प्रमाणाभावात् । न द्वितीय, सामान्यतो दृष्टस्याप्रयोजकत्वात् ; वारवन्तीयत्वहेतोराधाने ऽनैकान्तिकत्वाच्च । अग्निष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वस्य च साधनतापरपर्यायस्य सामप्रयोजनत्वेन सामाङ्गतया कार्यपदस्याप्यनतिदेशाच्च तृतीयोऽपि । अतो नाग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तिता सम्भवती' त्युक्तम्, तदपि परास्तम्, अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगादिति न्यायेनैव तदुपपत्ते । यत्त्वस्मिन् पक्षे रेवतीभिर्बाधस्याबाध, स स्तोत्रान्तरेष्वातिदेशिकसामान्तराबाधातुल्य इत्यकिञ्चित्कर । अतो युक्त एवानर्थक्यतदङ्गन्यायेनाग्निष्टोमस्तोत्रमात्रेऽवतार । अस्तुवाऽग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव विशिष्योपस्थित्यादिनाश्रयत्वम्, तस्य च धर्मिग्राहकप्रमाणेनाग्निष्टुद्यागसम्बन्धिन एव लाभाभजि पञ्चम्नैतच्छब्द क्त्वाप्रत्ययश्च सर्वमनुवाद । अथवा वारवन्तीयमग्निष्टोमसामकार्यमिति प्राकरणिकवाक्येनैव लाघवाद्भयसम्बन्धो विधीयते, न त्वङ्गाङ्गिसम्बन्ध, गौरवात्, दध्यादिवाक्येषु त्वन्यलभ्यत्वादाश्रयस्यागत्या गौरवाङ्गीकरणम् । तदेव वारवन्तीयस्यैव फलसम्बन्ध इति पूर्वोक्त पक्ष उपपादित । अथवास्तु रेवतीनामप्रसक्तत्वात् तस्यैव

विधिसकरणानवगते तासामेव फलसम्बन्धः । सप्तमीचेन यद्यपि स्तोत्र निरूपित सामनिरूपितमेव च ऽधिकरणत्वं वदति, तथाप्येतच्छब्देन तृतीयान्तेन रेवतीविशिष्टवारवन्तीयस्यैव पूर्वोपस्थितस्य परामर्शात् तत्र च विशेष्यस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादप्राप्तरूपविशेषणस्यैव दाक्षायण यज्ञपदे आवृत्तेरिव फलसम्बन्धोपपत्तिः । अत एवैतच्छब्दस्यापि लिङ्ग साध्यत्वाञ्च रेवतीपरामर्शकत्वमित्यप्यपास्तम्, विशिष्टपरामर्शकत्वे ऽप्य विरोधात् । नन्वेतस्मिन् पक्षे रेवतीनामग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वस्य पूर्वोक्तविधयाप्यलाभात् कथं गुणफलसम्बन्धोपपत्तिः, प्रकरणेन तदलाभेऽपि वाक्येनाश्रयलाभोपपत्तेः । तथाहि— दध्यादावपि सम्भवत्येव वाक्येनाश्रयविधिः । न च वाक्यभेदः, होमविशिष्टदध्नः फलोद्देशेन विधानोपपत्तेः । नचैव होमस्य दध्यङ्गत्वापत्तिः, फलसम्बन्धोनत्वेनाङ्गतासम्बन्धेन वैशिष्ट्यानङ्गीकारात्, अपितु अपेक्षावशात् आश्रयतासम्बन्धेनैव । अतश्च यथैव "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इत्यादौ न दर्शपूर्ण मासयोः सोमाङ्गत्वमुत्तरकालाङ्गत्वं वा, अपि तु निरूपकतासम्बन्धेनै वोत्तरकालताया वैशिष्ट्यम्, तथात्राप्याश्रयतासम्बन्धेन तदङ्गीकारे न कश्चिद्विरोधः । स तु तत्र नाश्रित, अन्यत एव लाभोपपत्तेः । प्रकृते तु प्रकरणेनाश्रयप्राप्तेरसम्भवात् वाक्येनैवाग्निष्टोमाङ्गत्वमग्निष्टोमस्तोत्रसाधनी भूतरेवतीविधानाद्वाक्यभेद विनैवाश्रयलाभोपपत्तिः । अथवा अग्निष्टोम स्तोत्रस्यैवाश्रयतासम्बन्धेन वैशिष्ट्यम्, तस्य तु प्रकरणात् प्रणयनादे रिवाग्निष्टोमसम्बन्धिन एवोपस्थितेरप्यन्तस्तैतच्छब्दो यत्निश्च वारवन्तीय पदवदनुवादः । किंचास्मिन् पक्षे यथैव सिद्धान्ते रेवत्यादिविशिष्टस्तोत्र भावनाविशिष्टयागविधानं कृत्वाशब्दगतिरिति न दुष्यति, तथैव मम प्याश्रयभावनाविशिष्टगुणभावनाविधानमिति सर्वथाश्रयप्राप्तिसम्भवात् फल सम्बन्धविधिरेव युक्तः ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते— नात्र गुणात् फलम्, आश्रयालाभात्। तथाहि— वाक्यान्तरीयस्य फलसम्बन्धित्वपक्षे तावन्नाश्रयलाभः, स हि प्रकरणादभिप्रेतो वाक्याद्वा? आद्येऽपि किं यागस्यैवाश्रयत्वम्, अग्निष्टोमस्तोत्रस्य वा? तत्रापि किं यागस्य साक्षात् अग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा वा? नाद्य, अग्निष्टोमसामेत्यस्यानुवादानुपपत्तेः। न द्वितीय, स्तोत्रस्यादृष्टविधया यागाङ्गत्वात् तद्द्वारा यागस्याश्रयत्वानुपपत्तेः। दृष्टविधया हि कृतिसाध्यधात्वर्थसम्बन्धित्वं गुणस्यापेक्षितमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे। अदृष्टद्वारा हि तदाश्रयणे गुणस्याश्रयं विनापि फलकरणत्वस्यादृष्टद्वारोपपत्तेः कुत आश्रयाकाङ्क्षया। न चेष्टापत्तिः, करणविभक्तेर्वैयर्थ्यापत्तेरुक्तत्वात्। नचैवमपि पूर्वकालत्वादिरूपदृष्टसम्बन्धेनैवाग्निष्टोमस्तोत्रस्य द्वारत्वोपपत्तेः युक्तमेव परम्परया यागस्याश्रयत्वमिति वाच्यम्, एवमपि यागस्यैव तदीयफलाधारत्वेनाश्रयत्वोपपत्तेः। स्तोत्रद्वारकपरम्परायामेव प्रमाणाभावात्। न चाग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तिः प्रमाणम्, तथात्वे तस्यापि तत्र तात्पर्यकल्पने वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात्। किञ्चास्तु वा यागस्य साक्षात्सामाश्रयत्वे योग्यत्वम्, तथाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव द्वारत्वनिवेशे किं मानम्? तस्यौपदेशिक्युपस्थितिरिति चेत्? तस्या द्वारत्वाभावसाधकत्वेन विरुद्धत्वात्। न ह्यातिदेशिकस्तोत्रवृत्तिरथन्तरबाधसम्भवे औपदेशिकस्तोत्रवृत्त्यौपदेशिकबाधस्य बाधो रेवतीभिर्युक्तः। तस्मादौपदेशिकत्वस्य द्वारत्वासाधकत्वादग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव न द्वारत्वे प्रमाणमस्ति।

एतेन तस्यैव विशिष्योपस्थितेः साक्षादाश्रयत्वं यागे, आनर्थक्येन वा तत्रैवावतरणं प्रयुक्तम्। किंच नायमानर्थक्यतदङ्गन्यायस्य विषयः, सर्वत्र हि श्रुतशब्दजन्यशाब्दबोधे योग्यताज्ञानाभावेऽप्ययोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण शाब्दबोधस्यानुभाविकत्वात् तन्निश्चयः प्रतिबन्धकमात्रम्। अतश्च “सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य” इत्यादौ श्रुताया अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण

शाब्दबोधे जाते पश्चाद्योग्यतालोचनादर्शनात् साक्षादसम्भवेऽप्युक्तपरम्परा-
श्रयणम् । यत्र तु कल्पितशब्देन शाब्दबोधः, तत्र शब्दकल्पनायां योग्य-
ताज्ञानस्यैव कारणत्वम्, अयोग्यतानिश्चयाभावसत्त्वेऽपि योग्यताज्ञानाभावे
शब्दकल्पनानुदयस्यानुभविकत्वात् । अतश्च यागगतयोग्यताज्ञानाभावेन
तद्गताश्रयत्वबोधकशब्दस्यैव प्रकरणेनाकल्पनात् कुतः तदसम्भवे अङ्गे-
ष्ववतारः ।

यत्तु— प्रकरणेनाश्रयलाभाभावेऽपि बारवन्तीयवाक्येनैव तल्लाभोप-
पत्तिरित्युक्तम् । तन्न, तथात्वे ऽग्निष्टुद्यागमात्रवृत्त्यग्निष्टोमस्तोत्रस्यैवाश्रयत्वे
प्रमाणाभावात् । न ह्यग्निष्टोमपदस्याविशेषप्रवृत्तस्यानपेक्षत्वे सति अधि-
काराख्यप्रकरणमात्रेण सङ्कोचो युक्तः, 'तुल्येषु नाधिकारः स्या'दिति
न्यायात् । यद्यपि प्रयुक्तिशक्तिकल्पनागौरवपरिहारार्थं क्रतुप्रयोगवृत्तित्व-
मग्निष्टोमस्तोत्रस्यापेक्ष्यते, तथापि क्रत्वन्तरप्रयोगवृत्तित्वस्यापि सम्भवात्
नाधिकारेण सङ्कोचः । ननु नेदं कुशकाशावलम्बनं युज्यते, गुणविधेः
प्रयुक्तिशक्तिकल्पनापरिहारार्थं प्रणयनादेरिवाग्निष्टोमस्तोत्रस्यापि प्रयोजका-
न्तरापेक्षायां युज्यत एव प्रकृतत्वधिकारस्य सङ्कोचकत्वम्, अत एव
यदपि वार्तिके बारवन्तीयवाक्यस्य गुणफलवाक्यस्य च द्वयोरपि यागोत्पत्ति
वाक्येनैवान्वयात् परस्परान्वयाभावेन न बारवन्तीयवाक्यस्याश्रयसमर्पकत्वं
युज्यत इति समाहितम्, तदप्यपेक्षावशेन व्यूढाद्युत्पत्तिवाक्यवत् बारव-
न्तीयवाक्यस्यापि गुणफलवाक्यैकवाक्यतयाश्रयसमर्पकत्वोपपत्तेरकिञ्चित्करम्,
यदपि च प्राकरणिकाश्रयपक्षे अग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वासम्भवे कारण-
औपदेशिकत्वबाधायोगरूपमुक्तम्, तदपि स्तोत्रान्तरस्याश्रयत्वे कथा सा
च बाधापत्तेरुभयबाधापेक्षया चैकस्यैवौपदेशिकस्यापि बाधौचित्यात् कुश-
काशावलम्बनमिति कथं रेवत्याधारस्य बारवन्तीयस्याश्रयलाभात् फलसम्ब-
न्धानुपपत्तिरिति चेत्, सत्यम्, बारवन्तीयस्य फलसम्बन्धानुपपत्तौ नाश्र-
यलाभः प्रयोजकः, अपि तु प्राप्तत्वेन ततो विध्युद्धरणमेव यागादिष्व

इति प्राप्तेऽभिधीयते– नात्र गुणात् फलम्, आश्रयालाभात् । तथाहि– वारवन्तीयस्य फलसम्बन्धित्वपक्षे तावन्नाश्रयलाभः, स हि प्रकरणादभिप्रेतो वाक्याद्वा? आद्येपि किं यागस्यैवाश्रयत्वम्, अग्निष्टोमस्तोत्रस्य वा? तत्रापि किं यागस्य साक्षात् अग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा वा? नाद्य, अग्निष्टोमसामेत्यस्यानुवादानुपपत्तेः । न द्वितीयः, स्तोत्रस्यादृष्टविधया यागाङ्गत्वात् तद्द्वारा यागस्याश्रयत्वानुपपत्तेः । दृष्टविधया हि इति साध्यधात्वर्थसम्बन्धित्वं गुणस्यापेक्षितमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे । अदृष्टद्वारा हि तदाश्रयणे गुणस्याश्रयं विनापि फलकरणत्वस्यादृष्टद्वारोपपत्तेः कृतमाश्रयाकाङ्क्षया । न चेष्टापत्तिः, करणविधिवैयर्थ्यापत्तेरुक्तत्वात् । नचैवमपि पूर्वकालत्वादिरूपदृष्टसम्बन्धेनैवाग्निष्टोमस्तोत्रस्य द्वारत्वोपपत्तेः युक्तमेव परम्परया यागस्याश्रयत्वमिति वाच्यम्, एवमपि यागस्यैव तदीयफलाधारत्वेनाश्रयत्वोपपत्तेः । स्तोत्रद्वारकपरम्परायामेव प्रमाणाभावात् । न चाग्निष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्तिः प्रमाणम्, तथात्वे तस्यापि तत्र तात्पर्यकल्पनेन वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात् । किञ्चास्तु वा यागस्य साक्षात्साम्नाश्रयत्वयोग्यत्वम्, तथाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव द्वारत्वनिवेशे किं मानम्? तस्यौपदेशिकत्वमुपस्थितिरिति चेत्? तस्या द्वारत्वाभावसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । न ह्यातिदेशिकस्तोत्रवृत्तिरूपबाधसम्भवे औपदेशिकस्तोत्रवृत्त्यौपदेशिकबाधव्यवहारो रेवतीभिर्युक्तः । तस्मादौपदेशिकत्वस्य द्वारत्वासाधकत्वादग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव न द्वारत्वे प्रमाणमस्ति ।

एतेन तस्यैव विशिष्योपस्थितेः साक्षादाश्रयत्वं यागे, आनर्थक्येन वा तत्रैवावतरणं प्रयुक्तम् । किंच नायमानर्थक्यतदङ्गन्यायस्य विषयः, सर्वत्र हि श्रुतशब्दजन्यशाब्दबोधे योग्यताज्ञानाभावेऽप्ययोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण शाब्दबोधस्यानुभाविकत्वात् तन्निश्चय प्रतिबन्धकमात्रम् । अतश्च "सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्ये"त्यादौ श्रुतायाः अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण

शाब्दबोधे जाते पश्चाद्योग्यतालोचनादशायां साक्षादसम्भवेप्युक्तपरम्परा-श्रयणम् । यत्र तु कल्पितशब्देन शाब्दबोधः, तत्र शब्दकल्पनायां योग्य-ताज्ञानस्यैव कारणत्वम् , अयोग्यतानिश्चयाभावसत्त्वेपि योग्यताज्ञानाभावे शब्दकल्पनानुदयस्यानुभविकत्वात् । अतश्च यागगतयोग्यताज्ञानाभावेन तद्गताश्रयत्वबोधकशब्दस्यैव प्रकरणेनाकल्पनात् कुतः तदसम्भवे अद्ये-ष्ववतारः ।

यत्तु— प्रकरणेनाश्रयलाभाभावेपि वारवन्तीयवाक्येनैव तल्लाभोप-पत्तिरित्युक्तम् । तन्न, तथात्वे ऽग्निष्टुद्यागमात्रवृत्त्यग्निष्टोमस्तोत्रस्यैवाश्रयत्वे प्रमाणाभावात् । न ह्यग्निष्टोमपदस्याविशेषप्रवृत्तस्यानपेक्षत्वे सति अधि-काराख्यप्रकरणमात्रेण सङ्कोचो युक्तः, 'तुल्येषु नाधिकारस्स्या' दिति न्यायात् । यद्यपि प्रयुक्तिशक्तिकल्पनागौरवपरिहारार्थं क्रतुप्रयोगवृत्तित्व मग्निष्टोमस्तोत्रस्यापेक्ष्यते, तथापि क्रत्वन्तरप्रयोगवृत्तित्वस्यापि सम्भवात् नाधिकारेण संकोच । ननु नेदं कुशकाशावलम्बनं युज्यते, गुणविधेः प्रयुक्तिशक्तिकल्पनापरिहारार्थं प्रणयनादेरिवाग्निष्टोमस्तोत्रस्यापि प्रयोजका-न्तरापेक्षायां युज्यत एव प्रकृतक्रत्वधिकारस्य संकोचकत्वम् , अत एव यदपि वार्तिके वारवन्तीयवाक्यस्य गुणफलवाक्यस्य च द्वयोरपि यागोत्पत्ति वाक्येनैवान्वयात् परम्परान्वयाभावेन न वारवन्तीयवाक्यस्याश्रयसमर्पकत्वं युज्यत इति समाहितम् , तदप्यपेक्षावशेन व्युदाद्युत्पत्तिवाक्यवत् वारव-न्तीयवाक्यस्यापि गुणफलवाक्यैकवाक्यतयाश्रयसमर्पकत्वोपपत्तेरकिंचित्करम्; यदपि च प्राकरणिकाश्रयपक्षे अग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वाद्युपगमे प्रार्थ-औपदेशिकत्वबाधायोगात्स्वमुक्तम् , तदपि स्तोत्रान्तरस्याभावे क्रपां मम श्च बाधापत्तेरुभयबाधापेक्षया चैकस्यैवौपदेशिकस्यापि बाधेऽपि न तत्र क्रतावलम्बनमिति कथं रेवत्यादिस्य वारवन्तीयस्याश्रयाकाङ्क्षा दनवस्थ त्यानुपपत्तिरिति चेत् ! सत्यम् , वारवन्तीयस्य फलसम्बन्धार्थं नाश्रयान्तरस्याभः प्रयोजकः, यदि तु प्राधान्येन तत्र विधानतत्त्वेन यत्नादिस्य

इव, अतश्च परिशेषान्मूलानुक्तोऽपि रेवतीमात्रफलसम्बन्धपक्ष एव मुख्यपूर्व पक्षत्वेन सम्भावनीयः । तस्य चाश्रयलाभानिराकरणं युक्तमेव । नहि तदा प्रकरणादाश्रयो लभ्यते, अग्न्याधेयस्यातिदेशिकत्वेन युक्तत्वेनाग्निष्टोमस्ते त पृष्ठिस्तस्य वारवन्तीयमानाधारत्वस्य वाऽप्रमाणत्वादनुवादानुपपत्तेः । वारवन्तीय वाक्यस्य स्वाश्रयसमर्पकत्वमस्मिन् पक्षे नाशंक्यमेव । न च प्रकारान्तरेणा श्रयालाभेऽपि वाक्येनैव तल्लाभोपपत्तिः, तेनापि अग्निष्टोमस्तोत्रफलस्यैवाश्रयत्वं विधीयते, यागविशिष्टस्य वा? नोभयथापि सम्भवति । तथाहि— सर्वत्र तावद्दध्यादौ न वाक्येनाश्रयविधानं युक्तम् । तदा ह्याश्रयस्य प्रथमत एव साधनत्वे गुणं प्रति वैशिष्ट्यं सम्भवति, कारकत्वात्, अतः सोमादिवदेव भाविनासम्बन्धोत्तरकालं पार्ष्ठिकं तदित्याश्रयणीयम् । न च गुणभावनायामाश्र- यस्यान्वयप्रकारः भावयितुं शक्यः । स हि न तावत् करणत्वेन, तथात्वे भावा र्थाधिकरणन्यायप्राप्त्या तस्यैव फलसम्बन्धापत्तेः, करणत्वेनोपस्थितस्य गुण सम्बन्धायोग्यत्वाच्च । फलप्रयोजनत्वात् गुणान्वयात्तेऽपि नेतिकर्तव्यतात्वेन । अतः परिशेषात् कर्मत्वेनान्वयो वाच्यः । तत्रापि यदीप्सिततमकर्मत्वरूपेण भा- व्यत्वेन, तत उद्देश्यानेकत्वाद्वाक्यभेदो गुणस्याश्रयांगत्वापत्तिश्च । यदि गु णेनाप्सितकर्मत्वेनान्वयः, तदापि फलस्य कर्मत्वेनान्वयात् प्रत्ययस्य द्वि कर्मकत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, फलोद्देश्यत्वेन प्रत्ययानुसारेण द्विकर्म कत्वस्य सम्भावितविरहे स्थापितत्वात् । न च दध्यादावाश्रयस्य वाक्येना विधानेऽपि प्रकृते फलायाग्निहोत्रभावनायामन्विताग्निष्टोमस्तोत्रस्य साम्नो वा गुणे वैशिष्ट्यापत्तेः वाक्येन विधानापत्तिः, फलायाग्निहोत्रभावना हि प्रत्येकं वा भावनान्तरं वा गुणफलभावना वा? नाद्य, तस्या हि गुण फलभावनासम्बन्धाभावेन वैशिष्ट्यानुपपत्त्या सिद्धान्तिवदेकभावनाविशिष्टा प्रयोजनाविधानानुपपत्तेः । न द्वितीय, तस्याः प्रयोगान्तराभावेन गुणभा- वनायामेकत्वे [illegible]

यणविध्यविषयस्यात्र भेदकत्वाभावात् । सर्वत्र हि संख्यावत् गुणोऽपि विधेय एव भेदकः, न त्वविधेयः । यावज्जीवमित्यादावपि च निमित्तस्य स्वरूपेण विधेयस्यापि नैमित्तिकसम्बन्धित्वेनाप्राप्ततया विधेयत्वात् विनियोगभेदकत्वाविघातः । अतएव "यदि ब्राह्मणो यजेते" त्यादौ ब्राह्मणादिकर्तृकत्वस्याप्राप्तत्वाद्युक्ता भेदकता । प्रकृते तु मत्वप्रत्ययोपात्तयाग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकालतादेस्स्वरूपेण कर्मसम्बन्धित्वेन चातिदेशादेव प्राप्तत्वात् नैवास्ति भेदकत्वम्, अपि तु रैवतीरूपस्य गुणस्यैव । तस्य चोत्तरयागान्वयित्वात् कर्मभेदकत्वमेव न प्रयोगभेदकत्वम् । नचैवं रैवतीरूपस्य गुणस्याग्निष्टोमस्तोत्र एवान्वयात् तद्भेदकत्वमेव स्यात् न कर्मभेदकत्वमिति वाच्यम्, तथात्वे फलोद्देशेन यागप्रयोगान्तरस्याप्यवश्यविधेयत्वापत्तेः लाघवेन कर्ममात्रभेदकत्वस्यैवाङ्गीकारात् । अत एव विवक्षितगत्या परम्परासम्बन्धेन रैवतीविशिष्टयागविधिरेवायम् । शाब्दबोधेऽन्वयनिर्वाहार्थं तु सम्भवन्मासिकस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रादेर्विशिष्टविधिसन्दष्टन्यायादिना विधेयत्वाङ्गीकरणम्, न वस्तुतः । अतश्च विवक्षितगत्या रैवतीरूपस्य गुणस्य यागान्वयितयैव विधेयत्वाद्युक्ता तत्स्वरूपभेदकता । अतः सिद्धं कर्मान्तरमेवात्र फलोद्देशेन विधीयत इति ।

नचैवमपि षष्ठ्यन्तैतच्छब्देन पूर्वकर्माङ्गतयाप्येतद्विधिप्रतीतिः कथं फलोद्देशेन कर्मान्तरविधानमिति वाच्यम्, तस्योद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदभिया निष्कासिततया प्राप्तपूर्वयागप्रकृतित्वरूपसम्बन्धानुवादकत्वात् वाक्येन च फलोद्देशेन विधानात् । प्रकरणात् पूर्वयागाङ्गत्व त्वनाशङ्क्यमेव । तस्मात् फलार्थं कर्मान्तरमेव विधीयते । तृतीयान्तैतच्छब्दस्तु "अनेन ज्योति" रितिवत् प्रस्तोष्यमाणकर्मवचन इति न विरोधः । प्रयोजनं स्पष्टम् । सूत्रन्तराधयनया परम्परान्वयात् समेष्वेषु वाक्येषु कर्मयुक्तमेव फलं स्यादिति ध्यात्यम् ।

इति रैवत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

भूतभावनाविशेषणविशेषणभूतासु रेवतीषु विशेषणविधिकल्पनायोगात् ता सागविवक्षेत्यप्यनाशङ्क्यम्, मुख्यविशेष्यभूतभावनाविशेषणत्वाभावेऽपि कृत्वा शब्दोक्तभावनाविशेषणत्वस्य सत्त्वेन पष्ठेनत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायाविषयत्वात् । अपिच यत्र लिङ्गसङ्ख्यादौ कारकान्वयद्वारा भावनान्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध तत्र तेषां तदनादरेण द्रव्यान्वये विशेषणविशेषणत्वात्त विधिकल्पनेति तद्विषयोऽसौ न्याय । ननु यत्रापि कारकातिरिक्त सम्बन्धेन समासादौ द्रव्यान्वयद्वारापि भावनान्वयव्युत्पत्ति, यथा— "लोहितोष्णीषा ऋत्विज" इत्यादौ, तत्र विशेषणविशेषणे विशेषणविधिकल्पनाया न किञ्चित् बाधकमस्ति । अत एव तादृशस्थले प्राप्तकर्मानुवादेनापि परस्परवैशिष्ट्यस्य पूर्वमेव प्रमितत्वादनेकविधानेपि न वाक्यभेद । चित्रयेत्यादौ च लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थे अन्वयोऽव्युत्पन्न इति वैशिष्ट्यस्य पूर्वमप्राप्तत्वात् प्राप्तकर्मानुवादेनानेकविधाने युक्तो वाक्यभेद । प्रकृते तु रेवतीना भावनान्वयस्यापि सत्त्वात् भावनायाश्चोत्तरकालतादि सम्बन्धेन मुख्यभावनाविशेषणत्वोपपत्ते युक्त विशिष्टविधानम् । तस्मात् कर्मान्तरविधिरेवायम् ।

नन्वेवमपि न कर्मान्तरत्वे प्रमाणमस्ति, "यदि ब्राह्मणो यजेत" त्यादावष्टेरिवाग्निष्टुत एव प्रयोगान्तरोपपत्ते, न ह्युभयत्रापि वाजिन न्यायेन कर्मान्तरत्वाशङ्का सम्भवति, वाजिनस्य ह्युत्पत्त्यन्वयित्वेन तद्विधिभेदापादकस्य युक्त कर्मान्तरत्वापादकत्वम्, कर्तृकालादिरूपस्य गुणस्य तु प्रयोगविध्यन्वयित्वेन उत्पत्त्यनन्वयान्नोत्पत्तिविधिभेदनिबन्धन कर्मभेदापादकत्वम्, अत एव कालोऽपि य प्रयोजनविशेषार्थमुत्पत्तौ वा वेति, यथाग्नेयादौ तत्रैव एव तेनाप्याग्नेयकर्मभेद, "यदि ब्राह्मणो यजेत" त्यादौ तु ब्राह्मणादे कर्तु प्रयोगान्वयित्वात् तद्भेदकत्वमेवाङ्गीकरिष्यत इति तन्नयेन प्रकृतेप्युत्तरकालतादिरूपस्य गुणस्य प्रयोगभेदकत्वस्यैव युक्तत्वान्न कर्मभेदकता युक्तेति चेन्न,— न ह्यप्राप्तस्य योपात्तस्य गुणस्यातिदेशत एव सम्भवत्प्राप्तिकतया स्वरूपेण विधे

पणविध्यविषयस्यात्र भेदकत्वाभावात् । सर्वत्र हि संख्यावत् गुणोऽपि विधेय एव भेदकः, न त्वविधेयः । यावज्जीवमित्यादावपि च निमित्तस्य स्वरूपेण विधेयस्यापि नैमित्तिकसम्बन्धित्वेनाप्राप्ततया विधेयत्वात् विनियोगभेदकत्वाविघातः । अतएव "यदि ब्राह्मणो यजेत" इत्यादौ ब्राह्मणादिकर्तृकत्वस्याप्राप्तत्वाद्युक्ता भेदकता । प्रकृते तु क्त्वाप्रत्ययोपात्तस्याग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकालतादेस्स्वरूपेण कर्मसम्बन्धित्वेन चातिदेशादेव प्राप्तत्वात् नैवास्ति भेदकत्वम्, अपि तु रेवतीरूपस्य गुणस्यैव । तस्य चोत्तरत्रान्वयित्वात् कर्मभेदकत्वमेव न प्रयोगभेदकत्वम् । नचैवं रेवतीरूपस्य गुणस्याग्निष्टोमस्तोत्र एवान्वयात् तद्भेदकत्वमेव स्यात् न कर्मभेदकत्वमिति वाच्यम्, तथात्वे फलोद्देशेन यागप्रयोगान्तरस्याप्यवश्यविधेयत्वापत्तेः लाघवेन कर्ममात्रभेदकत्वस्यैवाङ्गीकारात् । अत एव विवक्षितगत्या परम्परासम्बन्धेन रेवतीविशिष्टयागविधिरेवायम् । शाब्दबोधेऽन्वयनिर्वाहार्थं तु सम्भवत्प्राप्तिकस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रादेर्विशिष्टविधिसन्दंशन्यायादिना विधेयस्वाङ्गीकरणम्, न वस्तुतः । अतश्च विवक्षितगत्या रेवतीरूपस्य गुणस्य यागान्वयितयैव विधेयत्वाद्युक्ता तत्स्वरूपभेदकता । अतः सिद्धं कर्मान्तरमेवात्र फलोद्देशेन विधीयत इति ।

नचैवमपि षष्ठ्यन्तैतच्छब्देन पूर्वकर्माङ्गतयाप्येतद्विधिप्रतीतेः कथं फलोद्देशेन कर्मान्तरविधानमिति वाच्यम्, तस्योद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदाभियाऽनिकायितया प्राप्तपूर्वयागप्रकृतिस्वरूपसम्बन्धानुवादकत्वात् वाक्येन च फलोद्देशेन विधानात् । प्रकरणात् पूर्वयागाङ्गत्वं त्वनाशङ्क्यमेव । तस्मात् फलार्थं कर्मान्तरमेव विधीयते । तृतीयान्तैतच्छब्दस्तु "अग्नेर्ज्योतिः" रितिवत् प्रस्तोष्यमाणकर्मवचन इति न विरोधः । प्रयोजनं स्पष्टम् । गुणान्तराश्रयतया परस्परानन्वयात् समेष्वेषु वाक्येषु कर्मयुक्तमेव फलं स्यादिति व्याख्येयम् ।

इति रेवत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ सौभराधिकरणम् ।

सौभरे पुरुषश्रुतेः निधने कामसंयोगः ॥२-२-२७॥

ज्योतिष्टोमे सौभरं साम त्रेधा समाम्नातं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च । तत्र षोडशिसंस्थावान्तरप्रकरणे "सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्म साम भवति" त्यनेन नित्यतया विहितम् । अत्र हि ब्रह्मसामाख्यस्तोत्रोद्देशेन समाम्नायावगतं सौभरं विधीयते, प्रकरणाच्च षोडशिसंस्थापूर्वसाधनीभूतता स्तोत्रे लभ्यते, तस्य च स्तोत्रस्य वस्तुत उक्थ्याख्यस्तोत्रत्रयमध्यस्थत्वात् 'उक्थ्याना' मित्यनुवादः । नैमित्तिकतया तु अतिरात्रसंस्थावान्तरप्रकरणे "यदि बृहत्सामातिरात्रः स्यात् सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम कार्यमि" त्यनेन विहितम् । अत्राप्यतिरात्रसंस्थायामतिदेशप्राप्ते बृहत्सामत्वे निमित्ते तदपूर्वसाधनीभूतब्रह्माख्यस्तोत्रोद्देशेनैव सौभरं विधीयते । तत्रैवातिदेशप्राप्ते रथन्तरसामकत्वे निमित्ते तु "यदि रथन्तरं सौभरमुक्थ्येषु कुर्यादि" त्यनेनातिरात्रसंस्थापूर्वसाधनीभूतोक्थ्यस्तोत्रोद्देशेन सौभरं विधीयते । पुनश्च नित्यविधिसन्निधौ "यो वृष्टिकामो यो ऽन्नाद्यकामो यस्स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीते" त्यनेन फलत्रयार्थं सौभरं विधीयते । अत्र चोद्देश्यानेकत्वात् "सौभरेण स्तुवीते" त्यस्यानुषङ्गाङ्गीकारेण वाक्यत्रयं द्रष्टव्यम् । सौभरस्य च षड्जादिस्वरसमाहारात्मकस्य ध्वन्यात्मकशब्दत्वेन सिद्धरूपस्य दध्यादिवदाश्रयापेक्षायां षोडशिसंस्थाङ्गभूतब्रह्माख्यस्तोत्रमेव प्रकरणात्प्रणयनादिवदाश्रयत्वेन सम्बध्यते ।

यत्तु पार्थसारथिना भवदेवेन च सौभरस्य गीतिरूपक्रियावाचित्वादाश्रयापेक्षाभावेन 'स्तुवीते' त्यनुवादानुपपत्तिमाशङ्क्य, अनुवादान्यथानुपपत्त्यैव तृतीयान्तेन सौभरपदेन करणत्वविशिष्टस्यैव सौभरस्य करणतासम्बन्धेन फलोद्देशेन विधानादाश्रयाकाङ्क्षायाम् निराकाङ्क्षायां प्रकरणात् पूर्वस्तोत्रविशेषसम्बन्धोपपत्तिरित्युपपादनम् ; तत् गीतेरपि षड्जादिस्वरसमाहारात्मकत्वस्य पूर्वाधिकरणे साधितत्वादुपेक्षितम् ।

नच सौभरस्यापि क्रत्वर्थत्वेन प्राप्तत्वादुभयप्राप्तौ ऐन्द्रवायवाग्रानितिवद्धात्वर्थस्य स्तोत्रस्यैव फलोद्देशेन विधिरस्त्विति वाच्यम्, तथासति स्तोत्रस्यैव नहि क्रतुप्रयोगापत्तौ तत्र सौभरस्याप्राप्तत्वात्, तत्रापि विधाने विशिष्टविधेर्गौरवापत्ते', सौभरस्य फलसम्बन्धाङ्गीकारात् । अतस्सिद्धं सौभरस्य काम्यत्वमपि । तस्यच समानकाले शाखाभेदेन निधनाख्यान्तिमसामावयवाधारत्वेन 'हीष् ऊर्क् ऊ' इत्यादीनि स्तोभाक्षराणि समाम्नातानि, तदेवविधं सौभरं प्रकृत्य श्रूयते,"हीषिति वृष्टिकामाय निधन कुर्यात्, ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय,ऊ इति स्वर्गकामाये" ति। तत्र किं हीषादिस्तोभाक्षराणि प्रकृतसौभराश्रितानि वृष्ट्याद्यर्थत्वेन विधीयन्ते, उत वृष्ट्याद्यर्थे सौभर एवानियमेन प्राप्तानि नियम्यन्त इति विचार । वाक्यभेदापादकगुणप्रमाणक भावनाभेदाविचारात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । इन्द्रियकामाधिकरणेवत्यधिकरणयोर्द्वयोरप्यपवादात्वनन्तरा ।

तत्र वृष्टिकामपदस्य तावत् स्वर्गकामाधिकरणन्यायेन फलपरत्वात् तादर्थ्येचतुर्थ्या तदर्थत्वेन हीषादिकं दध्यादिवत् गुणसंक्रान्तशक्तिकेन विधिना विधीयते । अत एव निधनपदमाश्रयतया प्राप्तनिधनसम्बन्धानुवाद: । तथाहि- हीषाद्यक्षराणि तावत्सिद्धरूपाणि सामभागपरिपूरकत्वेन योग्यत्वात् प्रकृतसौभराख्य सामैवाश्रयत्वेनावलम्बन्ते, युक्त हि तस्य स्वावयवद्वारा स्तोभाक्षराधारकत्वात् दृष्टविधया हीषादिसम्बन्धित्वम् । अतश्च यथैव स्तोत्रादे' स्वसाधनीभूतऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थकसौभरादिसाध्यत्वात् परम्परासम्बन्धेप्याश्रयत्वाविघात', तथा साम्नोऽपि स्वावयवद्वारा स्तोभाक्षरसाध्यत्वादाश्रयत्वोपपत्ति: । न ह्यत्र वारवन्तीयादिवददृष्टं द्वारतया प्रविष्टम्, येनाश्रयत्वं विहन्येत । नचैवमपि भवन्मते साम्न: सिद्धरूपत्वेनाश्रयत्वानुपपत्ति', सिद्धरूपस्यापि उच्चारणक्रियाविशिष्टत्वेन कृतिसाध्यत्वात् रूपादिवदाश्रयत्वोपपत्ते: । ध्वन्यात्मकशब्दस्य नित्यत्वा

नङ्गीकाराच्च । नचैवमपि सौभरस्यानेकभागत्वान्निधनस्यैवाश्रयत्वे प्रमाणाभावः, निधनाधारतया हीषादिपाठस्यैव लाघवेनाश्रयतानियामकत्वात्, अन्यथा स्वरार्थनिधनाश्रितया हीषादिविधौ गौरवापत्ते । अस्तु वा तस्य तत्, तथापि भागान्तरे हीषादिनिवेशे स्तोभान्तरबाधापत्ते, क्वचिच्च प्रधानभूतऋगक्षरान्तरस्यैव बाधापत्तेरबाधपक्षपातिना शास्त्रेण क्रतुसद्गुण्यार्थं निधनाधारतयावश्यमपेक्ष्यस्य हीषादेस्तन्मात्राश्रयत्वलाभो नानुपपन्न । अतश्च निधनानुवादोपपत्तेरेतत्त्वाधिकरणन्यायेन हीषादिविशिष्टनिधनान्तरविध्याशक्यानुपपत्तेर्दध्यादिवद्गुणसक्रान्तशक्तिना विधिना इन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन हीषादिकमेव तत्तत्फलोद्देशेन विधीयते । नच रेवत्यधिकरणन्यायापेक्षया लघुभूतेन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन गुणफलसम्बन्धविध्युपपत्तावपि गुणफलसम्बन्धे अपूर्वविध्यापत्तेस्ततोप्यतिलघुभूतनियमविध्यापादकतत्तत्फलकसौभरसम्बन्धिनिधनाधारतया हीषादिविधिरिति पक्षान्तरमेव किमिति नाश्रीयत इति वाच्यम्, उक्तविधोद्देश्यसमर्पकाभावेन तादृशवचनव्यक्तिपक्षस्यानुक्तिसहत्वात् । तथाहि—निधनपदं वोद्देश्यसमर्पकम्, वृष्टिकामादिपदं वा नाद्य, निधनमात्रोद्देशेन विधानस्य तावत्पाठान्माप्तिसम्भवेनानुपपत्ते । वृष्टिकामपदेन वृष्टिसाधनसौभरीयत्वविशेषणे तु विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेद । सौभरीयत्वस्य वृष्टिकामपदशक्त्याऽलाभात् लक्षणापत्तिश्च । अत एव न द्वितीय । नचैक पदं वृष्टिसाधनसौभरसम्बन्धिनिधनलक्षकम्, अन्यच्च तात्पर्यकग्राहकमिति शक्यते वक्तुम्, विनिगमनाविरहात् । तात्पर्यग्राहकस्यापि शाब्दबोधसामग्र्यन्तर्गतत्वेन वाक्यभेदानिवारणाच्च । अन्यथा हविरुभयत्वविवक्षाया दुर्निवारत्वात् । किञ्च वृष्ट्यादिसाधनसौभरवृत्तिनिधनोद्देशेनापि हीषादे पाठत एव प्राप्तत्वान्न विधिसम्भव । यदि तु वृष्टिसाधनीभूतसौभरनिधन इव तदसाधनसौभरनिधनेपि कदाचिद्धीषः प्राप्तिसम्भवान्तत्र तद्व्यावृत्तिफलकनियमस्यैव फलत्वोपपत्ते विधिसम्भव इत्युच्येत, ततो

नित्यनैमित्तिकसौभरप्रयोगे निधानाधारस्तोभाक्षराभावेन सापेक्षत्वापत्ति । अतो लघुभूतस्यापि नियमविधेरसम्भवात् वृष्टिकामपदस्य शक्त्युपस्थापित फलार्थत्वसम्भवे लाक्षणिकवृष्टिसाधनसौभरवृत्तिनिधनार्थत्वकल्पने प्रमाणा भावाच्च गुरुभूतेऽपि गुणफलसम्बन्धपक्ष एवाश्रीयते। एवं च कारणवैजात्येन कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वात् सौभरजन्यवृष्ट्यादिभ्यो हीषादिजन्यवृष्ट्यादीनि व्यक्तितो जातितश्च भिन्नानीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

सूत्र तु सौभरसम्बन्धिनिधनाश्रिते हीषादौ कामान्तरसयोग एव वृष्टिकामपदेन प्रत्येतव्य , श्रुत्यादिवृष्टिकामशब्दन वृष्टिकामस्यैव पुरुषस्यो क्तत्वेन वृष्टिसाधनसौभरवृत्तिनिधनकामपरत्वे लक्षणापत्तेरिति व्याख्येयम् ।

सर्वस्यैवोक्तकामत्वात् तस्मिन् कामश्रुतिस्स्यान्निधनार्था पुनर्श्रुतिः ॥२-२-२८॥

आश्रयलाभादेव तावन्नात्र गुणफलसम्बन्धो युक्त । नह्यत्र सौभर मनेकावयवात्मक सिद्धरूपञ्चैकाक्षराश्रयत्वेनान्वेतु योग्यम् । यद्यपि निधन द्वारा निधनमेव वा कथञ्चिद्योग्य स्यात् , तथापि तस्य विशेषत उप- स्थित्यभावान्नाश्रयत्वेन, द्वारत्वेन वा सम्बन्ध । वस्तुतस्तु शास्त्रस्याबाध पक्षपातित्वस्वाभाव्येन निधनस्यैव तदुपपत्ते पूर्वोक्तकुशकाशावलम्बनेना श्रयलाभोपपादनासम्भवान्नियमविधिलाघवानुरोधेनैव गुणविधिपक्षो निरा- कर्तव्य । तथाहि फलत्रयार्थमपि सौभर योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन सकृ दुच्चरितमेकस्मिन् प्रयोगे एकमेव फल साधयति नेतरत् । तत्र चैकार्थत्वा देकसौभरे अनियमन हीषादीनि त्रीण्यपि निधनानि प्राप्येरन् । ततश्च वृष्टि फलके सौभरप्रयोगे यथा हीषु प्राप्यते तथान्यान्यपि विकल्पेन प्राप्येरन् । यदा चान्यानि प्राप्यन्ते तदा हीषोऽप्राप्त युक्तो नियम. । नियमोऽप्यय वृष्ट्यर्थसौभरप्रयोगे हीषेवेत्येवविध विशेषस्यैव, ननु वृष्ट्यर्थसौभरप्रयोग

एव हीष् इत्येवंविध , शेषाणा विधेयशेषगतनियमफलसम्भवे उद्देश्यगतस्य तस्यान्याय्यत्वात् । नह्यत्र प्राप्तनियम , येन हीषोऽविधेयत्वमाशङ्क्येत, प्रत्यक्षस्यापि पाठस्य विधिकल्पनया सामान्यमुखेन च वृष्टिकामप्रयोग मुपारूढस्य मन्थरप्रवृत्तिकतया तत पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेणात्र हीष एव विधेयत्वात् । अतश्च तद्गतस्यैव नियमस्य फलत्वोपपत्ति । एवच शेषि नियमाकरणान्नित्यनैमित्तिकसौभरप्रयोगे हीषाद्यप्राप्ति । नचैवमपि प्रबलेन वाक्येन चतुर्थीश्रुत्या वा वृष्ट्यर्थसौभरप्रयोगविशेषाङ्गतया हीषादिविधौ लिङ्गादिवदेव दुर्बलस्य श्रुत्यकल्पकत्वात् कथ नित्यनैमित्तकप्रयोगे हीषादि प्राप्ति ? दुर्बलस्यापि पाठस्यात्यन्तवैयर्थ्यप्रसङ्गेन चमसाना भक्षे सामाख्या या इव पौर्णमासीस्थवेदिकरणादौ प्रकरणे पाठादेव च नित्यनैमित्तिकप्रयोग विषये हीषादिविधिकल्पकत्वस्याङ्गीकारात् । लिङ्गादेर्गार्हपत्यादौ लक्ष्ये शक्यसम्बन्धार्थमेवोपपत्ते ऐन्द्रादिविषये तस्य श्रुतिकल्पकत्वम् । नचैव पाठस्यापि वृष्ट्याद्यर्थसौभरप्रयोग एव निधनाख्यद्वारसम्बन्धेन कृतार्थत्वान्न नित्यनैमित्तिकप्रयोगेन श्रुतिकल्पकत्वापत्ति ? नहि विधिवाक्ये वृष्ट्यर्थसौभर सम्बन्धिनिधनस्यैवोद्देश्यता सम्भवति, येन पाठ विनैव निधनसम्बन्धो लभ्येत, वृष्टिकामपदेन तु वृष्टिसम्बन्धिमकृतसौभरमात्रलक्षणेऽपि निधन लक्षणायामेव प्रमाणाभावात् न तदन्तस्योद्देश्यत्वम् , अत पाठस्यैव निधनसम्बन्धप्रयोजकत्वात् नैमित्तिकप्रयोगे हीषाद्यप्राप्ति तदवस्थैवेति चेन,— वृष्टिसम्बन्धिसौभरमात्रस्यैवोद्देश्यत्वेऽपि हीषूविधेलेनुभूतनियमफल कत्वलाभाय निधनस्थानकत्वलाभोपपत्ते । एतद्विध्यभावे हि पाठेन निधन एवानियमेन हीषादि प्राप्यते, ततश्च विधिफलसामर्थ्यादेवात्र निधनस्थान कत्वलाभ । अत एव पाठेन सामान्यतो यत्किंचित्प्रयोगवृत्तिसौभरीयनि धनसम्बन्धितयैव कल्पितापि श्रुति विशेषविधिना बाधादाहवनीयादिविषयैव कल्प्यत इति युक्त तस्य नित्यनैमित्तिकप्रयोगमात्रविषयत्वम् । हीषादेश्च विधिफलसामर्थ्यात् निधनस्थानकत्वम् । नियमफलकत्वादेव च वृष्टिपदेन

वृष्ट्यवच्छिन्नप्रकृतसौभरलक्षणापि नातीव दोषमारहति । इष्यत एव हि विधिलाघवाद्यनुरोधेन " वार्तघ्नी पौर्णमास्याम् " इत्यादौ पौर्णमासीपदेन पौर्णमासीप्रधानसम्बन्ध्याज्यभागलक्षणा प्रयाजशेषाभिघारणादौ च द्विती यार्थलक्षणा । वृष्ट्यवच्छिन्नसौभरत्वस्यैव च लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् न युगपद्वृत्तिद्वयविरोध । नापि विशिष्टोद्देशे वाक्यभेद । वस्तुतस्तु न लक्ष णापि, विधिफलसामर्थ्यानुसारेण प्रकरणावगतसौभराङ्गानुरोधेन च वृष्ट्य र्थत्वस्यैव परम्परासम्बन्धेनाश्रयणात् । अतश्च यथैव " वासिष्ठानान्नाराशसो द्वितीय प्रयाज " इत्यादौ नाराशसमन्त्रस्य वासिष्ठार्थत्व प्रमाणान्तरावगत द्वितीयप्रयाजाङ्गत्वनिर्वाहाय तत्रैव शाखान्तरप्राप्ततनूनपान्मन्त्रव्यावृत्तिफलक नियमलाभाय च वासिष्ठाभिलषितफलसाधनदर्शाद्यङ्गद्वितीयप्रयाजद्वारैव समाश्रयिष्यते तथात्रापि सत्यपि चतुर्थीयोगे युक्तितौल्यात् परम्परासम्बन्धा ङ्गीकरणे न दोष इति लक्षणाश्रयणेपि प्रमाणाभाव । अतो वृष्टौ हीषेव परम्परासम्बन्धेन कर्तव्य इति नियमफलकोऽय विधिरिति सिद्धम । अत एव परम्परासम्बन्धे प्रकृतसौभरप्रवेशात् कारीर्यादिजन्यवृष्टे हीषभावेपि न विघात । अतएव परम्परासम्बन्धघटकत्वेन विजातीयसौभरविशेष एव विवक्ष्यते नतु सौभरत्वावच्छिन्नानि सर्वाणि । शाखाभेदेन हि सौभराणि तत्तद्गीतिविशेषभिन्नान्येव समाम्नातानि । क्वचित् समानगीति कान्यपि । अतएव गीतिभेदभिन्नेषु न शाखान्तराधिकरणन्यायप्रवृत्ति रिति तत सौभराणा भेद एव । अतश्च विजातीये सौभरे हीष पक्षेप्यप्राप्तत्वा त्तस्य हीषादिनियमविषयत्वायोगेन न तस्य परम्परासम्बन्धघटकत्वम् । ततश्च वृष्टौ हीषेव विजातीयसौभरद्वारा कुर्यादित्येतद्वाक्यार्थ फलितो भवति, एवञ्च वृष्ट्यर्थसौभरविशेषावपि विजातीयाना सौभराणा विकल्पेन वृष्ट्यर्थप्राप्ताना हीष् निधनकस्यैव सौभरविशेषस्य वृष्टिसाधनता नान्येष मित्यपि नियम फलितो भवति । नचान्यथा वृष्टौ हीषेवेति नियम कथमपि सम्पादयितु शक्य

निधनान्तरयुक्तस्यापि सौभरान्तरस्य तदर्थं क्रियमाणत्वात्, अतो हीष् नियमविधे समानजातीयसौभरस्थले शाखान्तरीयोर्गादिनिधनान्तरव्यावृत्ति फलकत्वेऽपि हीष्निधनयुक्तविजातीयसौभरस्थले तस्य वृष्ट्यर्थता व्यावृत्तिफलकत्वमपि काम्यभोजिन्यायेन न विरुध्यते। अत एव यत्र न काम्यभोजिन्याय, यथा कारीर्यादौ, तत्र न तस्य वृष्ट्यर्थता व्यावर्त्यते, वृष्ट्यर्थसौभरविधेस्तु हीष्निधनकसौभरमात्रग्रहणेन चारितार्थ्यात् युक्ता विजातीय सौभरव्यावृत्तिफलकनियमफलकतेति विशेष। अत सौभरान्तरस्यापि नित्य नैमित्तिकप्रयोगविषयत्वमेव, न तु काम्यप्रयोगविषयत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्। अत सिद्ध हीषादिविधौ विधिलाघवानुरोधनैव न गुणफलसम्बन्ध, नवा तदर्थं गुणान् भावनाभेद इति। प्रयोजन पूर्वपक्षे वृष्ट्यर्थं सर्वे सौभरानुष्ठानेपि अन्नाद्यार्थमूर्गादिनिधनानुष्ठान वृष्ट्यन्तरार्थं वा हीष एवानुष्ठानम्, सिद्धान्तेतु नेत्यादि स्पष्टम्। सूत्रन्तु सर्वस्य सौभरस्योक्तकाम त्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तस्मिन् द्वारभूते सत्येव हीषाद कामश्रुति स्यात् नचैव सौभरे हीषादे पाटादेव प्राप्तत्वात् विधानानर्थक्य वृष्टिसाधनीभूत विजातीय सौभरवृत्तिनिधनव्यवस्थार्थत्वेन पुन श्रुतिसार्थक्यादित्येव व्याख्येयम्।

मीमासाम्बुनिधि प्रमथ्य सुदृढै र्यायोच्चयैर्निर्झरै
कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्दरममु वेद तथा वासुकिम्।
यद्वालाहलसजमेव कलित मथा तर सज्जनै
श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परस्य कौस्तुभाख्यो मणि॥

श्रीरुद्रदेवसूनो कृतिरेषा खण्डदेवस्य।
मीमासाकौस्तुभाख्या भेदाध्याये द्वितीयऽङ्घ्रि॥

इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमासापारावारपारीणधुरीण श्रीरुद्रदेवसूनु खण्डदेवविरचित मीमासाकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीय पाद ॥ २॥